HRVATSKO
KOLO
X

2568

HRVATSKO KOLO

KNJIŽEVNO-NAUČNI ZBORNIK

UREDILI

J. PASARIĆ I B. JURIŠIĆ

KNJIGA X.

ZAGREB MCMXXIX

IZDALA MATICA HRVATSKA

TISAK ZAKLADE TISKARE NARODNIH NOVINA U ZAGREBU

M. NEHAJEV

MLADENAČKA DRAMA EUGENA KVATERNIKA

O Anti Starčeviću poznato je, da je u svojim mlađim danima bio više književnik nego političar; Eugen se Kvaternik javlja u javnom životu kao gotov publicista i govornik, bez pripravnih vježbica u stihu ili beletriji, koje su značajne gotovo za sve naše ljude ilirskog i prvog poilirskog vremena. Prva je dužnost tih godina bila prislužiti »domaćemu knjištvu«; Starčević, oko 1848., slavi Jelačića bana, surađuje u »Matici«, sprema »Rečoslovicu«, piše dramu o Porinu i napokon, da paradoks bude potpun, prevodi na hrvatski Anakreonta. Sve to ne smeta, te od bogoslova i filozofa postane praktični pravnik i dobije mjesto upravnika županije riječke, pošto je razumio toliko jusa, te je mogao raditi mjesto šefa u jednoj od prvih tadašnjih zagrebačkih odvjetničkih kancelarija. Kvaternik je pravnik po naukama i po zvanju; premda je mlađi od »Staroga«, u hrvatskom saboru g. 1861. on je izrazitiji predstavnik diplomatsko-juridičke argumentacije, koja ga je proslavila kao pisca djela o istočnom pitanju i polemikâ sa Madžarima o hrvatskom državnom pravu. Ali — za razliku od Starčevića — Kvaternik je po stilu mnogo manje književnik; sve, što je pisao, bilježio je naglo, volio opaske pod crtom i podcrtavanje u tekstu, živio u svojoj izreci sa cijelim svojim temperamentom, ne brinući se ni truna za njenu estetsku građu. Starčević je htio nasljedovati Tacita i volio izražavati odrešite i sigurne

općenite sudove također u svom svakodnevnom uvodnom članku; Kvaternik piše sa toliko usklićnika, te iza svake riječi osjećamo srdžbu, zanos, proklinjanje ili blagoslov, iz kojih se je rodila.

Muževi, koji su poput njih istaknuti u životu naroda kao vođe i upravljači na osudnim raskršćima, vrijedni su dakako psihološkog studija i na onim područjima, gdje se nisu održali kao prvaci. Politički tip može biti jasniji u svom razvoju iako mu početke utvrdimo iz nezrelih i nedotjeranih književnih pokušaja đačkih godina. Vrijednost ovakvim dokumentima mladosti daje kasnije značenje čovjeka; onaj, koji je poginuo kod Rakovice, mora nas zanimati i u sitnijim objavama svoga bića. Iza Eugena Kvaternika ostala je jedna, do sada nepoznata i neobjelodanjena drama iz njegovih đačkih godina (u privatnom posjedu); književna vrijednost rukopisa nije tolika, te bismo mogli očekivati, da će drama izaći štampana; analiza »Miroslava« (tako je ime drami) neka za sada zamijeni potpuno izdanje i poda one elemente, koji možda mogu poslužiti, da razumijemo kasnijega Kvaternika, pisca »Dnevnika« i ustašu od Plavče drage.

Rukopis, koji leži pred nama, predstavlja potpuno uređeni prijepis. Sastoji se od 23 preklopljena poluarka, pisana na obje strane. Početne su stranice ispisane uprav krasopisom, kasnije opaža se žurba, koja na kraju poneke stranice čini i teže čitljivima. Pismo samo potpuno je zrelo i svjedoči, da je pisac veoma mnogo radio perom; grafološke značajke ističu se i na pomno izrađivanim i na naglije posvršavanim stranicama. Na koncu pojedinih činova zabilježeni su dani, koliko je trajalo prepisivanje. Iza prvoga čina bilješka glasi: »Sverha učinjena dana 28. listopada 1844.«, a drugi čin prepisan je već 3. studenoga, dok kod trećega fali nekoliko zaključnih riječi, pak i završni datum. Drama je pisana na dokumentarnom papiru sa grubo rezanim stranama; naslov i popis lica napisani su na posebnom zelenkastom omotu; svezak nije sašit.

Naslov na prvoj strani omota glasi:

Miroslav,
ili
Moć Odbačene Ljubavi.
Drama u 3 Čina.
Izvorno po
Dobroslavu Kvaterniku
Pravah slušatelju.
G. 1845.

Na nutarnjoj su strani

Osobe:

Ljubimir, vlastelin.
Stojana, njegova supruga.
Dragutin, oviuh sin.
Rudolf, jedan bogati gradjanin.
Zorislava, njegova supruga.
Ljudmila, ovih kći.
Slavoljub, jedan gospodin.
Miroslav, njegov sin.
Radovan, Mirs. Priatelj.
Fernando, Lěkar iz Talianske.
Milka i / Stjepan } u službi kod g. Rudolfa
Joso, Slavoljubov sluga.
Gjuro i / Mato } Lovci.
Jedan ubogi.
Više Lovacah i Slugah.

Čin biva u jednom glavnom Gradu.

Drama »Miroslav« razdijeljena je na čine i prizore; po izvanjskoj obradbi sudeći, autor je poznavao sve potrebe dobro uređenog kazališnog manuskripta. Na mjestima je prvotni tekst ispravljan istom tintom, kojom je pisan čitav svezak; ti ispravci međutim nisu nipošto važni; neke izmijenjene riječi, koje su povrh teksta na par mjesta ubilježene olovkom, mogle bi se uzeti kao znak, da je rukopis spreman za izvedbu; no tih ispravaka ima samo na prvim stranicama. Koliko se može prosuditi, slušatelj prava Dobroslav Kvaternik napisao je svoju dramu i prepisao ju uredno u namjeri, da bude davana; možda su krive i teške godine oko 1848., što nije došlo ni do toga, da bude pronađena. Uza svu naivnost sujeta i izradbe, jezično je »Mi-

roslav« za ono vrijeme prilično napredan; ipak se čini, da nikoji čovjek od kazališta nije imao u ruci rukopisa; posljednje stranice čiste su i danas, kao da su netom izišle ispod ruke autorove.

»Miroslav« je drama o jednoj nesretnoj — »odbačenoj« — ljubavi i po svojoj fakturi ide u red one Raupachovske dramatike, koja radi sa neprestanim suzama i uzdasima. Sadržaj »Miroslava« dao bi se stegnuti na par riječi: Miroslav se otruje, pošto njegova ljubav nije uslišana; u drami se doista ne događa ništa drugo nego to, da Miroslav dozna udes svoje ljubavi i ubija se radi svoje nesreće. Pravo je čudo, kojim je obiljem sentimentalne frazeologije ova mrvica radnje razgnjavljena na tri duga čina. Kvaternik obrađuje u svom dramskom prvijencu svaku sitnicu na dugo i široko; njegova lica govore, razvlačeći komplimente, duplike i replike poput Kineza; kad zapredu razgovor muž i žena, otac i sin, treba najprije desetak izreka frazeološke etikete, dok se sazna, u čem je stvar. Radnje u »Miroslavu« gotovo i nema, zaplet sa pismom prava je simplicitas pozornička; pričinja se, kano da je autor htio u lirskoj pjesmici izjadati tugu ljubavničku, pak je nekim čudnim okretom sudbine od svakoga stiha napravio prizor. »Miroslav«, u koliko se radi o glavnom licu, nije nego jedno trajno jadovanje i bugarenje, tugovanje i proklinjanje vlastitog udesa; taj udes poznat je već u prvom prizoru prvoga čina i razvija se koračićima do konca u tempu nemoguće polaganosti. Kad bismo od idejne srži drame odlupili koru epizodnog balasta i nekih sasvim nerazumljivih umetaka, od »Miroslava« ostao bi jedan jedini monolog, koji se vuče kroz čine, dok ne završi onom smrću, koju smo naslutili od prvoga početka. S toga nije lako reći, što je sadržaj drame, prizor po prizor; mjestimice mogla bi se ukočenost radnje činiti neshvatljivom.

Miroslav je sin »jednog gospodina« Slavoljuba i ljubi Ljudmilu, kćer »bogatog građanina« Rudolfa i njegove supruge Zorislave. U prvom prizoru prvoga čina Miroslav mašta o svojoj ljubavi i već znade, da mu nije uzvraćena. Pošto je njegova ljubav odbačena, ona ima m o ć, koja će pokazati čitavom svi-

jetu, tko je pravo ljubio Ljudmilu. Ljudmilu ljubi pak Dragutin, vlastelinski sin, i Ljudmila njega; ljubavnici su se već i sporazumjeli, no Stojana, mati Dragutinova, protivi se isprva, jer Ljudmila nije plemkinja. U drami idu paralelno sve veća sreća para Ljudmile i Dragutina i sve veća nesreća Miroslavljeva; no oba dijela nisu nipošto dramski prepletena; Miroslav piše svojoj nesuđenoj i istom na kraju drame doznaje svoju nesreću iz njezinih vlastitih usta. Za primjer sentimentalne blagoglagoljivosti, kojom se pomiče naprijed trunak akcije u »Miroslavu«, neka posluže tri monologa glavnoga junaka, iz kojih se dade razabrati i jezična građa Kvaternikova literarnog pokušaja.

MONOLOG PRVI.

Miroslav (sam.)

(Rano jutro. Sjedi kod otvorenoga prozora s prekrštenim rukama neko vrijeme; zatim kao iz sna probudivši se, laganim i turobnim glasom progovori:)

Taj dakle da bude uvijek udes života moga? U tom kukavnom života moga stanu da tužim, bez ikakve nade ikada već sretnijih dana uživati? Od tuge i nevolje prognan bježim od jednog mjesta u drugo, kao da mi tko tiho govori: »Bježi, to nije za Te učinjeno.« Ah, udesu, udesu! Teška zaista je ruka tvoja, koja na meni počiva. (Postanak t. j. stanka). Kamogod se krenem, kamogod pogleda oko moje, tamo vidim, da je sve veselje, ne za mene nego za druge, koji su sretniji, stvoreno. S ugodnim čujem tamo glasom veselih ptičica napjev, koje veseleći se krasnom danu ishod sunca ljupkim svojim glasom pozdravljadu. Eno onamo veličanstveni naravi prizor, sunce, kako se, kao iz bojišta vraćajuće, između visokih gora uzdiže i sa svojimi traki travu, lakom rosom pokritu, kao tanko drago kamenje raznu boju od sebe bacajuće, oveličuje — i svima kao »dobro jutro« nazivlje.

S one strane evo čujem milo pjevajuć seljane, koji veselo na svoje polje se otpravljaju (Čuju se iz daleka glasovi pjevajućih seljana; Miroslav postane i sluša, doklam se glasovi malo po malo ne izgube, zatim produži:) To su glasovi radnih seljana, koje nikakova nezgoda ne muči. Samo meni dakle odsuđeno je u nevoljnome stališu sadašnjem uvehnuti. Ne izlazi meni sunce između čistih oblakov, već ga crni i tmasti oblaci obastruju i kao prijeteći mu, da svojimi traci mene nesretnoga ne obastre; milo pjevanje ptičica veselje drugima uzrokuje, ali žalibože! mene na daljni i gorki udes, koji me ostaviti ne će, opominja! Ha, sve se u meni miješa, kad pomislim, hoće li to dugo trajati, jerbo ufanja i najmanja iskrica utrnuše, koja bi mi budućnost bolju pokazivati mogla — nego

mene pušta još bolje u propast tumarati (Ustane). Ali ne ne, to ne smije tako biti, tomu mora već jedanput svrha bit' učinjena, ili u propast sasvime ili u bolja i veselija, što teško, vremena. (Misli). Da, to ću izvesti, neka pukne kud mu drago. Idem tamo, pasti ću preda nju, ispovijediti ću ono, što za nju u srcu mome gojim, najmre čistu onu ljubav, koju drugi njoj nije kadar iskazati. Valjda ćedu je ganuti uzdasi ljubećega mladića; ako ima tvrđe od gvožđa srce, ipak ne će moći tako ostati, kad će vidjeti već nego umirajućeg' za nju mladenca. O Ljudmilo, Ljudmilo! Duboko si u moje srce ukopana; — ali veoma je udaljena od tvoga srca iskreno ljubećeg te mladenca odvratna (t. j. odvraćajuća) ljubav. Oh! Bože, kakve me misli mučidu, ha, ako budem morao čuti ono iz vlastitih njezinih usta, što već unaprijed slutim, što ću učiniti? (misli) Miroslave! ti misliš, ti treptiš, a zašto? Na stran sa svimi takvimi prilikami takovih okrutnih mečta! (t. j. maštanja). Stoj! ne ne, onda pokazat ću »moć odbačene ljubavi«; sada pokazati ću čitavom svijetu neka vidi, što znači pravo ljubiti, neka upozna ona sama, tko ju je pravo, tko li prevarno ljubio (milo:) da barem onda kazala bude »neka Ti bude laka zemljica« i jedna suza njezina olakšat će zemlju ležeću na grobu momu. Sada najprije idem, da se malo saberem, misli bo okrutne težak su činile duh moj; pa onda, onamo, gdje ili nesreća na mene očekava. Bože, vodi me po putu sreće!!! (Hoće naglo da otiđe; ali čuvši da netko baš dolazi, stupi jedno tri koraka natrag, pa zatim malo po malo u kut). Ne ću, da bi me tko tako rastrešenog ovdje vidio.

MONOLOG DRUGI.

Miroslav

(dojde, gleda za bježećom Milkom, zatim sasvime mirno): Da, da, bježi i ti mene, buduć da me svi ostaviše. 0! pravo već stari kazaše: Dok je sretan čovjek, svega dosta, dotle ima također prijateljâ; ali ako ga nesreća na svoja krila uzme, tada ga svi ostave i onda se čudi, kako je to, da je sam tako sam ostao? To se i sa mnom dogodiše. Svaki, koj me vidi, bježi me; sretni bo nerado čujedu uzdahe nesretnih; tako i ona djevojka, kako me zapazi, kao brod s vjetrom povoljno duvajućim odleti. Ali zašto se ljudi tako bojidu nesretne, ta ne ćedu ovi njima ništa uraditi. Zaista zlo sudiju, — ili valjada strah je nje gledati, nećeju bo ni gledati nesreću, a kamoli pripraviti se, da nju valjda kada i ogrlu. O, nijedan nije siguran, sve je nestalno, danas meni sutra tebi; ne bojte se dakle ljudi nesretnih. (Gleda na kuću Rudolfovu). Koliko puta jur stajah ovdje, da napravim korak, koj mi ima razjasniti tminu, koja se preda mnom rasprostire. Ali kada ovamo dojdem, sile me uznemognu, ja ne možem; zaista čudna stvar, da čovjek tako rado goji ufanje u srcu, i kadaj on vidi, da je sve izgubljeno i samo jedna rječca fali da uvidi i da je zabljeno; ali — jošter zato ufanje u srcu napreduje, dok ga najzadnjič u ponor ne

porine udes čovječanski. Naskoru ću svršiti. Dosta sam dugo borio se s nesrećom, ali već ne možem više (izvadi iz džepa jedan zamotani papir). Kako sam vendar sretan, da imadem kod mene moga zaštitnika; — samo još malo vremena, pa onda svrši svoju dužnost (gleda u papir). Pametno iznašašće u istinu, svim teškoćam i neprilikam jednim gutanjem čini se svršetak. Koliki su jur to iskusili, neznano je; ali da su se lišili svojih nezgoda, to jest istina. Znadem dakle, da nit u meni ne će iznimke biti. Tko one tamo ovamo se približuje? Kad već vidim, da nije drugo nego ugibati se jedan drugomu, hoću ja sada prvi učiniti. (Otide).

MONOLOG TREĆI.

Miroslav (sam.)

Hahaha! Ljudi rado prepriječiti čovjeku, što već narav drukčije ne može učiniti. Koju vjerno ljubih, ona me zabaci. Što mi drugo ostaje, nego nesreća! Uvijek se u nesreći valjati nije mi baš povoljno. Ona Dragutina ljubi i — pravo imade, jerbo niti ja ne bih mogao sada drugu ljubiti, da bi znao, da ću pol svijeta s njom zadobiti. (Žalosnim glasom). Ja nisam ljubljen! Jeli to pravo? Ja ne znadem zaista. Dosta sam dugo nosio breme nesreće, ali ja ne mogu više, ja ju moram iz sebe baciti. Oh, oče, oče, samo mi ti nemir zadaješ — stari tvoji dani valjda ćedu biti ožukčani radi mene. Ali i na taj način, da ja ostanem, kakvu sreću bi mogao on imati? Zaista nikakvu. Mene uvijek turobna i žalosna vidjeti, još bi mu mnogo žalosnije bilo, nego da na jedanput svrhu učinim svim nepovoljam. Hrabro daklem na posao. Jedan put jur pofališe, ne ću valjda drugi put (uzme iz džepa jedan papir). Ha! Izbavitelju moj! (zamisli se). Ne ne, to mora tako biti, meni je projti. S ocem sam se oprostio. Ja nisam ljubljen! Kolika je to moć za ranjeno srce. Brzo učinjeno, laglje podneseno. Ha, još jedan put Ljudmilu viditi, kakova bi onda slast bila umrijeti. Već ne ću nikada vidjeti njezina krasna lica. Moja ljubav jest odbačena, što ću tražiti još ovdje? Za mene ne ima ovdje prostora (strese iz papira jedan prah u jednu čašu). Stražnji moj progutak, koga ću učiniti. Ljudmilo! Zbogom! Već se ne ćemo vidjeti. Oče, zbogom, ne žalosti se! Ja moram sreću si tražiti. Zbogom još jedan puta, Ljudmila ! (naglo popije iz čaše). Učinjeno jest. Hmh! ali me znoj poliva! Ljudmilo, još jedan put te vidjeti sretan bih bio.

Ova tri monologa iz tri čina, koji slijede jedan za drugim, ne odaju nikakav napredak dramske odluke. Junak Kvaternikove drame izvrši u trećem činu ono, o čem je na čistu bio već u prvom činu. Autor dakle nije ni mogao u svojoj drami splesti kakav nenadani zaplet ili radnju uskoriti sukobima. Naprotiv — u »Miroslavu« kao da se i ne radi o radnji nego o retar-

daciji radnje i piscu je regbi samo do toga, da krotki dah svoje drame pomogne beskrajnim odmorima. Jer epizodna lica imadu sasvim istu navadu, razgovarati sa samim sobom, do beskrajnosti, upravo kano i Miroslav. Sluga Joso treba čitave stranice razmatranja o svom gospodaru, dok se odluči, što će s pismom, koje mu je za Miroslava dala Ljudmila. Piščeva navada, da u svakom dijalogu odgodi odluku po mogućnosti na slijedeći prizor ili čin, stvara od »Miroslava« niz razmatranja, koja ne vode ni do kakvih događaja. Ljubomir hoće Zorislavi (Prvi čin, Prizor VI.) objasniti, da Dragutin želi uzeti za ženu Ljudmilu; uvod toga razgovora klasičan je primjer, do kojega se stupnja može razvodniti dijalog.

Zorislava: Baš evo sada začuh, da radi približavajućeg se grdog vremena ne ćeš moći ići u lov, zato sada odmah se evo pripravih da k tebi dojdem, jerbo nešto važnoga imadem s tobom zboriti.

Ljubomir: I ja također imam nešto važnog s tobom progovoriti, i ne bih kazao tri puta, da oba obadva od jednog predmeta želimo govoriti; i jur sam mislio k tebi pojti, al vidih, da se ti približuješ, dakle naumih ovdje Te pričekati. Ljubezna Zorislavo, budući da si ti prva došla amo, daklem daj ti najprvo tvoje mnijenje otvori, pa zatim ću ja moje otkriti.

Zorislava (ide do jednog stolca i sjedne): Ti znadeš, ljubezni Ljubomire, da kako meni kao i tebi sreća našega djeteta prva uvijek bijaše misao, — zato, opazeći (!) već od nekoliko dana —

Ljubomir (pretrgne ju u riječi): Ne zamjeri Zorislavo, što te prijećim u govorenju, te ti imadem kazati, da i ja baš o tom hotjeh govoriti.

Zorislava: S otim bolje; valjda ćemo jedne također misli biti i t. d.

Otac i mati se dakle najprije na dugo i široko spremaju na temu svoga razgovora, a kad ju načmu, i opet se prekidaju potpuno suvišnim i beznačajnim opetovanjima. Treba znati, da je ova scena između Ljubomira i Zorislave pripravljena još i prethodnim razgovorom lovaca, koji obasiže potpune tri stranice, a kulminira u tom, što lovac Đuro priča, da je na putu vidio babu! U prizoru lovaca Kvaternik hoće da bude i šaljiv; evo, od kakve je vrste njegova šala:

Mato: Odavna sam ti kazivao i dokazivao, da te babje pripovijetke sa naravom baš nikakav savez ne imadu, daklem to se ne može niti pomisliti, a kamo da je i istina. Moj dragi, treba znati ovo vrijeme također nešto iz učene fizike.

Gjuro: Kao da ne bi tebe mogla tvoja Lizika prevariti, niti je ona sve naravske znanosti popila; već su naši stari kazivali: »Gdje vrag ne može, tamo baba pomože«.

Mato: Ha! ha! ha! tu bogme ti misliš, da je fizika kakova žena, o blaženo neznanstvo! Pustimo za sada tu dječariju na stran, pak se što o današnjem lovu porazgovorimo; kaži mi sada najprije, jesu sve stvari potrebne pripravite, da odmah, kako se znamenje dade, gotovi budemo?

Ovaj će citat dostajati, da se pokaže kvaliteta dosjetljivosti u epizodama »Miroslava«; sasvim tomu nalik i kuplet Josin, u kojem se slavi bezženstvo »prostih« (t. j. plebejaca) i nadmetanje Jose i Stjepana, dviju slugu, koji se — dakako — bore o sobaricu Milku. Lovci, koji su istresli svoje dosjetke, ne će se više nikada vratiti tijekom drame; svoj razgovor o lovu i oni započinju odlukom »da se porazgovore«...

Porazgovoriti se — to je tehničko obilježje čitave »drame« mladoga Kvaternika. Kad već ne zna, na koji bi način usporio radnju, autor uvodi kao epizode lica, koja nemaju u drami ama baš nikakva posla; takva je jedna sasvim suvišna figura ubogar. Ondje pak, gdje dijalog ipak teda negda mora da dozrije do bilo kakve akcije, u »Miroslavu« se lica gotovo na komičan način natječu, da si tu akciju, ako ne odgode, a ono barem dopuste istom za nekoliko časaka kasnije. Na takvim mjestima lica, koja govore, jedno drugo podstrekavaju, neka se što brže raspravi stvar — a to samo podstrekavanje nije i opet ništa drugo nego retardacija. »Reci brzo!« — »Učini brzo!« — ovakve riječi u »Miroslavu« nisu rijetke, ama služe samo tomu, da taj, koji je imao »brzo reći« najprije gubi vrijeme tumačeći, zašto istom sada govori. Pravi je sujet »Miroslava« *neprestano zakašnjivanje svega* — i ako bi se potražila vrsta poezije, koja je »Miroslavu« po svoj biti najmanje nalik, bila bi to drama. Upravo je nevjerojatno, kako figure ove »drame« puštaju maha svojoj razgovorljivosti i u takvim trenutcima, kad je psihološki moguća jedino najveća žurba i zaprepaštenje. U jednom od zaključnih prizora trećega čina »Miroslava« sluga Joso donosi glas, da je Miroslav pokušao sam sebe ubiti.

Joso: (dotrči naglo u sobu). Oprostite, gospodo, da tako na naglo podstavljam se razgovor pretrgnuti. Molim, je li ovdje g. Slavoljub?

Slavoljub: Zašto? Evo ga!

Joso: Gospodine! Vaš sin se u prestrašnih nalazi trenutkih! Teškom samo mukom pojde mi za rukom izbaviti ga. Sada treba da vi ostalo prepriječite.

Slavoljub: Bože! što ti to ovdje govoriš? Gdje je moj sin? Govori! Je li jošte živi?

Joso: Kako kažem, gospodine, izbavih ga za sada, ali ja ne stojim dobro za buduće; jerbo namjesto da mi je zahvalio, kazaše: »Pofali li jedno kolo, tada se drugo namjesti«. Što pod ovima riječima stoji sakriveno, samo onomu je dobro poznato, koji g. Miroslava poznaje. *Daklem ne štentajte.*

Slavoljub: A gdje je sada?

Joso: Kod kuće. Zaista vrijedni se može kazati Radovan, koji ga uvijek umiruje, kao da je na smrt osudjen; on sada kod njega sjedi, dok vi dojdete. Vi tada vaš posao obavite, kako znate.

Slavoljub: Oh! Da sam morao to doživjeti!

Rudolfo: Slavoljube! Ti ne znadeš, da i mene kao i tebe ova vijest uznemiruje. *Idi po tvom poslu odmah, da ne zakasniš, ja ću odmah za tobom.*

Predočimo sebi točno prizor: otac doznaje, da mu je sin izbjegao smrti. Glasnik, koji to javlja, (Joso) ima vremena davati savjete; otac Miroslavov sluša sve to i — ne žuri se. O žurbi, o potrebi, da se nešto učini, govori i Joso i Rudolf — ali svi bi oni i dalje ostali, da se »porazgovore«, kad ne bi autor scenu prekinuo ipak jednim novim faktom. Na crkvi naime zacinka zvonce i Joso, držeći da je Miroslav mrtav, kaže »Bog mu daj duši lako!«

Ali i taj alarm nije još pravi alarm. Miroslav je živ i umrijet će istom dva tri prizora kasnije. Monolog prije smrti već je citiran u našoj analizi, smrt sama opet je primjer, kako se autor teško odluči na to, da radnju pomakne naprijed. Miroslav se, popivši otrov, razgovara sa Ljudmilom, grli oca i prašta sa svim glavnim licima drame. Liječnik izjavljuje, da mu nema pomoći, ipak Miroslav imade još snage za duge razgovore, pače i o tom, kako će se Joso vjenčati s Milkom.

Miroslav: Zahman je tajiti onomu, koji se smrtjom bori, da ga smrt ne čeka; samo otvoreno kažite, da za mene spasenja ne imade. Jelte? Gospodine ljekaru, ne tajite, ja rado umiram.

Fernando: To ljudima nije moguće znati, što Bog opredijeliše; ja ništa ne znadem —

Miroslav: Pravo ste kazali. Sa svim tim ja osjećam, da moj život k — koncu, k — svrhi se približuje. Da vendar u vjekovitoj vašoj misli ostane Miroslav, — čujte stražnje riječi moje. Ljudmilo! mila Ljudmilo! ja vas veoma ljubih, — ali kad narav ne htje, da se srca naša združe, neka nas barem vez prijateljstva većma zaveže, da bude jedan, koji na mom grobu suzu prijateljstva hoće roniti. Ja vama želim kao mojoj prijateljici, da s vašim suprugom sretne i vesele dane sprovodite. Ljubite se vjerno i štujte ljubav, jerbo prava ljubav je nešto krasnoga u naravi. (Od sada u govoru ga grčevi, koji ga lome, miješaju). Ljubezni Dragutine, ljubite vjerno Ljudmilu, ona je vrijedna ljubavi. Radovane! ti stojiš u kutu, koji si mi među prvima u srcu mome; stupi bliže, podaj desnicu tvomu prijatelju. (Radovan učini; zatim se obazre i suze iz svog oka zbriše). Sada k vama, mili oče, obratim se, nemojte tugovati, sprovodite, ako ne u veselju, barem u zadovoljstvu dane blage vaše. Vi ste mi, oče, život dali, a — ja ga sebi oduzeh — to moć naravi zahtijevaše. Ha, i ti, Joso, si ovdje; hvalim ti na tvojim trudom i za tvoje krasno srce. Bog ti dao, da bi bio sretniji u ljubavi kao sam ja.

Joso: Gospodine, ja vas uviek ljubih.

Miroslav: To sam iskusio, vrijedni Joso! Ali ja već vidim, ja se moram od vas odaljiti. Ljudmilo! Zbogom dušo!

Ljudmila: (Žalosno se k njemu približi) Miroslave! Prijatelju, ti me ostavljaš? Oh! Bože!

Miroslav: (prime je za ruku i poljubi joj ruku) Ljudmilo budi sretna! Dragutine, stupite bliže! (Dragutin dojde blizu; Miroslav sklopi njihove ruke skupa) Što Bog zaveže, to čovjek nek ne razveže. Ljubite se uvijek vjerno, to mi morate prisegnuti obadva.

Dragutin: Takö mi Boga, ja ću ju do smrti ljubiti.

Ljudmila: To isto i ja obećajem (poljubi Dragutina).

Miroslav: O! sada sretno i zadovoljno vas ostavljam. Već vidim, da me ostavlja moć — jur se crni pred mojim očima. Oče, zbogom ostanite, nemojte tugovati za menom. Gospodine Rudolfe, molim vas, ojačite ga u žalosti, to i sve druge molim; molite se k Bogu za mene; naskoro će se vidjeti, kakva je *moć odbačene ljubavi.* Ljudmila! zbogom! Dragutine, oče i svi, zdravstvujte — ja odlazim. Radovane, prijatelju srca moga, zbogom! (iznemogne).

U prvoj polovici, ovaj je oproštaj sasvim katehetski; ovako odgojitelji pišu svojim gojencima, koje su pratili do muževne dobe i kojima u brižno obrađenim poslovicama šalju upute života. Loci communes posljednjeg Miroslavljevog govora

nemaju ništa mladenačko; on umire sa mudrim savjetima na jeziku, pasivan prema smrti, kako bijaše pasivan prema životu.

Kvaternikov »Miroslav« ne može pobuditi zanimanja svojom radnjom, jer radnje gotovo i nema, a u koliko je ima, ona se lomi i o strn i o grm. Šta više, ta se »radnja« sastoji upravo u odricanju Miroslavljevu od početka; zaplet s pismom sam je po sebi samo jedno sredstvo, da Miroslav može za jedan čin više produljiti svoju odluku, ne odlučiti se ni na što novo. Lica u »Miroslavu« ne sudaraju se ni u kakvim sukobima etičke ili socijalne prirode — one sitne aluzije o razlici društvenog položaja između Ljudmile i Dragutina ne utječu ozbiljnije na razvitak Miroslavljeve nesreće. Oci i sinovi, matere i kćeri u ovoj drami nisu nego sasvim shematični uzorci prosječne građanske drame Kotzebuovskih vremena; u »Miroslavu« nema ništa lokalno; — događaj mogao bi se zbiti doista u svakom »glavnom gradu«, koji bi imao razmjere ondašnjega Zagreba. Pisano u predvečerje oružanog sukoba Hrvata s Madžarima, Kvaternikovo mladenačko djelo ograničuje se na obiteljsku ili ličnu tragediju, bez ikakve sveze sa istinskim životom g. 1844. u Hrvatskoj. No kolikogod su sva lica »Miroslava« daleko od izvanjskog života, kojim je u slutnji skorih nevremena političkih morao živjeti i mladić Eugen Kvaternik, toliko je više značajna briga autorova, da na tenane raspravi svoju temu o »moći odbačene ljubavi«. Uzeti objektivno, njegovi ljudi u »Miroslavu« gotovo i nemaju individualnosti, karakterizirani nisu nikako i govore svi istim stilom. Njihove riječi nemaju odzvuka života, njihove kretnje nemaju plastike. U sva tri čina jedno te isto dosadno i prazno rezoniranje, sa očitim nastojanjem, da se obiljem riječi nadomjesti siromaštvo događanja. Osim sasvim izvanjske razdiobe u čine i prizore, »Miroslav« nema nikoje biljege drame; najveći dio rukopisa zapremaju monolozi, a i oni razgovori, koji se vode u dvoje i u troje, redovno samo ponavljaju ono, što su glavna lica o sebi rekla u monolozima.

Ali »Miroslav« nije samo drama bez dramske snage, nego je i kao književni pokušaj po sebi sasvim neuspjela stvar. Novelistički, da tako rečemo, značaj Kvaternikova mladenačkog djela dao bi se napokon i podnijeti, kad bismo u toj drami mogli osjetiti iole jaču žicu beletrističkog talenta. No toga nema; osim urednog, ali neindividualnog i pače prilično birokratiziranog stila, Kvaternikov pokušaj ne odaje nikakvog znaka, da će pisac »Miroslava« jednom biti zanosan govornik i smioni publicista. Unatoč lijepo ispisanom i dozrelom rukopisu sveščić »Miroslava« sasvim je neuspio plod želja književne slave, koju Kvaternik na ovom polju očito nije mogao postići. Djelo je njegovo početničko, suhoparno, bez života, »Miroslav« je samo imitacija drame i ne uzdiže se iznad razine veoma slabog diletantskog vježbanja.

Pošto smo, posmatrajući i istražujući građu Kvaternikova djela, došli do ovog sasvim negativnog suda, ostaje ipak pitanje, koje bi u izvjesnom slučaju moglo biti i važnije nego li je rasprava o književnoj vrijednosti Kvaternikova prvijenca. Treba naime razvidjeti, da li ovo djelo, kojemu smo porekli pravo da vrijedi kao djelo umjetničko, ne odaje u svom psihološkom sastavu kakvih posebnih crta, koje bi mogle objasniti psihu autora. »Miroslav« ne treba biti dramom i po tom buditi naše zanimanje; Eugen je Kvaternik takva ličnost u hrvatskoj novijoj političkoj povijesti, te bi i bilješke njegovih notesa imale vrijednost. Pita se dakle, što znači »Miroslav« ne kao djelo dramsko ili književno nego kao jedna mladenačka ispovijed Eugena Kvaternika, bez obzira na njezine formalne estetske kvalitete. Zaključivši, da »Miroslav« ne predstavlja nikakav dobitak za hrvatsku knjigu, nismo riješili o tom, koliko ovo djelo prinosi priloga za Kvaternikovu biografiju. Kad je riječ o Kvaternikovu »Dnevniku«, svatko će pored zanimljivosti sadržaja rado zaboraviti neuređeni oblik; tako isto moramo u »Miroslavu« gledati prije svega *dokumenat,* prilog psihologiji jednog istaknutog individua. U tom slučaju bit će gdjekad i bolje, što je ispovijed naivnija: dokumenat je o duši s tim autentičniji što je manje ukliješten u umjetnički oblik.

Što je ličniji ovakav psihološki prilog, to je i vredniji, pa makar nas i umarao svojom tromom ili nesaveznom formom. Monolozi u »Miroslavu«, kad bi nešto odali o duši Kvaternikovoj, bili bi dosta dragocjeni i bez obzira na beletriju. Zaboravivši sasvim na konstatacije o umjetničkoj vrijednosti Kvaternikove drame, trebat će da se potrudimo naći u njoj svezu s Kvaternikovom ličnosti i da se zadovoljimo dokumentarnim njezinim značenjem, u koliko ga ima.

Eugena Kvaternika poznamo u svoj njegovoj intimnosti. Dnevnik, koji je točno vodio u godinama svoje emigracije iz Hrvatske, otkriva u punoj iskrenosti njegovu doista ispaćenu dušu. Probijajući se svijetom Kvaternik je lutao i u političkim svojim idejama; razočaranja dovodila su ga u više prilika do toga, da je spaljivao idole, kojima se je nekad klanjao. Nego sam razvoj Kvaternikovih nazora o svjetskoj politici i njegova ogorčenja na Ruse, Talijane i Francuze na ovom mjestu ne ulaze dublje u opseg naših razmatranja. Dosta je, da ustanovimo dvije osnovne crte Kvaternikove psihe, koje se razabiru na gotovo svakoj stranici »Dnevnika«. Eugen je Kvaternik prije svega i nada sve čovjek vjerujući. Kod svake važnije odluke, kod svakog jačeg obrata u životu, Kvaternik osjeća, da je u izravnom dodiru s Bogom. On nije samo vjernik i kršćanin, nego je katolik, koji se moli svaku večer i u duševnim i materijalnim krizama života utiče se Majci Božjoj. I u svoj politički poziv vjerovao je Kvaternik najviše zato, jer je imao potpuno pouzdanje u to, da sam Bog upravlja njegovim životom. Kad ide na kakvu važnu audijenciju, kad se trapi kakvom nejasnom situacijom, Kvaternik, osamljen u tuđini, nalazi uvijek utočište u crkvi. Molitva ga krijepi više od razboritog predviđanja. Dapače — ovo predanje nadzemaljskoj Providnosti kod Kvaternika ima i svoj skrajnji oblik. On je mistik sitnica i pripisuje osobitu moć slutnjama. Sanja u podsvijesti i na javi, poput pravog istočnjaka pazi na sreću ili nesreću dana i brojaka. Religioznost i fatalizam osnov su svih njegovih mišljenja i čina. Hrvatski je narod izabrani narod, i on, Eugen Kvaternik, izabranik je Božji. Kad bijedne prilike

života zasjene ovu mističku njegovu viziju, on ne očajava, dok ima vjere u Boga i u zaštitu Djevice.

Kakvo je, naprama ovom, iz »Dnevnika« dovoljno utvrđenom, mentalitetu Kvaternika muža, duševno stanje mladića, koje — i sam još mladić — crta u »Miroslavu«? Da li se ova mistička crta očituje u značajevima, koje je kao protagonista postavio u svoju mladenačku dramu? U »Miroslavu« — kako smo ustanovili potankom analizom — ima i prilična doza pedagoškog razmatranja, dobri savjeti nisu rijetki, uzori se ističu u razgovorima starijih i mlađih; Miroslav sam docira i sebi i drugima do u samu smrt. No za čudo u sva duga tri čina drame, osim nekih u razgovoru uobičajenih fraza, nema ni spomena o kakvom jačem vjerskom osjećaju. Miroslav naprotiv, tumačeći svoju nesreću, pripisuje ju uvijek »naravi«; u prodici, kojom se opršta od svojih milih, pošto je ispio otrov, nema ni spomena o tom, da bi samoubijstvo bilo grijehom. I Miroslav i ostala lica zazivlju doduše Boga u času straha i vape ga u pomoć, no Miroslav se niti in articulo mortis ne obraća Bogu; ni on ni njegovi ne govore o vjerskoj utjehi. Miroslav smrću hoće da postigne sreću, koje nije postigao životom, a ne govori o smirenju. Sva su njegova rezoniranja potpuno egocentrična; praštajući se sa svijetom, Miroslav izriče govornički blagoslov svojoj okolini, kao da čita odvjetnički smišljenu oporuku. Njegova odluka, da se ubije, nema u sebi ništa mističkoga — on ju najavljuje u svojim monolozima kao logičnu nuždu i izvršuje polako i promišljeno, kao da podcrtava zaključnu brojku svoga životnoga računa.

Kvaternikova mladenačka drama dakle još ne zna ni za iole dublji vjerski osjećaj; mistika talismanâ i sudbonosnih dana pogotovo nema mjesta u »Miroslavu«. U jednom prizoru autor se pače neizravno ruga plašljivom sujevjerju. Lovac Đuro vjeruje, da babe donose nesreću i da zec ne smije pretrčati preko puta; lovac Mato proklinje Đurinu »bedastu pamet«, pošto Đuka imade »već tri puta jedanaest godina«, pa još može »vjerovati tako budalasto«. Znamo, da Kvaternik nije svojih prizora nizao u namjeri, da svaki put kaže nešto

osobito, nešto svoje i nešto važno, nego njegovi ljudi govore zato, da se govori; ne ćemo dakle ni ovom razgovoru lovaca pripisivati kakvu naročitu značajnost. Ipak nema sumnje, da Kvaternik, onaj Kvaternik, kojega poznamo iz »Dnevnika«, ne bi nikad upisao u svoje kasnije djelo ovakvu porugljivu opasku o slutnjama. Tražeći svezu između teme »Miroslava« i kasnijih ispovijedi Kvaternikovih, ne ćemo se moći ustaviti ni pri vjerskom ni pri mističkom momentu. Miroslav ne gleda u nebo i ne dršće ispred tajnovitih odluka Providnosti; on je svoju sudbinu providio sam i otkrojio sebi smrt.

Ali ta je sudbina ipak potpuni fatum. Miroslav je kao psihološki tip pasivan, jer je apriorno uvjeren o kukavnosti svoga života. Sav se svijet veseli, samo je on osuđen, da bude nesretan. Miroslav ne pita sebe, da li je zaista u toj njegovoj ljubavi jedina sreća, štoviše, on ni ne kuša, da se potpuno uvjeri o tom, da li ga Ljudmila ljubi. Miroslav je preosjetljiv, on je neke vrste Werther, i to još melankoličniji radi toga, jer sebe drži žrtvom, koja nikako ne može uteći udesu. Kvaternikov junak plače od prvoga prizora prvoga čina do kraja kao da nariče na svom vlastitom sprovodu; ne odluči se ni na najmanje djelo, a kad ipak Ljudmili napiše pismo, ne brine se pravo ni za to, što se tim pismom događa. Ono, što je pogrješka »Miroslava« kao drame čini i pogrješku Miroslava-čovjeka. Radnja je nemoguća i suvišna zato, jer se je Miroslav tako uživio u svoju ulogu nesretnika, da u njoj regbi i uživa. Ne govori nikad o svojoj vrijednosti ili o djelima, koje će izvesti, da steče Ljudmilinu ljubav — kao da ga mori sušica, on je moren svojom nevoljom; riječi o sreći i nesreći jedine su, koje mu naviru na usta. Žali sebe, ali se ne trgne u svojoj boli; pošto mu Ljudmila ne uzvraća ljubavi, on nije više ni čovjek. Taj ultraromantičar, kako ga je Kvaternik orisao, doista gotovo nema ni exterieura; ne znamo ni tko je ni što je — on je ljubavnik i to nesretni ljubavnik an sich. Ispraćen sa cinkanjem mrtvačkog zvonca, Miroslav umire kao neka suha sablast, koja se je skitala pozornicom kroz tri čina drame; njegove riječi o prijateljstvu s Ljudmilom doimlju se kao

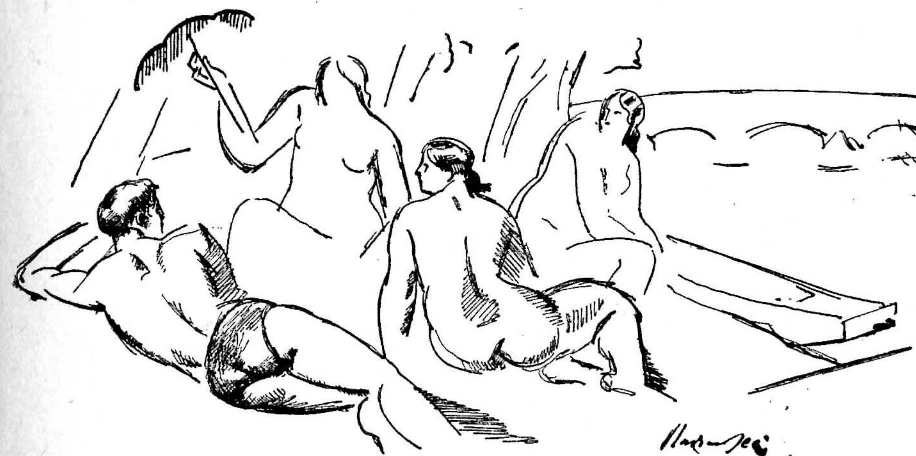
fraze, jer ih izriče umirući čovjek, koji nije nikad živio nalik čovjeku. U stvari, Miroslav nema nikakvih dodira s ljudima — on je skrajnji egoista jednoga osjećaja, koji je tako jak, da ga i ubija. Njegovoj žalosti nema lijeka, pa ju na kraj kraja nit ne zove žalošću, jer je razdražljivost radi nesreće u ljubavi njegovo normalno čuvstvo. Dapače — ta je nesretna ljubav tako apsolutno obuzela Miroslava, da on — u svojoj skrajnjoj osjetljivosti — osjeća i neki ponos, što je tako nesretan. Kad se odluči na smrt, gotovo se prijeti Ljudmili, da će tim dokazati, tko umije pravo ljubiti. Ljubav, koja se dokazuje samovoljnom smrću, to dakle ima biti vrhunac sentimenta. To je tajna onog drugog naslova »Miroslava«, koji govori o »moći odbačene ljubavi«.

U čemu je moć? Miroslav uzalud uzdiše, uzalud piše Ljudmili, uzalud ju posjećuje i govori o svojoj ljubavi. Njegova ljubav ne uspijeva nikako, da se nametne; ona ne pokušava nikakve spletke, nikakve zamke. Miroslav zna od početka, da mu je »suđeno u nevoljnom stališu današnjem uvehnuti« i povlači se u svoju »nesreću«, i ne misleći na to, da li bi čim mogao nadbiti svoga suparnika. Naprotiv, Miroslavu se očito sviđa poza uvrijeđenog, odbitog i zato nesretnog ljubavnika. Sam kopa neprestano po svojoj rani — ali se nipošto ne naoružava, da bi bilo kako ranio protivnika. Kakva dakle »moć?« Očito ona nije u aktivnosti, koju traži život. Odbijena ljubav u »Miroslavu« ima snage samo zato, jer je već urodila nesrećom. Moć je njezina u tom, što ona izabire skrajnje sredstvo t. j. smrt. Miroslav, da zaprepasti svoju okolinu, ne žaca se popiti otrov — jak je u osveti, koja uništava i samoga njega. Ljudmila, kad bude saznala, kako ju je silno ljubio, reći će: »Budi mu laka zemljica!« Odbijeni ljubavnik izvršit će samoubijstvo, da gane svoju nesuđenu — to je moć odbijene ljubavi i te moći uzvraćena ljubav nema.

Kvaternik je, odabravši dvostruki naslov svojoj drami, izrazio nesumnjivo njezinu ideju. Moć odbijene ljubavi, o kojoj govori i koju napokon i dokaže svojom smrću Miroslav, u stvari je skrajnja posljedica one hipersenzualnosti, koje je

pun i prepun svaki čin drame. Ta je »moć« u bitnosti sam prkos i rođena je u bezgraničnom egoizmu. Vrludajući između sreće i nesreće ovaj hrvatski Werther tako je zaokupljen svojim ljubavničkim udesom, da mu preostaje jedina zadovoljština u ganuću, koje će pobuditi svojom smrću.

»Moć odbijene ljubavi« nije dakle ništa drugo nego m o ć p r o s v j e d a. Kvaternik, koji se u »Dnevniku« pokazuje potpunim vjernikom i sav se povjerava Providnosti, ne sustaje u »Miroslavu« ni pred istim samoubijstvom, kad se radi o tom, da bude dokazana intenzivnost osjećaja. Miroslav pošto nije saslušan kao ljubavnik, hoće da ga čuju kao samoubojicu. Osjećaj je tako porazan, da i sama smrt ne vrijedi ništa više nego kao jedan oblik, da se osjećaj ispolji. Odbijena ljubav imade oružje samoubijstva i njim prisili neprijaznu okolinu, da ju prizna i uvaži. Ideja je bizarna i moguća u onom vremenu, kad je preosjetljiv ljubavnik bio omiljeni »junak« romantičnih zanosa, koji su počimali pri mjesečini a svršavali pri otrovu. No nije li ovaj Miroslav Kvaternikov možda govorio dijelom također iz iskustva autorova? Drama je očito pisana pod dojmom lektire, ali držimo, da bi teško bilo shvatiti toliki talog stalnog ogorčenja u drami, da Kvaternik nije sam osjetio dobar dio te nesreće ljubavne, o kojoj neprestano govori Miroslav. Ona ista blagoglagoljivost, koju smo ustanovili kao osnovnu pogrješku Kvaternikova dramskog pokušaja, mogla bi poslužiti kao dokaz, da je autor bio veoma blizu svojemu sujetu. »Moć odbačene ljubavi«, ako se shvati kao produkat ljubavničkog iskustva Kvaternika đaka, može vrijediti kao opći primjer sentimenta, koji prelazi preko svih obzira. Ali, ako bismo u toj »moći prosvjeda«, u toj žrtvi života pokušali otkriti koju citiranu crtu Eugena Kvaternika, kasnijega muža, emigranta i ustaše, koji pada prije bitke — zar ne bi ipak nit vodila od »Miroslava« do proklamacija rakovičkih? Mlađahni je Kvaternik, doduše samo u ljubavnoj nevolji, slavio u »Miroslavu« konačni prosvjed, koji ne preza ni od smrti od vlastite ruke; nervozni i do trzaja osjetljivi Kvaternik bune zapečatio je svoj politički prosvjed, srćući u sigurnu smrt. »Miroslav« je djelo nedozrelo i početničko, bez vrijednosti književne i bez interesa socijalnog; no po svojoj ideji o moći, koju dobrovoljac smrti izvršava ganućem, ova mladenačka drama ima u sebi regbi slutnju Kvaternikove katastrofe. U tom je i sve značenje rukopisa, koji je dragocjen zato, što je pisan onom rukom, koja je — poslušavši vanživotni i nadživotni trzaj osjećaja — gotovo istim slovima, kako na ovim stranicama »pravah slušatelja«, pred Rakovicom potpisala Eugena I., kralja hrvatskoga.

ĐURO VILOVIĆ

PRIČA

— Tomaso, malo jače Tomaso...

Vozač Toma, sin Tomin, čiji je pradjed Toma sišao sa brdina, odbjegao i polatinio se pred jedno stoljeće, nastavi da vesla jednakim tempom i snagom. Ni ne pogleda na krmu. Zna da tamo sjede one dvije, suhe i ponosne gospe pod suncobranima, s dugim rukavicama, u kroju davno zaboravljenih vremena. Zna i da sjede važno, da važno drže suncobran u hladovini.

Tako je svaki put kad ih vozi u posjete. Uvijek uz obalu, koja je još od podne zasjenjena, uvijek po mirnoj površini mora, koje je malo i okruglo kao kakvo morsko jezero. Na drugoj strani po velikim i visokim brdinama se razlijeva sjetna rumen sunca, koje zapada za tvrdo, nijemo i slijepo kamenje.

Barka puzi površinom i nosi suhe gospe, kojima je sve važno. Sabrano i važno kao da su gledane od milijuna ili kao da su igrači neke ukočene, skrućene kvadrile.

— Tomaso, malo jače Tomaso...

To nije zbog njega ni veslanja. Tako govore gospe kad se voze u posjete.

Barka pristaje uz mandrać neke visoke i prazne kule bez života. Svejedno koje, sve su prazne, visoke i bez života, uz sve je po jedan mandrać. Gospe ustaju. Vrlo važno, vrlo cerimonijalno pružaju Tomasu ruku da im pomogne na obalu, na stijene mandraća, a onda se dostojanstveno i polako penju kamenitim stepenicama u kulu.

— Evo nas, evo... Ajme meni, zakasnile smo. Naš Tomaso nikad s mjesta. Prolijenio se.

— Najeo se.

— Ajme, ti današnji sluge...

— Ta posluga. Nikud se ne dospije...

Pružaju ruke i rukavice, ljube se i pozdravljaju. Sve važno, ljubazno, široko i milostivo.

Sjedaju.

— Kakva je vrućina danas..

— Mnogo je vruće.

— Ja ne pamtim takve vrućine.

— A kada, gdje? Nikad!

Pauza. O vrućini se nema što da kaže više. Danas je najveća. I jučer je bila najveća i sutra će biti najveća, sve pod hladom, koji u podne zakrili obalů, kuće, vrtove i visoki kameni zvonik crkve, koju zgradiše bure, oluje, uragani i taifuni..

— Što li prođe danas onaj veliki parobrod, a što li grdesan.

— Stranci.. Voze se i uživaju u ovim našim ljepotama.

— Samo koliko ih je. Pola svijeta se obreda..

— Prekrasna je naša Boka..

— Jedina na svijetu..

— Svaki dan bar po jedan veliki parobrod. Dođe i vrati se. Naužije se svijet ove naše ljepote i okrene..

— Maro moja, jesi li čula?

— A što, bona ne bila?

— Kapetan Niko dolazi..

— Kapetan Niko?

— ??

Mlađa gospa problijedi, zadršće i ustane.

— Dolazi? Tko vam je to rekao?

— Cio svijet to zna. Pisao je kapetanu Giuliju, da mu dade popraviti kuću i da mu uredi bašču...

— Mama, idemo.. Mrak je..

Oproštaj dug, ozbiljan, važan. Osmijesi, pozdravi, ruke, rukavice, poljupci i pratnja.

— Dođite k nama. Čekamo vas u subotu..

— Zna se.

— Zbogom, do viđenja.

— Zbogom.
— Zbogom.
— Tomaso, malo jače Tomaso...
Nijemo kroz suton nad morem klizi barka uz tamnu obalu, sa koje sve tamnije i sve gušće sjene upadaju u vode i sablasno ih rišu, paraju i žderu..
— Tomaso, malo jače, Tomaso..
Ustale su, s njegovom pomoći stupile na stijene svog mandraća pred bijelom nijemom kulom. Nisu ga ni pogledale.
— Baš je bilo prekrasno.
— Prekrasno, mama...
— Tebi nije dobro?
— More mi je naškodilo. Vožnja me je smutila..
— Nesretni Tomaso, tako se prolijenio. Ja ne znam što ćemo s njim... Toliko me taj nesretnik najedi.
— I on se vraća. Već mu je i vrijeme...
— Tko to?
— Kapetan Niko..
— Jes, jes.. ona nesreća od čovjeka, kapetan Niko..
— Mama? Krikne djevojka bolno, umoljivo, i pogleda majku pogledom punim tople i iskrene molbe, da ga poštedi.
Stara gospa pogleda mlađu s upitom i očitim nerazumijevanjem.
— Pa on nam nije ništa zlo učinio, majko.
— Jes, jes, milota od čovjeka.. Krasni su naši ljudi. Sam gospodski svijet. Kapetan Niko je gospodin i vrlo ga cijene naši kapetani..
— Znaš li da se i u novinama čitalo o njemu.
— Jes, jes. I u novinama.. Junak je on. Što je ono bilo, ne sjećam se, ajme meni, moja pamet — kao da starim... tako me slabo služi.
— Spasio je brodolomce uz najveću opasnost.
— Da, sjećam se. Dobio je medalju, a i novaca. On je bogat čovjek. Sada dolazi da se odmori, počine. Krasan je to čovjek, dijete. Vidiš, baš nam je nekad mogao i da se javi, da nešto napiše..

— Pisao je.
— ?
— Znaš da nam je čestitao novu godinu. On će nas i posjetiti, ja sam posve sigurna: doći će k nama. Ajme meni, samo da ne dođe.
— Da ne dođe? Zašto ne bi došao? Pisao je, pa može i doći... A kada je to čestitao?
— Jednom.. Rekla je plaho kćerka i promijenila boju lica..
Ustala je i pristupila k prozoru. Gledala je nekuda, a ni sama ne zna kuda. Gledala je samo zato, da se više ne bi govorilo o pismima ni o kapetanu Niki. Ona se o njemu nije nikad s majkom razgovarala. Nikad do večeras nije spomenula čestitke, a pisao joj je često. Svako malo joj je odnekuda iz dalekog svijeta poslao razglednicu i pozdrav..
— Pod ovom prekrasnom pagodom ne mogu a da ne priznam da sam mislio na Vas. Mnogo pozdrava.
— Prije odlaska sa Ceylona samo kratak, ali iskren pozdrav.
— Ploveći između Scile i Karibde, sjetite se da smo o tome zajedno slušali u školi.
— Marsilja je grad strašnog trgovačkog štropota, pijanih vina i neljubljenih ljubavi. Ja sam u Boki, gdje se ne trguje i gdje su ljubavi bez buke...
— S afrikanske obale šaljem misao i pozdrav.
— Sjedeći na obali u Bambayu gledam tri velika parobroda kako zakreću put naših krajeva. Gdje si, srećo, da me na njih prebaciš i više nikad ne vratiš pod ovo sunce, koje prži. Ginem za hladovinama Boke.

Karta za kartom, pozdrav za pozdravom reda se i okreće u albumu povezanu nervima, bolovima i sanjama stare djevojke. Ona im zna red, datum i sve najsitnije detalje slika. Točno zna za svaku sliku i svaki njezin potez. Sve su one oživljavale, kretale se i živjele. Kuće su veselo kliktale suncu, koje prži, pagode se dimile od žrtvi i kada. Paome su potresale zelenim granjem i primale kretanje eksotičnih ptičica oko vrhova...

Na svakoj je stajao on: uspravan, crn sa žarkim očima i kratkom riječi — kapetan Niko.

Uz svaku kartu proteklo je najmanje pola godine njezina djevojačkog života, tankih, suptilnih sanja i najčišćih osjećaja. On uvijek jednak, uvijek vedar i lagan, uvijek mio i njezin.

Ona je na tim kartama nalazila komade njegova života, koji je njoj pripadao. O ničemu drugom nije mislio nego o njoj. Gledala ga je uz pagodu i uz palmu kako nostalgično boluje za njom. Ona je Boka, hladovina, mir. Ona je svijet bez trgovine i ljubav bez buke. Ona je njegova bol i njegov uzdisaj, kojim prati tri velika parobroda na zaokretaju prema našim krajevima..

— Valovi protiču, kao valovi rijeke. Jedan gura drugi i srljaju u beskonačnost. To su moji dani. Jedan gura drugi i srljaju u beskonačnost.. Eto, tako mislim gledajući valove. I kad tražim, komu bih to kazao, to što vidim i što sam otkrio sličnost među morskim valovima oceana i danima moje mladosti, iskače mi Vaša slika. Vama to kazujem. Kazujem, ne mogu a da ne kažem..

Guraju se morski valovi, guraju se moji dani — u beskonačnost.

Zbogom Alice..!

Odnesoše me valovi. Na drugoj strani beskonačnosti je Boka. Kad me valovi donesu u komađu, to će biti samo moje komađe, ali bez mene. Ne prilazi mi, ni ja ti prići ne ću. Naše lijepo odnesoše valovi: ponosno, gordo i razorno.

Zbogom Alice!

— Alice.. Zvala ju je majka..

— ?

— Nesretni Tomaso, opet je otišao nekud. Dušu će mi izgristi.

— Ne će majko, on će se vratiti još večeras...

Tomaso će se vratiti još večeras.. Tomaso, zato je on Tomaso, i on se vraća svake večeri. Njega ne nose valovi..

Požalila je vitkog kapetana, koga nose valovi u beskonačnost i okrenula je kartu.

— Ovaj put krećem za Indije. Odlučio sam da posegnem za srećom. Ako je dohvatim, dovest ću je u Boku i svezat ću je pod prvi oleandar naše varošice. Ona će smjeti da se kreće samo od kraja do kraja, od prve do zadnje bijele kuće našeg mjesta. Umoran sam, žedan sam. Htio bi da otpočinem. Htio bi da pijem.. Htio bih, Alice..

Zbogom Alice...!

Tako je stajalo napisano krupnim slovima preko jedne naslikane krajine svetoga Gangesa. Slova su zahvatala i preko neke hridine, na mjestima su se spuštala i do same vode označene plavo kao marine bokeljskih varošica sa pustim naseljima i tamnim zvonicima, od vremena i starine tamnim..

Koliko je puta on, smion i crn, skakao u tu plavu tekućinu svete rijeke, da dohvati sreću.. Ta je sreća neko čudno ptiče, koje se lelija na vodi posred rijeke.. To ptiče bi htio uhvatiti dovesti do prvog oleandra naše varošice, da prelijeće samo mjesto od prve do zadnje kuće, a on? On da uza nju sjedi na balkonu i gleda u mirno more i u njemu okrenute slike mrtvih bokeljskih gradova.. Oni mrtvi, svi slavni sarkofazi, koje je prošlost izrezala junačkim relijefima slavne i bogate prošlosti, a njih dvoje mladi, puni života, krvi i stvaralačkog osjećaja....

Tri godine su se eksotične ptice lelijale na sredini Gangesa. Tri godine je on posizao za njima bez uspjeha i bez promjene. Tri godine je zastao njezin djevojački život uz tu krajinu Gangesa. Problijedila je plava marina, osivila je čudna ptica, ishlapila su velika slova, koja su zahvatala i preko hridine, na mjestima se spuštala do same vode, plavo označene. Pred njezinim očima, uz njezine osjećaje, uz sve tanje, sve bolnije i sve konkretnije sanje.

Zvala ga je. Molila ga je u daljinama, da se vrati i bez sreće, bez ptičeta sa sredine Gangesa. Sve, sve neka izostane, neka ničega ne bude, samo on da bude. On, vedar, vitak i crn.

Slala mu je misli, čežnje, osjećaje i sanje, a nikad ni jednog jedinoga slova. Ona mu nikad nije znala adrese, ona se je bojala njegove konkretnosti...

Tek četvrte godine na Badnjak je stigla nova karta s iskićenim borom: snijegom i svjećicama.

— Želim Buon Natale — Niko. »Buon Natale« bilo je štampano, a njegov rukopis je označio samo: »Želim« i »Niko«.

Sve je ostalo kod sretnog Božića. Tu je kraj albumu, posljednja karta, ali ne i posljednji djevojački dan . .

— Buon Natale.

— Piše li Niko? Pitala je njegovu rodbinu.

Nikad joj nitko ne reče, da se je oženio, a uvijek, kad je pitala, drhturila je od straha, da ne čuje za njegovo vjenčanje.

Nikad nitko nije znao za album njezina djevojaštva. Ni majka ni Niko.

Spominjale su ga gospe u posjetima. Uvijek kratko i nikad s naglasom.

— Krenuo je put Engleske.

— Treći je mjesec na putu iz Japana.

— Zapovijeda ogromnim brodom Daphnis. Prvi kapetan . . .

— Štediša je i krasne je pare zaradio, a sam. Majka i otac umrli, sestre su mu stare, majke. Brata nije ni imao. Sam i bogat.

Uleti tako ponekad odnekuda glas. Uvijek kratak i uvijek obal. Sami definitivni događaji, sudovi, konstatacije, koje govore svakomu potrebni minimum, a Alici tek početak nečega. Ona bi uvijek tek tada počela pitati i htjela bi slušati, ali nitko ne govori i nikoga nema, koga bi ona molila da govori. Ona je i na putu k crkvi i od crkve i na posjetu, svugdje jedna od onih koji se zadovoljavaju minimumom. Nikad nikome nije kazala:

— Što još? Još govori, malo mi je . .

Svako veče kad Tomaso, sin Tomin, dođe iz varošice, dočeka ga Alice:

— Što je nova, Tomaso? Tko je došao? Tko je pisao?

— Ne znam. Ništa nisam čuo.

— A gdje si bio?

— Pred crkvom sv. Petra

— Sam?

— Sam se samo umire. Bilo nas je tako, dosta. Bilo je mnogo kapetana.

— O čemu oni govore?

— O svojoj mladosti i o starosti mora. Pričaju, a što bi drugo. Sve je prošlo, a ostala je priča. Ništa od mladosti, od dugih putovanja, čudnih događaja i lijepih dama, koje su bile mlade i voljele ih: jednu noć, dvije, deset, jednog dugog putovanja, ništa od bogatih gozbi i vina iz najglasovitijih vinograda svijeta, ništa od svega, osim priče. To što imaju i što im je ostalo, to daju . .

Pričao je kapetan Lucio večeras o svom crncu, koji je bio zao i nevjeran, a noštromo Vicko je rekao, da kapetan Niko ima dobra i vjerna crnca, koji ga čuva i dvori.

— Tko je to noštromo Vicko? — pitala je žurno Alice.

— Jedan tamo sa zapadnog kraja, pekov sin. Tri je godine putovao s kapetanom Nikom.

— Pa šta priča?

— Priča.

— Šta, o čemu?

— O svemu. Bio im je dobar taj neženja.

— Još se nije oženio?

— Nije. Dobar im je bio svakomu, tko je bio dobar crncu, Kinezu, što li je . . .

Prođu mnoge večeri i mnogi Tomasovi povratci, a ne donesu ni jednog jedinog glasa o kapetanu Niki. Baš ga nitko nije spomenuo. Prođu mnoge godine, a da se u varošici ne spomene ime crnog vitkog pomorca, koji zapovijeda ponosnim parobrodom »Daphnis« i pazi na svog crnca, Kineza, što li je? . . .

Ona svaki dan čeka. Svaki dan ispituje Tomasa i kroz njegova prepričavanja svagdašnjih priča starih, umirovljenih kapetana proživljuje tolike velike, lijepe i bujne živote, od kojih je ostala samo priča.

Svi su oni došli ovamo i donijeli jedino priču, da je pričaju ovdje, gdje je čitav kraj čaroban, kao oživotvorena fantazija, gdje se more pretvara u tolika jezera, koja miruju i tiho, tiho šapću podno tolikih ponosnih, bijelih starih kula, podno golih

strmina planinskih, koje se nijemo i slijepo zrcale u jezerskim morima.

Iziđe mjesec i pusti neomeđen mlaz srebra u te provalije, na dnu kojih je glatko more i snjegovi krovova i zvonika.

Pomoli se iza crnogorskih visova sunce i nasmije kraj, koji plače od sjete starosti, davnine i praznih bijelih putova, kojima skoro nitko ne koraca...

Čitav kraj je jedna nijema, ali konkretna priča...

— Ruši se palača starih Dobrilovića..

— Gdje su oni?

— Kažu ljudi, da još neki od njih žive u Odesi.

— Ulegao se krov i ne će izdržati prvu zimu.

— Pod njim je nekad bilo bogatstvo.. Veselje, plesovi, ljepote..

— Bio sam mali, tako mali, da se jedva sjećam.. Počinje najstariji među kapetanima priču o sebi i o krovu Dobrilovića, koji ne će izdržati prvu zimu. Priča počinje s majkom, vatrenom i lijepom gošćom ispod toga krova, a svršava s kćerkom, koju je kapetan volio, ali se nije njome oženio.

— Bilo je, a od toga živi samo ta priča u meni...

U beskonačnim noćnim razgovorima starih pomoraca oživljuje Boka: mlada, ponosna, bogata, viteška. Pljuštilo je zlato, veselje, ljepota, avantira i pobjeda. More je donosilo sa svih vjetrova, i dizala su se mjesta, zvonici, obitelji i junaci. Jedni su bili čuvari, plemićki čuvari zastave republike sv. Marka na Lagunama, druge je zvao ruski Petar Veliki, da mu obrazuju pomorski pomladak. Vojvode, biskupi, komandiri, vitezovi, plemići i bijele gospe kao golubice. Kipio je život, prosipalo se obilje, ljubilo se do delirija i nesvijesti.

— More je donosilo sa svih vjetrova brodove s bijelim jedrima i bogatim utrobama.

Gradile su se kuće, palače, dvorci i crkve od bijeloga kamena po nacrtima venecijanskih majstora i rimskih crkvenih arhitekta.

Kupovala su se i brodovima dovažala preko mora djela umjetnika, japanske vaze, kineska svila i venecijansko staklo.

— More je donosilo sa svih vjetrova...

More je okrenulo srećom. Ono je prestalo donositi, pa je odnosilo... Odnosilo je jednog gospara za drugim. Sve jednu za drugom divnu ženu s očima kao šapat mora, s koraljima na usnama, s obrazima kao izapranim plohama morske ploče..

— Odnosi more po svim vjetrovima..

Sve se polako ispražnjuju domovi, zatvaraju se prozori i zatvoreni, slijepi bacaju sjetu mrtvila i zapuštenosti na tolika glatka i tiha jezera morska, koja u sutonima plaču tugom, u noćima snivaju mrtvačke sne, a u jutrima umorna boluju..

— Odnosi more po svim vjetrovima...

Prazno stoje ostavljeni domovi, slijepo bulje u prostor i u vrijeme, i čekaju da ih nestane i iz priče.

Krovovi čekaju i plaču nijemo. Krovovi pričaju nad jezerima priču o moru, koje donosi i odnosi. More ih je donijelo, more ih polako raznosi, raskopava i rasipa niz sve vjetrove.

Nestaje krovova, upija ih i guta zemlja, raznose vjetrovi.

Ostaju mjesta, gomile slomljenih krovova s nijemo rasplakanom pričom:

— Bilo je. Nekad je bilo: mladost, snaga, sreća, uspjeh, ljubav, ljepota i bogatstvo.

— Odnosi more po svim vjetrovima. Donosi ponekad po nekog izmorenog kapetana s pričom. More ponekad ponešto pojača priču..

Pričaju krovovi, pričaju mjesta, pričaju stari pomorci..

Velika, opća, beskonačna priča i — ništa.

Alice rasprpava po velikoj priči bar po neki fragmenat o kapetanu Niki. Svako veče ih traži i moli:

— Brže, Tomaso, brže..

— Što su još rekli, Tomaso...?

— Kako je to bilo? Govori, Tomaso..

— To o crncu, Kinezu, što li je. Drugo nisu rekli.

— Nije se oženio?

— Nije, gospo..

Završio bi Tomaso, Tomin sin, nehajno, apatično, umorno i s pokazanom željom, da ga ne pita ni više, ni dalje.

Nije ga pitala. To što je čula bilo je malo, ali dosta, da sutra naveče opet moli i pita:

— Gdje si bio, Tomaso..?

— Pred crkvom sv. Petra..

— Sam?

— Bili su kapetani.. I pričali...

— Nije se oženio?

— Nije, gospo.....

To je i sada znala gledajući kroz prozor i nevideći tihog morskog jezera ni gomilu rasplakanih krovova na svim vjetrovima. Gledala je po albumu i ostala je kod Tomasova:

— Nije, gospo...

— Alice.. Začula je majku. Zvala ju je k sebi, ali je ona prije došla k moru. Pogledala ga je mirna, snena i začula je njegovo tiho šaptanje uz obalu i mnoge mandraće pred pustim kućama.. Vidjela je i na suprotnim liticama posljednji žar sunca: tugaljiv i bolan žar, prije nego utone za kamene visove..

Praznom bijelom cestom koračalo je nekoliko kapetana u laganim, bijelim uniformama. Prolazili su ispred njezina prozora.

— Noćas dolazi. Treba da ga dočekamo. I kapetan... Nabrajali su mnoga kapetanska imena — svi su oni kraće ili duže s njime plovili.. Drug je, pošten je i veseljak je, a igra... No, kapetan Rudi dobiva partnera..

— Šah?

— I šah i štagod hoćeš.. »Briškolu«, pa nadalje, gdje se sjetiš.. Bit će veselije.

— Kad nas vidi tolike na okupu?

— Iznenadit će se. I ja sam se iznenadio, znaš kako je. More je more: otima i ždere i nikad za nikoga nisi siguran. More odnosi, more donosi. Na moru se sretaš, na moru rastaješ.

— Vidio sam ga posljednji put pred osamnaest godina na Ceylonu. Njegov je brod ušao u luku, a naš se je baš spremao na odlazak.

— Niko?

— Mario!

— Zbogom,

— Sa srećom.

Naš je brod otplovio, njegov je ostao u luci. Kasnije niti vidjeh ja njega niti je on o meni čuo. Gdje? Od koga? Ne bilježe se naši putovi ni naše godine. Dok si na mostu, na mostu si. Kad siđeš s mosta, dođe drugi, i brod plovi i more nosi.

Znaš kako smo mali, a i veliki, vrag bi znao što smo: mali ili veliki?

— Dolazi li on sigurno?

— Telegrafirao je iz Splita župniku: Župniku — Prčanj. Neki jeste, svejedno koji je, a taj će kazati kapetanima pred crkvom, svejedno kojima, neki su svakako tamo. Svake večeri se skupe, gledaju po moru i pričaju, prekapaju po svojoj prošlosti. Toliko svi mi znamo o našem kraju, pa i on. I dobro i dosta zna. Doznali smo svi. Svi znamo: Kapetan Niko dolazi. Kuću su mu popravili i naći će se već neka stara rođakinja, da mu vodi kuću i da mu zatvori oči. Njih je u nas uvijek dosta: nezaposlenih rođakinja. Svejedno iz kojeg su koljena.

— Alice..

— Odmah, majko, samo čas.. Rekla joj je tiho okrenuvši se prema unutrašnjosti kuće i odmah se povratila k prozoru.

Grupa bijelih kapetana je međutim toliko pošla dalje, da se nije razabirao njihov razgovor.

— Neka stara rođakinja, svejedno koja... Ponovi Alice i ponovo se zagleda niz bijeli prazni put, kojim odoše kapetani u bjelini. Oni su odmicali sporo, lagano, razbacujući vrijeme i rečenice. Ne mjereći ni vrijeme ni rečenice.

— Zar njemu na doček?

— Odoše, da skupe kapetane?

Svi su oni stari, apatični, i svi se tako teško miču. Oni se već godinama povlače tom bijelom, praznom cestom, koja vodi ispred kuća, između kuća uz obalu. Taj im je put duži od svih oceanskih putova. Nikad mu na kraj, pa da je jedva dug kilometar i pol. Uz njega, niz njega, kao vukovi zatvoreni u kavezu. Nisu ni žalosni ni mrgodni. Smireni i lijeni, brbljavi i raspričani.

Put pod njima, put ispred njih, put iza njih i priča među njima. To je njihov dan. Alici se učini da je to težak i dosadan dan. Ona nije ni mogla pomisliti, da će kapetan Niko biti s njima, da će biti kao i oni. On je još mlad, brz, okretan.

On ne dolazi da umre u zemlji priča s pričom na usnama. Dolazi da nastavi život, što ga je tako dugo nosio sa sobom i kojega je fragmente slao na kartama ispod palmi, od pagoda i iz usijanih noći nad nepoznatim, dalekim lukama . . .

— Alice . . Zvala je opet majka.

— Odmah. Silazim. Ozvala se i sišla je.

— Tu sam.

— Da večeramo, pa da spavamo.

— Opet večera, opet spavanje . . .

— Haha . . Nasmija se ona. — Tako mora biti. Tako cio svijet radi: večera pa spava.

— Neka bude . . Rekla je resignirano. Rekla je, da ne govori više.

Po večeri je opet bila uz prozor i čekala je povratak kapetana iz mjesta, gdje staju noćni parobrodi.

Pod mjesečinom na suprotnoj strani stremila je sjenasta gomila starih krovova. Nijema, sjenasta gomila bez i jedne jedine luči, bez jednog laveža psa, bez pjesme i povika. Nad gomilom se izdizao sur, dugim vremenima omeljan nijemi zvonik. S njega je u noć ulijetao sablasni plač sove . . .

— Ku-ku, ku-ku . .

Nad zvonikom i nad sovom izdizale su se hladno, bešćutno, mjesečinom oblivene planine. Mjesečina je isticala njihovu tvrdu golotinju, pustoš i prazninu. Ni traga čovjeku ni naselju. Tamo nema ni zvijeri, ni ptice se ne gnijezde po njima. Dolje sjenasta gomila starih krovova, opustjelo naselje i suri zvonik s kukavicom.

— Ku-ku, ku-ku . .

U bijeloj noći pritiska crna priča naselje, koje je nekad kipjelo od života, krovova, koji su krili mladost, kliktanje i život. Stari suri zvonik odbacuje priču o noćima, kad je on pun zvona čuvao stražu nad naseljem, spreman da u svakom času pokrene zvona u svojim oknima i zove ljude iza sna na opasnost . .

Više ne zvoni mrtvima, ne dočika novorođenčad, ne prati mladence, ne razbija oblake pune munjine i ne razgoni zle duhove.

— Ku-ku, ku-ku . . .

Ostala je samo sova. Pobijedila je zvono i vječno svijetlo pred praznim tabernakulima i tugaljivo slavi pobjedu u noćima punim mjesečine.

— Ku-ku, ku-ku . . .

Iz daljine najednom prodre lagan, dalek šum, a odmah zatim se pokazaše i raznobojna svijetla. Dolazio je iz daljine velik parobrod i sjekao je glatku, mjesečinom položenu površinu malog morskog jezera.

Parobrod je sjekao more i ono je šumjelo, šumjeli su i veliki strojevi u unutrašnjosti broda . .

Pokaza se odmah truplo broda s mnogim svijetlima. Micao se lagano i sablasno kao da s mnogo počasti i mnogo ornamenata prati pokojnika na pokop . .

— Kapetan Niko na posljednjoj plovidbi . . .

Alice ga je tražila u toj svijetlima išaranoj gomili što je klizila po mirnoj, pod mjesecom kao zaleđenoj površini maloga mora. Znala je, da je on u toj čudnoj, sablasnoj gomili i od tog saznanja osjeti stiskanje pod grlom, osjeti da gubi mir i hlad. Tražila se je, ali se cijela nije mogla naći. Svoju većinu nije mogla prikupiti . . .

Pričvršćena, upiljena u gomilu, išaranu svijetlima, osjećala je, kako ona postaje sve veća, jasnija i bliža . .

Sirena se sa parobroda ozva nekoliko puta. Tako se uvijek oziva kad nosi nekog kapetana iz ovog mjesta. To su prvi pozdravi, prve počasti kraju priča i pustoši.

— Je li ta sirena i zbog nje? Ona je vjerovala da jedan dio tog glasa u noći svakako nju traži.

Činilo joj se tako jednostavno i naravno, da se on njoj najavljuje. Nema roditelja, nema braće ni bliže rodbine.

— Da doziva jednu praznu gomilu nijemih krovova? Da se javlja starom, sivom zvoniku?

— Zar je samo onako pisao karte i slao pozdrave i govorio samo onako?

Čekala je uz prozor dokasna u noći. Nestalo je osvijetljenog parobroda i onog velikog, pa malog valovlja, što ih je on, velik i težak, proizveo. Oni su se sporo, ali snažno približili kraju, razbili se o kraj, i nestalo je njihova šuma. More se je smirilo i opet postalo glatko i nijemo, nepokretno kao neka srebrna ploča pod mjesečinom.

Čula je kako se valovlje razbijalo o drugi, protivni kraj i jasno je osjetila, da se i tamo more primirilo..

— Ku-ku, ku-ku... Javila se sova sa zvonika. Ubacivala u mirnu noć svoje tugaljive akorde, svu konkretnost sadanjeg života zemlje, krajeva i ljudi, kojima osta još — bajna priča.

Sova je nastavljala svojom tugom. Govorila je o tome, kako se nigdje tako teško ne umire kao na groblju.

Alice je očekivala život.

U barkama će stići Niko s kapetanima. Pristat će pod nedaleki mandrać i razići će se u noći kapetani.

Barke su se doskora pokazale. Lizle su lagano, opkoljene pjenom i fosforom. U noći su izgledale svečano, nijemo, kao pogrebna povorka.

Kapetani se razgovarali, i njihovi glasovi nisu razbijali slike pogrebne povorke. Bili su mukli, monotoni kao recitacija, mlohava i pospana recitacija sedam pokornih psalmi..

Alice nije razumjela ni jedne riječi. Čula je s prozora samo muklo, neartikulirano glasovlje.

Tako su se provezli i mimo njezina prozora.

U mjesečini je raspoznala ljude, vidjela je i kapetana Niku. Sjedio je na krmi prve barke i gledao nijemo preda se, u daljinu..

Na njezin se prozor nije osvrnuo. Nitko ništa ne reče ni o njemu ni o njoj.

— Je li bar prije pitao, da li još živi Alice?

Rastali su se u noći. Barke su se bržim tempom i veslanjem povratile, a sa obale ponestalo je kapetanskih uniformi.

Neke crne, dronjave ženske spodobe još su se vrzle po mandraću, odnašale su veće i manje kovčege, zamotke i neke vrećice, pa je i njih nestalo...

Tako se vraćaju kapetani sa svojim pričama u kraj priča..

— Zašto da pogleda gore? Možda je već nekoga nešto pitao?

Alice je teška, pomućena i nezadovoljna legla. Pred zoru ju je zatekao san. Probudila se s osmijehom. Osmjehnula se danu, koji bi imao da bude jasniji od svih ispred njega, da bude onaj, koji je ona tako dugo i ustrpljivo čekala.

— On će danas svakako doći.

— Alice.. Zvala ju je majka.

— Gotova sam.

— Ustaj dijete, da se sve spremi. Danas će doći kapetan Niko. Tomaso je javio, da je on noćas stigao..

— Pa?

— Doći će danas i do nas. Znaš da svi dolaze, da se pozdrave. Doći će i on.

— Znam. Rekla je kratko i suho ne želeći, da se o tom dolasku išta više kaže.

Kad ga dopodne nije bilo, majka je rekla:

— Doći će predveče. Dopodne se pohađaju oni, kod kojih se samo pozdravi i ide dalje. Predveče se dolazi na duži razgovor...

— Znam.

— Nemoj zaboraviti, da mu zahvališ na karti..

— Kojoj?

— Rekla si, da ti je čestitao.

— Znam. Ne ću zaboraviti..

— Da mi je čestitao? On mi nije ništa čestitao, pisao je karte, slao pozdrave, mnogo i često. Slao, i prestao slati... Htjela je da kaže, da bi čula majčino mišljenje: što znači da je prestao slati?

Ništa nije rekla. Jače je stisnula usne, jače zašutjela i pomakla se u drugu sobu.

Čekala ga je. To nekoliko sati popodnevnog vremena učini joj se dužim i težim nego godine intervala između jedne i druge karte..

Došao je uspravan, sijed i nasmijan..

— Evo me, evo, gospođice Alice. Svukud je ići, ali je kući doći... Donio sam ovo malo što me još ima, drugo sve odniješe valovi u beskraj i nepovrat.. Odniješe puno..

— Kao i drugima. Rekla je ona tiho, s traženim hladom..

— Puno kao i drugima, a nešto, što je samo meni odnijelo. Što mogu? Da vam pričam. Dvadeset i pet godina nosilo me je more i uvijek uz mene jednu prekrasnu djevojku. Onakve zemlja nije nosila, ni brdine onakvoj nisu hlada pravile. Samo je more može oblikovati... More u misli i osjećaju mornara: velika kao hridina, lijepa kao sanja, čista kao morska pjena. Ona govori šaptom mirnog mora uz snenu obalu. U tom šaptu ona diše, miče se, miluje i opaja. Sva snažna, strasna, divna i eterična... Šeta po palubi ogrnuta mjesečinom i posuta zvijezdama. Ulazi u kabinu i ostaje do zore, do jutra, do visokog sunca, a onda odlazi čistija, netaknutija i poželjnija, nego je došla u kabinu... Brod juri na odlasku i nosi me k njoj negdje uz palme, pagodu ili uz vodu svetoga Gangesa. Brod brza na povratku i opet me nosi k njoj tamo u zemlji, gdje probijaju i dižu se uvis sivi zvonici s najskladnijim zvonovima.

Dvadeset i pet godina plovio sam za njom i s njom... Grlio sam je nad pučinama, pokraj nje mi se svijalo i pucalo koljeno nad bezdanima. Nikad od nje ljepše ni draže ne vidjeh, jer gdjegod sam nešto lijepo opazio, vidio, našao, sve sam to odužimao, kupio i kršio, da to još njoj nadodam...

Dvadeset i pet godina sam ljubio vjerno, pobožno i odu-ševljeno..

— Uvijek istu?

— Ona je bila uvijek ista, uvijek ljepša, uvijek zamamnija. Opijao me njezin lik, koji sam izrezivao iz usijanog zraka, iz tople mjesečine i iz orljave, šuma mora i valovlja. Opijao me njezin glas, kojim je govorilo more u punoj skali, od šapta do urlika..

Mislio sam o tome, da je zadržim, da joj skinem sve nadodano i da bude ona svoja pa moja. Mislio sam da se njom oženim, jer ona nije bila sva tvorevina moje mašte ni mog osjećaja. Ona je bila i svoja. Živa, realna, konkretna..

U tim časovima sam joj slao kartu i na njoj redak, dva, na pozdrav. Slao sam i mislio: Toliko za danas, drugi put više. Mislio sam: kad sakupim toliko, koliko je potrebno i dosta da se živi a ne plovi, pisat ću više, pisat ću sve...

— Taj drugi put nije došao? Upita majka.

Kapetan Niko se prenu i pogleda gospama u oči.

— Ne, nije došao. I nikad ne će doći... Ne će, jer je došlo nešto drugo..

— Druga? Presjekoše obje u jedan glas.

— Rekao sam, drugo. A to drugo bilo je ovo: Čekajući to, što sam čekao, osjetim najednom, da je sve prekasno. Godine odoše, ode mladost, ode vatra iz čovjeka i živ se čovjek osjeti slabim, klonulim i bezvoljnim. Odnese more sve, dna mu se ni kraja ne znalo..

— A ona? Je li ona o tome što znala? Upita s očitim interesom povučene priče majka.

— Znala je sve. Ona sve zna. Ona vjerno i strpljivo čeka. Čekala je dugo, dugih dvadeset i pet godina.

— Pa, rekli ste joj?

— Ništa joj nisam rekao. Samo sam joj pokazao moje sijede kose, moje srvano tijelo, ustalasano čelo i navraskano lice, a oči mirne, mirne, vodene kao tišina iza oluje. Pokazao sam joj cijelo more i sve njegove izmjene na mojoj glavi. Da joj ovo dadem? Ovo više nije ništa. Ja više ništa nemam i prema tome: više ništa ne mogu ni da dam.

— Jadnica.

— Jadnik...

Od svega ostade meni i njoj samo priča o dugoj ljubavi, o čistoj ljubavi u neizmjernim daljinama...

— A sada? Razboli se glas stare gospe.

— A, evo, Boka...

— Boka.. Tupo i resignirano ponovi Alice..

— Naša Boka...

JOSIPA VANCAŠ

ANTONIJA KASSOWITZ-CVIJIĆ

JOSIPA VANCAŠ

nazvana »Majčica Ilira« (26. IV. 1821. † 18. III. 1910.)*

Da li je Josipa Vancaš zavrijedila, da njezin spomen bude vječno sačuvan u duhovnom Pantheonu istaknutih ilirskih narodnjaka? Na to nam odgovaraju pjesnikove strune, koje su njoj u čast ozvanjale još za njezina života:

JOSIPI VANCAŠKI,

velikoj prijateljici i pomoćnici ilirskog pokreta, na imendan 19. III. 1894.

Oj prijateljice naša, vilo nam ilirske dobe,
Svake vrline tad najljepši uzoru naš.
Najviše, hvaleć Te, haran Ti bio *Babukić* čedni,
Jer si mu bodrila duh, volji mu davala mah,
Ti si nam *Draškovića, Gaja,* hrabrog *Metela* (Ožegovića)
Prva razumjela um, prva osvojila smjer,
Ti si nam *Rakovca, Blažeka, Štoosa, Niemčića* burnog
Živi obljubila žar, značaj poštivala jak,
Tebi *Mažuranić Ivan,* Tebi *Prerad* je *Petar*
Bio božanstveni duh, jedan Ti i drugi div,
Tvoja zlatna usta zanijela *Stanka* su *Vraza,*
Njegovih »Đulabija« zvon na Tvoja zanosio zbor.
Tvojim poveden srca i uma Ti skladom,
Pjesmi oživio jek dragi *Lisinski* mi drug.
Ti si divotnim čistim zborom, kakvo je zlato,
Znala zanijeti sve, žici nagoditi zuj,
Ti si prva, što »Još Horvatska propala nije«,
Ponos oćutila živ, naum naumila svet,
Ti si nam duše ljepotom, uma svoga tančinom
Svaku plemenila grud, svu razigravala ćud,
Ti si nam bratsku slogu hranila rodu u prilog,
Rodu je valjao svak, čim ga nadario Bog.
S Tvoje dragote sam i ja najmlađi pregalac Gajev,

Iskricom iz srca svog Tebi zapalio »Krijes«,
Sve si nam brige vazda grudima privijala vjernim,
Svuda nam utrla put ženskoj u sućuti žar.
Sva si nam društva pomagala obiljem zbora i tvora,
Ne znam, veći li mar, veći li bio Ti dar.
Pošto su pak, prijateljica kojim bila si taka,
Pomrli malo ne svi, samo na svijetu smo dva,
Na meni dug je, priznajem rad ga, zahvalan evo,
Srcem i dušom svom, smognem li, platac sam ja,
Hvala Ti od neba do zemlje, Hrvatici takoj,
Hvala Ti, živoj još, neka ne ostane dug!
U srcu nosim, u srca potomstva prenosim pažnju,
Prenosim spomen lijep lijepoga imena Tvog!
Na dan imena dragog, kojim nam zove se živ još
Veliki *Vladika* naš, veliki zvao se *ban* — (Jelačić)
Na taj imendan Ti pažnjom dugove plaćam,
S dušom će pažnja ta sa mnom i na drugi svijet!

Tvoj i Božji

Ivan Trnski

Otmjena barokna kurija (Kaptol br. 1) zagrebačkog kanonika Mihajla pl. Mihića bila je prvih decenija 19. vijeka tihi dom radinog umnika, koji je u svom odnosu spram vanjskog svijeta bio tako blag, uviđavan, korektan i savjestan, da gotovo nije imao neprijatelja. Odjednom je njegov kućni poredak koji je podržavala vrlo energična kanonikova sestra, gospodična Ana, od temelja narušen. Početkom 3. decenija dogodilo se naime, da je tu osvanulo siroče od kojih 10 godina, koje se rodbinskim pravom sklonilo pod okrilje dobrodušnog ujaka — kanonika. On je naime svoju mlađu sestru Elizabetu bio udao za Dragutina pl. Andrassya, kapetana i kontumac-inšpektora za ličku Krajinu. Nomadski, nikad neustaljeni oficirski život prije reda je podrovao zdravlje oboje roditelja, pa su otišli s ovog svijeta, ostavivši rodbini na brizi šestero siročadi. Najstarija kći Vilhelmina udala se za krajiškog časnika u Novoj Gradiški, Karlo i Ivan Nepomuk započeli buduću karijeru u vojničkoj školi, Antonija se rano udala u Sisak za odvjetnika i jav. bilježnika Milčića, a Josipa, kasnija Vancaška, pala na teret dobrog majčina brata kanonika.

U prvo vrijeme kanonik Mihić nije znao što da počne s tom nemirnom srnčicom iz ličke dubrave, jer je već bio preturio 50. svoju godinu, a vazda bio silno zaposlen. Dr. Ljudevit Ivančan, zagrebački kanonik, u svom je neštampanom djelu »Historia Canonicorum Zagrabiaensium« (br. 1049. u držav. arhivu) napomenuo, da se Mihić rodio g. 1781. u slavonskom Petrovu Selu, teologiju učio u Zagrebu, iza ređenja postao prefektom plemićkog konvikta, a ujedno imformatorom kod grofa Sermagea, zatim župnikom u Brdovcu kraj Novih Dvora. God. 1830. bio je instaliran za zagrebačkog kanonika, a zatim do 1848. bio regens spomenutog konvikta, onda imenovan procustosom katedralne riznice, noseći golemu odgovornost nad svim blagom prvostolne crkve i dvora.

Malu Josipu, odsad po zagrebačkom običaju nazvanu Pepiku, gospodična je Ana preko volje uzela pod materinju pasku, zapravo pod nesmiljeno strogu komandu, zaposlujući je gotovo po čitav dan u kućanstvu i razgranjenom kanoničkom gospodarstvu, ne mareći nimalo za duševne i osjećajne potrebe vrlo razvijenog stvora. Stoga se djevojčica instinktivno priljubila k ujaku. Kako je samo nedjeljom boravio kod kuće na Kaptolu, Pepika je u tetke Ane znala izmoliti dopuštenje, da uz pratnju povjerljive služavke pod večer pođe na nauke k ujaku na Grič. U Zagrebu nije tada još bilo djevojačkih javnih škola, osim jedne trivijalne na Griču, i jedne »Stickschule« (škola za vezenje) u Opatovini. Pepičini su stoga bili najslađi časovi, kad bi sjedeći na podnošku ujakove katedre, za vrijeme repeticija, mogla da prati studije konviktoraca, usvajajući dašto samo ono, što je djevojačkoj duši prijalo i što joj je bilo dohvatljivo. Počešće bi se mala zabrinuto ogledavala za starinskom urom u golemom kućištu, kako vrijeme prenaglo odmiče. Trebalo je naime da se uvečer požuri na kaptolsku stranu, prije no što će zvonce Lotršćak na Haberniku javiti, da se grička vrata zatvaraju, a svaki čestiti purgar da se sa svojim lampašem žuri kući. Taj neobični način odgajanja i školovanja formirao je Pepičin karakter i u neobičnim konturama: od tetke Ane primala je energiju, čvrstu realnu podlogu za praktičan

život i za razumno vođenje imućnog kućanstva, samostalnost u radu i u rasuđivanju ljudi i događaja, dok je sve tanje porive ženske duše trebalo rano strpati pod oklop ravnodušne vanjštine. To bi bile za Pepicu teške i gotovo neizvedive zadaće, da nije od blagog ujaka, napose iz bogate njegove duše crpla smisao za intelektualni i čuvstveni život, osobito mnogo ljubavi i zanosa za svoju rođenu domovinu, njezin napredak i za socijalne dužnosti Hrvata-imućnika.

Kad je Pepika navršila 16. svoju godinu i obukla prvu dugačku haljinu, dogodilo se, da se njeno srdašce sasvim uzbunilo. Jedne nedjelje osvanuo je kod njih dr. Aleksa Vancaš, donoseći Mihiću srebrni zidni križ, što mu ga u oporuci bio namijenio njegov prijatelj kanonik Stöger, Vancašev ujak. Otmjeni nastup i prelijepa pojava zagrebačkog liječnika tako su zatravili djevojku, da je gotovo zaboravila, da na njegov naklon uzvrati gracioznim naklonom. Porodične prilike dra. Vancaša u mnogo čemu bile su nalik na Pepičine. On se 1810. rodio u Veleševcu, kotaru Vel. Gorice, od oca Ivana, upravitelja županijskog vlastelinstva, i majke Terezije rođ. Stöger, sestre zagrebačkog kanonika. Iza sestrine i svakove smrti brat je kanonik od svega srca prigrlio i savjesno odgajao zaostale sinove: Janka, kasnijeg župnika i opata u Sv. Jani pod Turmom blizu Krašića, Antuna, pravnika, koji se posvetio poštarstvu i u Zagrebu dotjerao do ravnatelja pošte stekavši plemstvo »Požeški«; dok Aleksa, vrativši se s doktorskom diplomom iz Pešte, gdje je veliku pažnju pobudio doktorskom radnjom »Disertatio medica de rabie« 1832. (u sveučil. knjižnici), rano se oženio sestrom zagrebačkog odvjetnika Daubacha, ali i rano obudovio. On je u Zagrebu uskoro imenovan županijskim liječnikom, prisjednikom sudbenoga stola, bio iskusan okulist i veterinar, a po smrti zemaljskog protomedika Praunspergera imenovan je njegovim nasljednikom.

O Vancaševu ujaku-štitniku, kanoniku Augustu Stögeru, zapisao je dr. Ivančan u svojoj biografskoj historiji (br. 5), da je 1782. rođen u Požegi, teologiju i filozofiju učio u Zagrebu, postao župnikom u Pešćenici preko Save; 1832. imenovan, zagrebačkim kanonikom, zatim cenzorom i rektorom biskupskoga sjemeništa, a umr'o ovdje 1834. On je bio silno načitan a naročiti ljubimac zagrebačkog biskupa Vrhovca, jednoga od preteča Gajeva ilirizma. Za vrijeme Napoleonove Ilirije (1809.—1813.) u njegov su dom zalazili francuski oficiri, pa se čudili, što nalaze biranu francusku knjižnicu u seoskog župnika. Brižni ujak Stöger svojim je nećacima bio ostavio kuću u Opatičkoj ulici (br. 67., sada 21.), a kad se dr. Aleksa Vancaš oženio Josipom, mladi se par ondje zavazda udomio. Nevjesta je svoju omašnu škrinju bila napunila tankim tkanjem, što ga je kraj stroge tetke bila isprela i izvezla, jer joj ručice ni časka nisu smjele da počivaju. No najviše se ona radovala prvoj svilenoj haljini, dakako crnoj za svečane zgode, i prvom »Bindhutu«, koji se vezao ispod grla, a bio obilježje »Njene Milosti«.

Kraj tih malih radosti zaljubljena djevojčica nije opazila da je i tetka Ana usprkos časnim godinama planula za lijepim doktorom, pa živo nastojala, da ga pridobije. Kanonik Mihić, nevješt ženskim, a pogotovo ljubavnim spletkama, našao se u sto muka. Da tome učini kraj, on je jednoga jutra u crkvi Sv. Katarine potajno naručio tiho vjenčanje mladih vjerenika, spremio im malen zajutrak u plemićkom konviktu te ih odmah otpremio na put, uzevši na se bure i oluje u kaptolskom domu, koje dugo nisu htjele da jenjaju.

Mladom suprugu bila je najpreča briga, da nesređeno znanje svoje ženice formira i upotpuni, a ujedno se radovao nekim njenim jakim crtama karaktera, koje su u mlade djevojke neobične: njenoj pravednosti do krajnje mjere, savjesnosti, čuvstvu odgovornosti i zdravom prosuđivanju socijalnih prilika. To su bili važni preduvjeti za onu zadaću, koju joj je namijenio. Dr. Vancaš bio je jedan od rijetkih, manje ekspanzivnih rodoljuba, čovjek bez glasnih riječi i velikih gesta, više refleksivan nego u borbi aktivan; ali u nužnom času vazda na biljezi svojim savjetom i materijalnom pomoći, ne tražeći nikada priznanja. U tom je radu želio da mu žena bude svijesnom družicom, koja je bila u svojoj biti sasvim drugačija nego većina njih iz zagrebačkog društva.

Žene našeg otmjenog plemstva i građanstva velikom su česti bile zagrezle u preostatke »galantnog stoljeća« svojih majka, u avanturističko uživanje i skandalozne liaisone, hineći pred javnošću skučenu i lažnu biedermeierštinu po Wertherovoj romantičnoj modi. Kako u ono doba nije bilo narodnih škola, sve su od reda bile otuđene od domaćega »kmetskog jezika«. Grof Janko Drašković rekao je o njima: »Naše žene su bile tako ponijemčene, da su se mnogi muževi, u školi odgojeni u latinskom duhu i jeziku, tekar od njih naučili njemački«. Njihova najmilija zabava bila je imitiranje francuske mode, kućne južinice sa »Pfänderspielima« i ispraznom konverzacijom, s intrigama i čitanjem zlobnih pamfleta, kojih su autori bez duha i humora bili besposleni, napirlitani gospodičići, parasiti na izmoždenom porodičnom stablu.

To je od prilike bila društvena slika u prva dva decenija 19. vijeka, u ono ozbiljno doba, kad je ponižena Hrvatska u svojoj srži opet ljuto krvarila. Počevši od vladavine Josipa II. (1780.—1790.) Beč je uporno nastojao, da sve narodnosti u sklopu monarkije germanizira. Tomu su se prvi opirali Česi, onda Madžari, ali ovi bez obzira na jednaka prava Hrvatâ, jer su pozivajući se na pravo jačega vazda išli za time, da svoj jezik proguraju u hrvatske urede i škole, koristeći se žalosnom činjenicom: »da Hrvati svoj jezik ni sâmi ne smatraju kulturnim«. Tako je Madžarima 1830. uspjelo, da iz naše gimnazije sasvim izbace hrvatski jezik, a madžarski uvedu kao obavezan predmet, dok se ostali nauci i nadalje učili latinski i to u doba, kad je latinština po svem Zapadu već bila proglašena »mrtvim jezikom«.

Hrvatima je puklo pred očima tek iza gorkih »gotovih činjenica«, da je jedino ispravna Humboldtova tvrdnja: »Die wahre Heimat ist die Sprache!« To je bilo oko 1828., kad se na naukama u Grazu bilo skupilo društvance hrvatskih akademičara, Mojsije Baltić, Kurelac, Gaj, Demeter, Rakovac i Vukotinović, kasnije i Trnski i dr. Oni su tamo počeli pod ilirskim imenom snovati o narodnom preporodu, o bratskoj slozi i zajednici svih Slavena na jugu, iz početka samo na književnom i

prosvjetnom polju. Ali naskoro su svi domoroci uvidjeli, da im za procvat ilirske knjige nedostaje važan faktor: *»Dok večina žena ne će pristati uz nas, ne će u Hrvatskoj cvasti ni knjiga, ni dom, ni obrt, ni kesa«.* Stoga kraj odnarođenih Hrvatica bilo je teško rješavati taj problem. U to doba je grof Janko Drašković, uz Gaja glavni pokretač preporoda, već snažno bio zahvatio kormilo, te Hrvaticama namijenio poznatu knjižicu »Ein Wort an Illyriens Töchter«, koju je za bolje razumijevanje napisao njemački. Ta ružičasta knjižica neodoljivog grofa-charmeura po pariskom genreu uskoro se čitala po svim boudoirima otmjenih dama, pa je barun Neustädter o tome pisao prijatelju: »Cet appel porta au comble de delir de l'entusiasme dans le beau sex de la Croatie.«

Izravni dodir s većinom žena našao se u Građanskoj Streljani, u stjecištu Iliraca za zborove i političke sastanke. »Streljačko Društvo« u svom je vrtu u Tuškancu 1808. bilo podiglo drvenu zgradu, oko 1820. solidno ju pregradilo na jedan kat, širokim stubištem i zelenim »šalapolkama«, gotovo gospodski dvorac. U 40-tim godinama bio je obrstar strijelaca temperamentni mladi grof Jurica Oršić, najspretniji aranžer patriotskih zabava, pa se ondje provodila dobronamjerna urota za preobražavanje nehajnih Švabica u vatrene domorotke. Prilaz za dame bez vlastite kočije bio je malko nezgodan. Trebalo je sa Griča izići na Mesnička vrata, mimo bivšeg stratišta (Pongrazov vrt) kroz mrku i blatnu Jägergasse (Streljačka ulica), gdje im se izdaleka svjetlucali trobojni transparenti s napisom: »Dobro došli, gosti mili — Bog daj, uvijek složni bili!« Na ulazu bi dame dočekali žustri akademičari i juratoši u narodnoj gali sa crvenkapama, a vodeći »krasotice« ispod ruke po kliskom parketu junačke bi duše nenametljivo ali namjerno svraćale razgovor na patriotske dužnosti Hrvatice. U titravom svijetlu voštanica, kraj recitiranja pjesničkih pokušaja Bogovića, Vukotinovića, Stoosa, Nijemčića, Blažeka, Trnskoga i dr., a posvećenih »Kćerima Ilirije«, kraj slatkih zvukova pjesme i glazbe i u igranju kola u naručju stasitih, kićenih juratuša, prijemljiva su se ženska srca rastapala od milja i ponosa, pomalo pristajala

uz nove ideje Iliraca, pa je s vremenom nastala zanosna falanga vjernih domorotkinja, starih i mladih, plemkinja i građanka.

Ovamo je dr. Vančaš doveo svoju mladu ženicu na prvi njezin javni ples. On ju je smjestio u krug ozbiljnih domorodaca za obranu »starih pravica«, uz koje je Vancaška u duhu već bila pristala, čitajući s nasladom »Danicu Ilirsku«, kajkavske kalendare i Krizmanićev molitvenik. Ona se ovdje divila velikom djelu oslobođenja narodnog duha i jezika, pa bi htjela da i sâma u tome surađuje, da joj to ne brani pristojnost i ženski stid. Ta je njena želja sve više sazrijevala, pa je gotovo zaviđala maloj 13-godišnjoj kontesi Sidoniji Erdödy, koja je imala toliko odvažnosti, da na koncertu u Streljani prva javno zapjeva buntovnu Gajevu budilicu »Još Horvatska nij' propala«. Sve do u duboku svoju starost ona je od prvog svog plesa sačuvala vrpce s narodnim geslima: »Na spomen krasnom spolu — Jasnim zvězdam u tom kolu — Koj mladićah Sloga pravi — Da svět lěpi s njim proslavi!« A na drugoj: »Ljubav roda, lěpog spola — Vodja ovoga je kola — Al bez Sloge kolo svako — Ide slabo, naopako!« Svaka bi takova zabava uzbuđivala duhove i jačala slogu za novi važni pothvat, i ne potraje dugo, pa se na sjednicama u »Ilirskoj Čitaonici« na Kipnom trgu pripravljali »Matica Ilirska«, »Gospodarsko društvo«, »Narodni muzej«, a sve bi to trebalo da uđe pod zajednički krov »Narodnog Doma«, koji bi stajao na Harmici (Jelačićev trg).

Vancaševi tada još nisu bili imućni, ali su ipak kupovali dionice za osnutak »Narodnog Doma«, kasnije popularnog pod imenom »Dvorana«. Njihova je kuća s vremenom izišla na glas kao intimno, prijateljsko stjecište Ilira i Ilirkinja. Svakoga bi gosta privlačila gostoljubivost domaćina i domaćice, koja je društvo zadivila ličkom svojom štokavštinom, premda je koji put od milja i šale zakrenula i u toplu domaću kajkavštinu. Njenoj dražesti i umiljatosti nije nitko mogao da odoli, pogotovo kad bi rodoljube molila za malen obol u narodne svrhe, pa su u njenom salonu u pletenu košaricu za posjetnice pali prvi prinosi za »Maticu Ilirsku«, kojoj je osnutak također u tom salonu bio zamišljen.

Ta simpatija za »Maticu Ilirsku« pod okriljem »Ilirske Čitaonice« postala je u Vancaške još toplija, otkad je njezin muž imenovan odbornikom i Matičinim blagajnikom. Kad se pak složile hrvatske plemkinje i viđene građanke, da zajedno izvezu svilen sag (u »Narod. muzeju«) za uzdarje barunu Franji Kulmeru, koji je na saboru u Požunu kao i vazda pred carskim dvorom živo branio prava hrvatskog jezika, Vancaška je bila među najmarljivijim veziljama, koje su taj golemi sag konačno zaokvirile slovima: »Domorodcu barunu Franji Kulmeru — Za muževno slovo — Od kćerih domovine — Iskrene hvale znak — godine 1843.« — Mar za napredak i budućnost Hrvatske produbio se u Vancaške još većma, kad je postala majkom. Najprije je rodila kćerku Otiliju, a god. 1844. koljenovića Juricu. Premda ona nikad nije bila sklona pisanju, zbog čega nam je od njene ruke vrlo malo sačuvano, ipak je kroz kratki vijek neprežaljenog svog Jurice zapisivala za nj u dnevnik važne događaje, a najopširnije pokolj na Markovu trgu od 29. srpnja 1845., koji je opis završila: »Ogorčenost proti banu naravno sa strane Ilircah velika, dok je druga stranka klicala od radosti, sve to mi danas još nije moguće opisati. U analima Hrvatske ti ćeš, moj sinko, u cělom objamu sve to naći. Majka«.

Kad je odbor od rodoljubnog grofa Karla Draškovića za vrlo nisku cijenu od 28.000 for. na dionice bio prekupio njegovu palaču za »Narodni Dom«, (Poštanska ulica 60, sada Opatička br. 18), a elegantna prostrana zgrada gotovo nije trebala nikakovih preinaka, tad bi se Vancaška svakog jutra, otvarajući svoje prozore, ponosnim i ganutim srcem zagledala u »bijele dvore«, kako ih nazvao Vukotinović, u taj vidljivi spomenik ljubavi i truda hrvatskog naroda. Tad je štićenik Vancaševih, tihi i plahi mladi Vjekoslav Babukić, kojemu bi u zanosu mahom prosuzile oči — bivši tajnik Čitaonice i Matice, napokon stekao profesuru hrvatskog jezika na akademiji. Novi kandidati za tajništvo bili dr. Užarević, Dragutin Galac, Gajev suradnik u štampariji, i Stanko Vraz, pa su Vancaševi opet duboko zasegli u kesu i Vrazu ponudili 300 for. neka zapiše desetak novih članova koji će na izboru za njega glasovati, premda

bi omiljeli pjesnik »Đulabija« i bez te pomoći bio pobijedio. Vancaševi su naime držali, da je Vraz, žrtvovavši svoje slovenstvo za jedinstvo Ilirije, učinio više nego mnogi Hrvat, a najviše time, što je osnutkom Matičina »Kola« (uz Rakovca i Vukotinovića) davao smjer, poticaje i pobudu novoj domaćoj književnosti, a povrh toga još i bio jedan od prvih sakupljača narodnih napjeva.

U ono doba već je Vancaška bila poznata pod imenom »Majčice Ilira«, što joj je nadjenuo odvjetnik dr. Josip Vranyczany-Dobrinović, čuvstveni pjesnik, zastupnik na carevinskom vijeću i veliki mecena svoga naroda. On nije u »Majčice« nalazio ni moderne engleske feministkinje, ni učenoga njemačkoga »Blaustrumpfa«, već više klasični tip žene-čuvarice ognjišta, oduševljene za boljak roda i doma. Kod te je brižne majčice uživao osobitu pažnju *Stanko Vraz,* kad je zapao u neizlječivu tuberkulozu. On joj piše iz slovenskog Četrtka-grada g. 1849.:

Ljubljena moja Mamice! Vi se po svoj prilici zdravo ljutite na me bolna i tužna, što ja toli davno niesam pisao ili barem po kome tome poručio, da sam još živ. O da Vam je videti me, kakov je najstariji Vaš sinko, kako je propao vas u kosu i u bradu, iz koje viri sam samcat siromah nos kao zvonik stare crkvine iz kakve šume, razplakalo bi se Vaše materinje srce. Pa k tomu još slabina nekakva ne kao u zimske muhe nego kao u starca jednog od 90 godinah. Drhtju mi ruke kad se tek latiš pera, a klecaju kolena, te nemožeš učiniti tri koraka bez štapa. Dakle summa summarum: Sam niesam mogo pisat. Nu kazat ćete: A gdje ti je krasni tvoj sekretar? E, brate, zaljubio se, pa ima do preko ušiju posla dopisivanjem željah svoga srca. I tako nas evo tek danas opet zajedno u razgovoru putem pisma. Istina, lepše bi bilo, da se mogu razgovarat s Vama oči u oči, i više putah mislio sam si i želio, kad nije moguće sa slabim ovim telom prenesti se k mamici, da ju vidiš i da te želja mine, to da ti je barem jednom ju u snu videti, onaku krasnu i veselu, kao što je Bog stvorio, nekim na radost, nekim na težku muku — ali što hoćeš? Ja celu noć nešto pletem i šeprtljim, al mamice nevidjeh u snu...

Koliko je pak Vancaška bdila nad hrvatskim pjesničkim razvijanjem *Petra Preradovića,* prosijava gotovo iz svakog njegova pisma prijateljima. Iz Ludine piše Babukiću g. 1854.: ...»Kako je Vancaška? Čuo sam, da joj je bilo vrlo zlo. Bože

sačuvaj, da bi nas taj zemaljski angjeo ostavio!« — Najviše je spominje u pismima Vrazu (»Korespondencija St. Vraza«, izdanje Mat. Hrv.). Iz Zadra g. 1846.: »Radujem se Tvojem uzvišenju na tajničtvo Čitaonice i »Matice«. A kad je primio 150 for. kao pomoć za isplatu štamparskih dugova: »Nemogu drugač, brate, nego opet riečima da zahvalim Tebi i blagodarnoj gospoji Vancaški, što ste mi tu neizmjernu ljubav učinili, i mene tako, barem za koj čas, iz velike neprilike izvadili.« — Iz Vidama g. 1847.: »Ako pišeš gospoji Mamici, pozdravi ju s moje strane, neka ne zaboravi na udaljenog (u ratu), koj uviek na nju misli i rado bi ju opet vidjeti — ali bog zna, kad će to biti.« — Iz Mönza g. 1849.: »Srietno sam taj rat prebavio. Reci gospoji Mamici, pozdravljajući ju liepo, da sam se oženio, da je ona na taj način stekla i kćer, i da je već i jedno unuče na putu. Nije li srietna naša Mamica? Pozdravi mi Vancaša i Mamicu — Preradović«.

Tek iza dovršene talijanske vojne 1853. dospijevao je Preradović da se svojoj zaštitnici javlja opširnim pismima *(Vidi priloge I. i II.,* originali u gđe. M. Junković-Thierry).

Bilo je uvijek podosta vrlo nadarenih »sinova«, koji se hvatali majčinih skutova, ali najbjedniji među njima bio je *Vatroslav Lisinski,* nesretni i boležljivi hrvatski komponist. Radi svojih izrazito slavenskih skladba bio je u demonstrativne svrhe vazda nemilo izrabljen, na mahove i bučno slavljen, ali premda je bio svršio pravoslovnu akademiju, nije mogao dotjerati na više od vladina prislušnika, jer nije imao protekcije kao sinovi madžarona. Tako je bio prisiljen, da djecu bogataša poučava za 5 groša srebra po satu. Vancaška mu je otvorila put do najviđenijih kuća i predala mu na pouku i kćerku Otiliju, kojoj je Lisinski posvetio svoju kadrilu »Ljubice« (otisak u nadsavj. J. Vancaša). Jedino se Mamica pokajala, što ga je uvela i kod nižih susjeda (Opatička 19.) fiškala Bana, oca mnogobrojne muzikalne djece, pa i komponistkinje Hedvige (Klaić »Pjesmarica«) i naših kazališnih članova, Slavana i Franje Bana. Nemili se naime udes Lisinskoga i ondje kruto s njime našalio, svezavši mlada srca komponista i Hede u bes-

*

konačno vjereništvo do smrti. Kad su valovi ilirizma nabujali do kulminacije, Lisinski je 1846. svoj narod darivao prvom hrvatskom operom »Ljubav i zloba« u kojoj su, odbacivši sve predrasude, kao diletanti sudjelovali zagrebačka gospoda i gospođe, vođeni od smione patriotkinje Sidonije Rubido-Erdödy, koja je divno izvela partiju Ljubice. Silni i bučni uspjeh ipak je bio samo moralan, pa bi jadnik Lisinski bio skapao od gladi, da mu Banovi nisu dali sobicu u prizemlju nalijevo od ulaza, a i Vancaška se vazda brinula za njega. Povrh toga je s gornje strane na br. 23 životario u teškom stadiju tuberkuloze Stanko Vraz, pa bi Mamica između ta dva bolesna sina teško brigovala i nad njihovim životom strepila, dok se nisu riješili svih zemskih boli.

Međutim su se događaji u Hrvatskoj u petom deceniju 19. vijeka naglo redali. Nadošla 1847. s jednom od najvećih nacionalnih pobjeda, kad je Ivan pl. Kukuljević-Sakcinski napokon izradio, da se hrvatski sankcionira kao službeni, diplomatski i školski jezik. A onda se dovaljala sudbonosna 1848., koja je sjajno započela, a jadno svršila. Po »jednodušnoj želji naroda« i živim nastojanjem poletnog vođe Iliraca, Ljud. Gaja i drugova, imenovan bi banom Hrvatske krajiški pukovnik Josip barun Jelačić. Narodno oduševljenje zahvatilo je i ženska lica u tolikoj mjeri, da su napokon i najkonzervativnije gospođe, Vancaška i Banovka, također sebi nabavile ilirsko svečano odijelo sa surkom i poculicom (Vancaška ga 1896. poklonila »Narodnom muzeju«). Sjajno okićene Ilirkinje na Sjevernoj promenadi (Vrazovo šetalište) na terasi kavane i slastičarne poštara Pallaina dočekale su gizdavu povorku banova svečanog ulaza u Zagreb, dok su djevojke sa sitnim narodnim barjacima, sipajući pred banove noge bezbroj ruža, dopratile ga u banske dvore.

Ban Jelačić je mahom osvojio sva srca Zagrepčanka, pa se u buduće mogao u njih sasvim pouzdati. Prije nego je s našom vojskom krenuo preko Drave, on je u hrvatskom saboru 4. VI. 1848. tražio: »Dajte mi sredstava za uzdržavanje vojske!« Taj poklik čule su i Ilirkinje na galeriji, pa kad su velikaši na zeleni

stol stavili teške svoje zlatne lance i omašne kopče sa magnatskih odora, tad su i gospođe u zanosnom uzbuđenju sipale na stol blistavu kišu skupocjenih svojih nakita (slikao Drag. Weingärtner). Dok se pak pripremala vojna na Madžarsku, one su teške svilene barjake izvezle zlatom za banove krajiške pukovnije, a na trakove stavile napise: »Za bratinstvo slavjansko«, »Za ustav i narodnu slobodu«, »Za pobjedu jamči sloga« — »Dakle složno u ime Boga!« A na svaku motku su natakle srebrni šiljak s »Danicom Ilirskom« (u Narodnom muzeju). Pod ovim kićenim barjacima krajišnici su pouzdano slijedili svoga bana, a kad su pobjedonosno prošli kroz Madžarsku i stigli pred Beč, za koji su Hrvati vazda krvarili, oni se nimalo nisu prepali ni od izdajstva, ni od afiširanih rugalica: »Gegen die frechen Kroaten«, ni od prijetnja junačkom svom vođi: »Kecker Ban, komm nur an — In dem Zeughaus kannst Du sehen — Einen Türkenschädel stehen — Was geschah, kann noch geschehen, — Kecker Ban, komm nur an!« (u »drž. arhivu«). Kad je godina 1849. gotovo srušila svu krhku kulu ilirizma, nije mogla da uništi ono, što se u narodu svijesno bilo produbilo i kulturom i literaturom steklo. Iako je Gaj u Beču zapao u okove, a Jelačić u nemilost dvora, koji je bio spasio, te mu znatno ograničena banska vlast, iako su slobodnjačke crvenkape na ulici bile zamijenjene visokim cilindrima (Angströhren) bečkih špijuna, »Bachovih husara«, a diktatura zabranila patriotske zabave i plesove u »Dvorani«, ipak Hrvati nisu očajavali, jer su bili navikli, da — čekaju.

Najcrnji dani snašli su tada Vancašev dom, jer im je oboje djece oboljelo od šarlaha, kojemu je duševno naročito razvijeni Jurica podlegao. Bio je navršio tek četvrtu svoju godinu, a slutio smrt kao odrastao čovjek. On se dirljivo opraštao od svojih igračaka, od svake mu drage osobe, a povrh toga još i tješio žalosne roditelje. Tad je zatražio platnenu krpicu i iglu, sâm se ubô u žilu, iscijedio kap krvi, njome omastio platno i predao majčici, da joj ostavi nešto od svoga. Ona je u tog djeteta odavna zapažala zametke rano probuđene inteligencije, vlastitog svog realnog pogleda na svijet i heroičnog svladavanja

ljudskih boli i slaboća pa je očekivala, da će on jednom stupiti u red vođa Hrvata. Taj mali amanet, Juričinu prvu i posljednju krvnu žrtvu, ona je omotala s plavim njegovim uvojkom i metnula u medaljon, koji je odsele uvijek nosila oko vrata. Na dan njegove smrti zaključila je sinku namijenjeni dnevnik, koji sada po njenom mišljenju već nije imao svrhe, a golemu svoju preosjetljivu bol zakopala duboko u srce, čuvajući je tamo šutljivo i netaknuto. No kad bi joj se itko pritužio na tričave svoje dnevne neprilike i brige, ona bi tvrdim pogledom prekosila malodušnika, pa bi mu podala utjehu: »To bude prošlo — a drugo bu došlo!«

Za vrijeme najljućeg političkog pritiska 1853. zadavahu Mamici teške brige dva presmiona sina. Mirko Bogović, odvjetnik i urednik »Nevena«, i kasniji vel. župan, štampao je »buntovnu« pjesmu učitelja Ivana Filipovića, kasnijeg školskog nadzornika. Taj je pjevao u inkriminiranoj pjesmi »Domorodna utjeha« u 3. kitici: »Domorodci, što ste tužni, — Što ste duhom svi klonuli, — Što ste mukom umuknuli — S koje tuge i nevolje?« — a u 4. kitici: »Da smo bili pametniji, — K tomu da smo manje snili, — Više marno pak radili, — *Sad bi bili cilju bliži!«* Nato su oba bila osuđena na dvije godine teške tamnice u okovima u varmeđijskom zatvoru u Opatičkoj ulici. Mamica se kao susjeda uskoro upoznala s tamničarom — Ličaninom, te po njemu uznicima češće slala novine, duhana i jela, na čem joj je Filipović zahvalio vedrim pismom iz tamnice (original u gđe. Junković-Thierry) (vidi prilog III.).

No već iza po godine prigodom opće amnestije zbog radosnog događaja na dvoru obojica su bili pušteni na slobodu, pa je Bogović u Mamičin spomenar zapisao krepke riječi: »Glede domovine i narodnosti — autokrat, u društvenom životu — republikanac, u prijateljstvu i ljubavi — aristokrat«; a Filipović je, inspiriran od Mamice, kasnije napisao svoju studiju »Pouka majkam«.

Dok su se rodoljubi u opasnoj eri povukli sa poprišta, a narodna svijest i literatura rapidno nazadovale, dotle su žene, naoko bezazlene, a zato bez kontrole, na kućnim svojim južinicama kraj predenja i vezenja nastavljale rad u onom duhu, kako su ga bile započele Zagorkinje, stvorivši prvo »Gospojinsko društvo«, nadahnute od Janka Draškovića, Gaja, Vraza i opata Krizmanića. Sad je već bilo mnogo više tih žena premda se nisu organizirale, niti se među sobom sve lično poznavale. Tu je bila gostoljubiva kuća Ivana i Kornelije Kukuljević-Sakcinskih, bila je porodica Karoline Shauffove, kojoj je Preradović posvetio svoje »Lina-Lieder«, toplokrvna pjesnikinja Sofija Rušnov-Žinićeva, Varaždinka, zatim velika mecenka Julijana Bogovićka-Lentulajeva, žena Mirkova, onda pjesnikinja Jagoda Amruš-Brlićeva, Brođanka. Među njih bi koji put zalazila Krizmanićeva, prasinovica Gajeva, preudata Zemljić, (u štampi pod pseudonimom Hortense) i Karlovčanka Dragojla Jarnevićeva, prva pripovjedačica i dramatičarka, a s njima se dopisivala kneginja Ljubica Obrenovićeva, marna suradnica »Danice Ilirske«. Bila je tu i Mara Fabkovića, rodom Češkinja, 40 godina učiteljica u Hrvatskoj, žena Škendera, učitelja i narodnog borca, koja je 1869. kao prva žena stekla natječajnu nagradu »Matice Ilirske« za svoj prijevod iz francuskog na hrvatski »Događaji zalogaja hljeba«, dok se za svoju češku priču »Morski hudič« domogla 4 mjeseca tamnice u Pragu. Ona je bila i prvi ženski izvjestitelj u hrvatskom saboru 1865. za češki dnevnik »Narodny Listy«. Mnoge su od tih žena zalazile k Vancaševima, kao grofica Sidonija Rubido-Erdödy, koja je u patriotske svrhe podržavala društvene veze plemkinja s građankama, naročito s banicom Jelačićkom, rođ. grofinjom Stockau, (mramorno poprsje u Narod. muzeju). Ovo je bila mlada, nježna duša, zastrašena radi vječitih intriga na cesarskom dvoru protiv ljubljenog joj muža, a otkad joj je umrlo jedino dijete, ona bivala još tužnija i šutljivija. Zato joj je Charles chevalier Gramont zapisao u svileni spomenar: »La plus perdue des toutes les journées est celle, où on n'a pas ri.«

Samo pod baničinim okriljem bilo je moguće, da se u pokladama god. 1854. priredi patriotska zabava s plesom u korist podignuća ubožnice u Zagrebu, baš u doba, kad je ban Jelačić uzdignut na čast grofa, a banica stekla naslov dvorske gospođe.

Već osam dana prije urečene zabave u »Redutnoj dvorani« u starom kazalištu priredile su gospođe izložbu sjajnih zgoditaka za tombolu, izrađenih što vlastitim rukama, što na baničin poziv darovanih od imućnika, i to 460 dragulja i nakita. Ubirajući na ulaznini za izložbu 6 for. srebra po osobi one su nabrzo rasprodale svih 25.000 srećaka. A sâma zabava, na koju su dohrlile ličnosti i vlastela iz Zagorja, Podravine, Moslavine i Turopolja, a kao svakom prilikom i uvaženi đakovački biskup Strossmayer, česti gost u Vancaševih, donijela je na ulaznini preko 3000 for. srebra, pa je ubožnica financijalno bila osigurana. To je ujedno bio i prvi javni nastup nekih mladih gospođa, jer su sve od reda najvoljele da ostanu nezapažene i samo u svom domu priznate kao vladarice. Tu činjenicu je jasno istakla Jagoda Amruš-Brlićeva, kad je u svom domu, Duga ul. 68., na vratnici gostinjske »palače« objesila klinčanicu za ključeve smočnice i podruma u obliku velike kuhače s napisom: »U ovom znaku ćeš pobijediti!«

Gorljiv pokrovitelj i jak potporanj za naše gospođe bio je zagrebački nadbiskup i prvi naš kardinal dr. Juraj Haulik-Varaljski (* 1788. † 1869.), Slovak iz Trnave, imenovan nadbiskupom g. 1838. U doba, kad je popularni biskup Strossmayer na 10 godina morao da zamukne, naši su ljudi protiv svakog stranca bili vrlo nepovjerljivi, a k tome je poslije revolucije 1848. bila nastala tolika vjerska apatija, da je »Katol. list« javio: »Pod svečanom službom božjom našla se gospoda, koja su u stolnoj crkvi čitala novine. Ali se vidjelo i lijepih ručica ženskih u klecalima, koje su mjesto molitvenika premetale bečki »Lloyd« i »Ostdeutsche Post«. Premda je Haulik potekao iz najizrazitijeg baroknog doba, bio je silno moderan i napredan, zdrava morala, duboke religioznosti bez farizejstva, a tolerantan do krajnosti. On je bio naš prvi biskup, koji je za primjer prave kršćanske čovječnosti zalazio u žensku kaznionu u Zagrebu, a god. 1857. kažnjenicama lično podijelio sv. pričest. On je velike svote svojih prihoda od bogatih nadbiskupskih dobara žrtvovao za kulturni, vjerski i ekonomski napredak u Hrvatskoj, pa od njega potječe velik dio onoga, čime se Zagreb još i danas okorišćuje. Mnogi njegovi darovi prolazili su kroz ruke naših žena, koje je nadbiskup nazvao »čuvaricama domovine«. Svotom od 200.000 for. srebra osnovao je u Zagrebu zavod sv. Vinka (1844.) kao i bolnicu i prehranu siromaha. God. 1855. utemeljio je sa 6000 for. srebra »Čuvalište« i »Pjestovalište za siromašnu djecu«, a vodstvo predao gospođama, na čelu s banicom Jelačićkom (Vel. Deželić st. u izdanju Svetojeron. društva, 1929.). Štogod bi mu podvalili zloba i jal s ovu i s onu stranu Drave, on bi kao nadbiskup i višekratni locum tenens (banski zamjenik) vazda znao opravdati čistim obrazom, jakim duhom i uglađenim svjetskim taktom.

Da zagrebačko društvo što tješnje priveže uza se za zajednički rad, priređivao je u biskupskom dvoru sjajne zabave, na koje bi pozivao cijele porodice s odraslom djecom: »Der Bischof von Agram gibt sich die Ehre auf den 12. Januar und 4. Februar 1. J. zu einer Tanzgesellschaft höflichst einzuladen Herrn... mit Gemahlin (ili mit Familie). Anfang um 6 Uhr, Ende um 12 Uhr.« Viđeni rodoljubi dobivali bi pozivnice na hrvatskom jeziku. Zabava bi počela biranim koncertom, jer je Haulik bio glazbeni gourmand, a nastavljala se plesom, hrvatskim i slavonskim kolom i duhovitim šaljivim cotillonom. Za šire pučanstvo otvorio je Haulik svoj lijepi nadbiskupski vrt kraj dvora, a proširio silnim troškom i egzotičnim drvećem omiljelo izletište Maksimir, koje je osnovao njegov istomišljenik, pokoj. biskup Maksimilijan Vrhovec. Tamo bi oko triju jezera šetale rode, po vodi plovili labudi, u zvjerinjaku bi se vrzali jeleni i srne. Na brežuljku podignuo je Haulik 1843. lijepu kapelicu posvećenu sv. Jurju, a za se u švicariji rafinirani barokni ljetnikovac, gdje bi primao društvo, pa nedjeljom sa široke terase preko divnih ružičnih pergola radosno promatrao veseli narod. U njegovo doba, pa još i kasnije, slavile se ljeti sve otmjene zabave u Maksimiru, koji je u čast Hauliku tada prekršten u »Jurjaves«, pa je jednom takovom prigodom god. 1867. »Majčica Ilira« ondje primila začasnu diplomu od hrv. pjev. društva »Kolo«. Kad je taj čovjekoljubni mecena 1869. zaklopio oči, sav je narod za njim žalio. Dok je on u kardinal-

skom grimizu ležao na odru u dvorskoj kapelici, naše su majke dolazile u dubokoj koroti, vodile sa sobom nas malu djecu, podigle nas na ruke i pokazivale nam prelijepi kneževski lik šapćući: »Upamtite, djeco, ovo lice za sav život! To je bio plemenit čovjek!« A mi smo ga zaista upamtili u srcu i u duhu.

Ali jači od svih Haulikovih napora bio je nehaj Hrvata. Afekti narodnog uzbuđenja oko god. 1848. čini se da su bili odveć jaki, iscrpli su svu snagu i sav žar spontanih izliva impulzivnih Zagrepčana, oduvijek nestalnih i lakomišljenih. U salonu sve se manje viđala narodna surka, muška i ženska, pa je Vukotinović jednom bolno zaviknuo: »Kad ste već surku odložili, a vi je barem spremite u naš »Narodni muzej«, da ne padne u ruke staretinara. Neka ostane bar časna uspomena!« »Danica ilirska« 1858. sasvim je zamrla, »Neven« poslije nevjerojatnih financijalnih poteškoća isto tako; slijedili su Lukšićev »Glasonoša«, zatim »Naše gore list«, dok konačno 1869. nije pobijedio »Vijenac«. Lijepa literatura »Matice Ilirske«, bivšeg mezimčeta i dike svih Hrvata, nalazila je najslabiju prođu. U knjižarama tražili se samo sladunjavi njemački romani, pa je Fran Kurelac očajno zavapio: »Bože, ima li na svijetu naroda, tako nehajnog o svoje, kao što su Hrvati!« Kraj tog otuđivanja cvao je njemački teatar, koji je publiku najviše privlačio maskiranim plesovima u parteru uz njemačke viceve i trivijalne šale. Poslije predstave ili plesa polazilo bi se u Pucknerovu gostionu u Ilici (Royal) na papreni madžarski gulaš. Kad bi pred zoru slučajno prolazila i četica, pjevajući zaboravljene ilirske budnice, ponijemčeno bi društvo iz gostione ispalo, zametnulo tučnjavu uz povike: »Saukroaten! Illyrische Trottel!«

Samo neke rijetke »čuvarice domovine« uvijek su jednako bdile i snovale, na koji bi se način, kao nekoć, društvo prodrmalo iz drijemeža i nehaja. God. 1858. prošlo je ravno 20 godina, što je osvanuo Draškovićev poziv na Ilirkinje, pa su preostali vjernici pokušali, da štampaju izbor ilirskih starijih pjesama pod naslovom: »Kita Cvietja, spletena iz pjesamah domaćijeh pjesnikah« s unutarnjim naslovom: »Gospojam hervatskim posvetjuju domoljubi hervatski na uspomenu hervatske

domaće zabave, deržane 10. veljače 1858.« Pjesme su bile poredane u dva dijela: I. Ljubav, II. Domovina. Priređivači, poučeni žalosnim iskustvom, da bi ta knjižica našla slabu prođu, odlučili su kao nekoć Janko Drašković, da je poklanjaju prigodom »hrvatske domaće zabave« (ilirsko se ime izbjegavalo). Taj skupocjeni darak, uvezan u modru svilu, morao je da ima minijaturni objam 10 × 10, da se za vrijeme plesa može spremiti u njedra, kako je bio običaj i sa plesnim redovima (baničin primjerak u »Narodnom muzeju«).

Primivši Vancaška u ruke tu sitnu knjižicu, oči joj prosuzile. Gdje je ono zlatno doba, gdje su oni mladi zanosni pjesnici? Većina ih je bila bez talenta, ali sa mnogo dobre volje. Nakon tolikih preboljelih muka, stradanja i žrtava mnogi su otišli kroz zlatna vrata vječnosti, a njihovi pjesnički cvjetovi sada su naknadno sazreli do ploda! U knjižici bili su skupljeni ponajbolji nježni spomenici domaće poezije: Janka Draškovića »Domovina«, Iv. Mažuranića »Hervatskim dievam«, ležernog humorista Tome Blažeka »Gospođe«, bana Jelačića »Sada i nekad«, Iv. Kukuljevića »Hèrvatske gore«, Andrije Berlića »Himna ljubavi«, Njemčića »Najdraža djevojka«, Drag. Rakovca »Vlasi moje mile«, St. Vraza »Što je ljubav«, Vukotinovića »Djetelina četverolista«, Pavla Stoosa »Molitva domoljuba«, Mihanovića »Liepa naša«, Trnskoga »U spomenar«, i mnogih drugih. Po prvi put bio tu sabran i izbor pjesama Ilirkinja, kao Jarnevićeve »Udaljenom prijatelju« (Trnskomu), Krunoslave Horvatove »Pozivanje«, Vidovićeve »Pjesma Slavije«, Amruš-Brlićeve »Čekanje«, a najkraća je bila pjesma Laure Labudove, Srjemice, »Poziv« s početkom: »Posestrime moje mile — Hèrvatice, tanke Vile! — Da bacimo, sad je vrieme — Nehajnosti gèrdo breme! — Bratji desnu sad pružajmo — S njimi u jedno da stupajmo — Kolo, dom naš da tak možno — Uzvisimo svi sad složno!«

Na ovom »domaćem plesu« u »Narodnom domu« u svakog se priređivača budile sladogorke uspomene, a i spoznaja, da se nekadašnji osjećaji silom ne dadu iznova probuditi. To je one večeri osjetio i ban Jelačić. — Bila je to njegova posljednja

večer u zagrebačkom društvu. On još nije slutio, da ga na bečkom dvoru čeka ubojnička ruka (navodno grofa Grünea), koja će mu u jelo sipati otrova, kap po kap, trujući mu postepeno tijelo i um, dok nije miljenik svega hrvatskoga naroda zapao u duboku melankoliju, u kojoj ga je mučila misao, da nije mogao ispuniti narodnih ideala, pa je smračene duše preminuo 2. svibnja 1859.

Jelačićeva mučenička smrt kano da je bila prekogrobna posveta ljubavi hrvatskomu narodu. Na banskoj ga je stolici naslijedio 1860. barun Josip Šokčević, rodom Vinkovčanin, kojemu je Jelačić bio i ostao sjajnim uzorom. Iste je jeseni s »listopadskom diplomom« u Hrvatskoj ukinut apsolutizam, uspostavljen ustav i hrvatski sabor u Zagrebu. Nato su iz zemlje pobjegli njemački činovnici, profesori i Bachovi špijuni, ustupivši mjesto sposobnim Hrvatima, a u školama i uredima bio je uveden opet hrvatski jezik. Ivan Mažuranić je imenovan hrvatskim dvorskim kancelarom u Beču, dok je u hrvatskom saboru snažnu riječ vodila »Narodna stranka«, kojoj je stajao na čelu biskup Strossmayer. U svitanju boljeg doba piše Petar Preradović »Majčici Ilira« iz Temišvara na drugi dan Božića god. 1859. (Vidi prilog IV., original u gđe L. Junković-Thierry).

Te nenadane promjene u političkom smjeru osjećale se osobito jako u zagrebačkom društvu, u kojem je došlo do novih rascjepa, ali i do nekih izmirenja između nesebičnih boraca. Najizrazitije se to osjetilo u kazalištu na Markovu trgu, dotada sasvim otuđenom, koje je iza osam godina priprava i uzaludnih pokušaja 24. studenoga 1860. napokon postalo »Hrvatsko narodno kazalište«. Kad je god. 1851. ban Jelačić izdao proglas na narod, da se osnuje glavnica za uzdržavanje stalnog narodnog kazališta, »koje je jedno od glavnih zadaća pučkog izobraženja«, sve su se županije, kotari i općine natjecale u kupovanju dionica i šiljanju prinosa. Narod je u svoga bana pouzdano vjerovao i nadao se, da će se odsada u Zagrebu zaista glumiti hrvatski. No godine su prolazile, a još se uvijek na našoj pozornici šepirio tuđin. Stoga su se Zagrepčani ustezali od daljeg potpisavanja dionica, pa ih je urednik Praus u »Nevenu«

1854. stao miriti: »Ne može se glumiti hrvatski, dok ne bude izobraženih domaćih glumaca«. Na to mu ovi odgovoriše: »Mi smo 1840. imali uzornu hrvatsku predstavu »Novosađana«, 1846. sjajnu izvedbu prve hrvatske opere, a 1848. i dalje imali smo vješte dobrovoljce, koje je složio Ognjan Štriga, samo što su u Zagrebu najrjeđe došli do rieči. Da se složimo i danas, entuzijazam i ambicija ne bi izostali, samo treba siromašnim glumcima osigurati gažu, a kazalištu subvenciju. Međutim moraju naši veliki talenti u tuđinu, a mi moramo slušati strance.« Nakon prevrata u teatru 1860., koji je bučnim protestom izvojštila zagrebačka mladež pod vodstvom Demetrovim, mnoge su naše porodice s većim povjerenjem pristale na pretplaćivanje, pa su i Vancaševi za sav svoj život abonirali ložu broj 4 (nepar) u parteru desno.

Međutim je kosa smrti iznenada posegla za krhkim životom kćerke Otilije, preostale jedinice Vancaševih. Kad im je umr'o Jurica, djevojka se s mukom odrvala šarlahu, razvila se visokim vitkim strukom, nježnom ljepotom s majčinim izrazitim očima, ali su joj pluće ostale slabe. Za vrijeme talijanskog rata pošla je za krajiškog časnika, Marka pl. Susanija. Udala se u cvatu prve svoje ljubavi, kao i majka, ujedno prožeta silnom željom, da se izvine ispod prebrižne pažnje i prestrogog zapta, pa da se baci u vrtlog društvenog života, rafiniranog pod dojmom ratne psihoze. Ali je kod prve jače prehlade teško nastradala i preminula u Veroni, u 21. svojoj godini, dok joj je muž kasnije pao kod Königrätza. Uto se ponovio višekratni zao udes u porodici Vancaševih s krupne i s tanke loze, da su djeca rano osirotjela. Ovaj put je to bio mali Nikica Susani, koji je naskoro zauzeo bijelu posteljicu pokojnog Jurice Vancaša, a bakicu prozvao Mamicom, i njegova sitna sestrica Lilly, koja je u drugoj svojoj godini otprhnula s ovog svijeta. Te nenadane nesreće, jedna za drugom, morale su silno djelovati na otpornu snagu Vancaške, koja je zapala u živčanu groznicu, od koje se dugo nije mogla oporaviti. Jedino njena duboka i vedra religioznost i silna želja, da bude od pomoći prezaposlenomu mužu, podali su joj novu snagu, novu volju za život i rad, jer je

dr. Vancaš poslije političkog preokreta 1860. sve upornije naglašavao prijeku potrebu komercijalnog i gospodarstvenog unapređivanja Hrvatske.

Na tom polju dr. Aleksa Vancaš nije bio novajlija. Počevši od osnutka I. hrv. štedionice 1846. na Harmici u kući Zengevale (sjeverno do Gradske štedione, gdje se nalazila i »kais. königl. Fahrpost«, dok je listovna pošta bila u Poštanskoj ulici u Gornjem gradu, sada Opatička ul. broj 20), Vancaš je bio jedan od glavnih dioničara, član ravnateljstva, a od 1865. i predsjednik štedione, vršeći tu odgovornu službu kroz 19 godina sve do svoje smrti, pa je učestvovao još i kod priprava za izgradnju nove palače u Dugoj ulici broj 30. O njem piše dr. Saša Izaković u jubilarnom spomenspisu »Iz prošlosti I. hrv. štedione« god. 1899.: »Kroz cijeli ovaj dugi niz godina dr. Aleksa Vancaš posvetio je sve svoje umne sile razvitku toga zavoda, te se upravo njemu imade zahvaliti ogromni napredak i povjerenje, što ga je zavod u općinstvu stekao. Čovjek ozbiljan, upravo konzervativnih načela, stavio si zadaćom, trijeznom i pažljivom upravom postepeno podignuti zavod, a taj mirni tempo sve više je doprinio njegovu napretku. Ova taktika Vancaševa očuvala je štedionu 1873., koja je gdjekoju silnu financijalnu zgradu srušila, da je I. hrv. štediona iz te gospodarske krize izašla još čvršća. Dr. Vancaš bio je neprekidno u poslu, pa je bio i jedan od glavnih savjetnika kod osnutka prvog domaćeg osiguravajućeg društva »Croatie«. Pod njegovom upravom bi osnovana i mirovinska zaklada za činovništvo štedione, bile su uvedene i posebne nagrade za činovnike. Svakomu pojedincu dr. Vancaš je priznavao rad, a to priznanje i rado isticao.«

Nadalje je dr. Vancaš počevši od 1851. kroz 30 godina bio član gradskog zastupstva, vijećnik općine i nadzornik gradskih učiona. I tu je razvijao silnu djelatnost, a vazda mirno, trijezno, ustrajno, nepopustljivo i nesebično, sve za procvat grada Zagreba, koji je ljubio svom dušom. Nije bilo u Zagrebu kulturne institucije, u kojoj on ne bi intenzivno surađivao, napose kao predsjednik »Narodnog doma« i »Narodne dvorane«

kao i zemaljskog zdravstvenog vijeća, izbjegavajući otmjenim taktom političke trzavice u zajedničkom radu, ali ipak javno i glasno pristajući uz hrvatsku narodnu stranku u onom smislu, kako je postojala od svog početka.

Od velikog je zamašaja bio njegov teoretski i praktički rad u gospodarsko-privrednoj struci. Promatrajući s bolnom dušom kako hrvatski seljak kraj široke, bogate zemlje s mukom životari, po svoj prilici dr. Vancaš je u čestom saobraćaju s Haulikom i s Jelačićem indirektno utjecao na ukinuće urbarstva, nedostojne seljačke tlake. Haulik, inicijator gotovo svih potrebnih socijalnih ustanova, u varmeđijskoj je dvorani već 1841. bio sazvao sastanak za osnivanje »Hrv. gospodarskog društva«, pa je sjajnim govorom uprô prst u zapušteno hrvatsko gospodarstvo, premda naše teritorijalne i klimatične prilike vanredno pogoduju unapređenju pčelarstva, svilarstva, voćarstva, vinogradarstva, ribogojstva i dr. Nato je nadbiskup bio imenovan prvim predsjednikom novog društva. Uz njega je svom dušom pristao i mladi dr. Vancaš, sudjelujući i kod proširenja i kod stvaranja podružnica u provinciji, gdje je pukovnik barun Josip Jelačić bio prvi, koji je 1843. uredio gospodarsku stanicu u Glini, a ondje za tajnika postavio svog miljenika, pjesnika-poručnika Ivana pl. Trnskoga. (Fran Kuralt, Hrv. slav. gospodar. društvo, njegov razvitak i rad od 1841.—1900.).

Usprkos solidne organizacije i živog rada nije društvo u prva dva decenija napredovalo, premda su Haulik i Jelačić bodrili i budili na sve strane te svake godine iz svoje kese davali premije u dukatima. Najvjerniji pristaše bili su domaća vlastela kao direktni izvoznici plodina, dok konzervativni seljak ni poslije oslobođenja od tlake nije pokazivao shvaćanja za tu privrednu organizaciju. Ni samo namjesničko vijeće nije shvatilo zamašaj te ustanove. Umjesto da daje potpore ono je stavljalo zapreke, pa se tek 1860., i to bez vladine pomoći, mogla osnovati gospodarska škola u Križevcima. Dr. Vancaš bio je od 1858. potpredsjednikom toga društva (kasnije je to mjesto zauzeo biskup Strossmayer), a baš se u to doba desilo, da je preuzeo lijepo imanje Kostel 1 i pol sata vožnje od Jastrebarskoga.

Naime iza smrti kanonika Stögera poradi njegove velike tražbine na taj posjed dopao je ovaj nećake Antuna, Aleksu i Janka, a budući da je potonji bio župnikom u obližnjoj Sv. Jani pod Turnom, upravljao je njime do svoje smrti. Poslije toga isplatio je dr. Aleksa bratu Antunu njegov dio i cijelo imanje prepisao na svoju ženu. A imao je na umu da tu uredi moderno gospodarstvo, makar u malenom stilu, da bude poukom i uzorom za žumberačko seljaštvo. Ta humana ideja tako ga je snažno zaokupila, da je za volju tog organizatornog rada napustio unosnu liječničku praksu u Zagrebu i zatražio umirovljenje, a nadalje ostao jedino predsjednik zdravstvenog vijeća.

Poradi tih zamašnih promjena zavladao je i u njegovu domu u Zagrebu nov svjež duh. Ostala su gotovo ista lica, bivše zanosne crvenkape, političari i reformatori, ali interesi bili su drugačiji. Mjesto lirskih, patriotskih pjesama sad se ovdje cenzurirali stručni i saborski govori, članci za osnovane »Gospodarske novine«, koje je najprije uređivao Drag. Rakovac, a po njegovoj smrti Vukotinović, nekoć pjesnik-anakreontik, sada veliki sudac, a zatim veliki župan križevački. Taj je po Podravini u narodu održao prva gospodarska predavanja, a usto se posvetio intenzivnom studiju botanike. Pa i Slovak, književnik publicist Bogoslav Šulek, počeo je sada pisati školski prirodopis i »Nauku o bilinstvu«. Oslobođeni od devetgodišnje diktature svi su bili uvjereni, da je idealistički Ilirizam sa svojim jezičnim i književnim evolucijama bio samo nužna stepenica za jačanje narodne snage i svijesti. Dosta je bilo tog sentimentaliteta i patriotskog romanticizma, sad je nastupilo krajnje vrijeme za ostvarivanje realnih potreba, da se Hrvatska izbavi iz siromaštva i prirodnim bogatstvom materijalno podigne.

U tim zimskim sastancima uz »crnu kavu« silno je uživala domaćica Vancaška. Zaista svi se osjećali prijatno u lijepom plavom salonu, kraj gostoljubivog stola i goleme peći — neki francuski unicum sa 20 cijevi u cirkulaciji, koji je, usađen među zidine, grijao četiri sobe. Potonje su pak bile povezane sâmim staklenim vratima, dok je pod bio pokriven cifrastim parketima različnih tonova sa zvjezdolikim uzorcima, remek-djelo stolara

Eisenhutha iz Kamenite ulice, oca uvaženih glazbenika, Josipa i Đure. Kako dr. Vancaš ne bi našao vremena, da uzvraća brojne odlične posjete, odredio je ženi, da na stalan dan u sedmici uvede pozive. Tek što bi nekolicina gosti posjedalo oko golemog okruglog stola, Mamica bi posegla za »Pfeifenständerom«, gospodi dodavala dugačku »fajku«, a pred nepušače postavila kutiju glasovitog šnofanca »Varaždinca«, pa kad bi koji gost glasno kihnuo, svi mu po starom običaju zaželjeli »Conducat sanitati!« — našto bi se taj zahvalio: »Gratias tibi domine!« Mamica bi se svemu tomu radosno smješkala, znajući, da je svakoga gosta zadovoljila, pa da im prija duhan, što ga je svojom rukom sušila, preparirala i »pacala« u posebnoj posudi. Jednako je vrsna bila u priređivanju crne kave osobita teka i arome, u koju svrhu je imala 12 različitih strojeva, pa i srebrnih, a nadvorivši goste povrh toga odabranim vinom i zakuscima ona bi s preslicom u ruci sjela među njih i s velikim zanimanjem slušala razgovor. Ti posjeti zimi bi se katkad otegnuli sve do mraka, pa bi se nastavljali i kraj zapaljene vitke lampe »moderaterke«, koju bi sluga Ivan postavio na stol uz ponizni pozdrav »Dobar večer im želim!« Koji put bi dolazio i biskup Strossmayer, Ivan Mažuranić, od 1873.—1880. hrvatski ban, Ivan pl. Kukuljević sa ženom Kornelijom, Vancaškinom prisnom prijateljicom, zatim dr. Amruš sa ženom Jagodom, koja je pjevala vedre himne svojoj djeci i svom vinogradu u Bukovcu. Gotovo svagdanji gosti bijahu najbliži susjedi Andrija Jakčin, odvjetnik i posjednik, Dragutin Pogledić, veliki župan i predstojnik školstva, te dvorski savjetnik Žigrović, čijoj su djeci Vancaševi na krstu kumovali.

U tom odličnom krugu bila je vrlo rado viđena Jelisava Prasnička rođ. pl. Bertićeva iz slavonske Orahovice (* 1816. † 1894.) prva spisateljica gospodarske struke, po Mamičinu konzervativnom ukusu doduše presmiona u javnosti, ali vrlo oštroumna, pa joj je posao valjao. Po smrti svog muža, kaštelana gospoštije u Gornjoj Bedekovčini, ona je svoj tamošnji razgranjeni djelokrug za poučavanje seljaštva prenijela u Zagreb. Tu je između Vlaške ulice i Laščine uredila svoje

pokušalište, pristupačno svakome, koji hoće da se uputi u peradarstvo, pčelarstvo, dudarstvo za svilogojstvo, u povrćarstvo, cvjetarstvo i dr. Koristeći se izdašnim svojim imetkom proputovala je Prasnička alpinske zemlje, a zatim pošla u Švicarsku radi mljekarstva i sirarstva, pa je 1867. na međunarodnoj gospodarskoj izložbi u Bernu fungirala kao delegat »Hrv.-slav. gospodarskog društva«, dok je na jubilarnoj izložbi u Zagrebu 1891. bila član egzekutivnog odbora. Već od 1853. marljivo je surađivala u »Gospodarskim novinama«, opisujući svoja naučna putovanja i iznoseći počešće važne gospodarske teme, a za žene iz naroda napose izdala knjigu »Kućanstvo«. (M. Jambrišakova, »Znamenite žene«). Jednog dana god. 1861. donijela je Prasnička »Matici Ilirskoj« oveću svotu, što ju je sabrala i sama darovala, te umolila upravu, neka time stvori zakladu za izdavanje pučkih spisa, koji bi za hrvatski narod bili od prijeke potrebe. »Matica« se još iste godine latila posla, pa kad se 1872. preustrojila, predala je zakladu »Sv. Jeronimskom društvu«. Prema tome je Prasnička bila preteča i osnivačica toga društva. Od nekog doba viđevali ju ljudi počešće u ženskoj loži na galeriji sabornice, gdje bi pomnjivo pratila tok raspava i zaključaka, a onda bi o tome znala govoriti priprostim ženama i djevojkama i razlagala im domaću aktualnu politiku (po pričanju dr. Sl. Batušića). Ona je sebe i njih tješila: »Hrvatska zemlja se može potlačiti, bezdušno izrabiti, ali se ne može uništiti, jer je u njenoj utrobi nepresušivo blago snage i sokova«. — To bijaše Credo te neobične aktivne žene.

Za 6. 7. i 8. decenij 19. vijeka i njegovo društvo vrlo je značajna činjenica, da su se gotovo sva ista lica, istaknuti vođe za Ilirizma, sada opet u *istoj složnoj zajednici* okupili oko »Gospodarskog društva« u realnoj politici i poljoprivrednom radu, a uz njih i njihove žene-vlastelinke. I sada bijahu na čelu kardinal Haulik, biskup Strossmayer i ban Jelačić, te brat mu podmaršal Đuro, vlastelin u Novim Dvorima, a uz njih veleposjednici grofovi Erdödy, Draškovići, Pejačevići, Oršići, baruni Kulmerovi, Metel Ožegović otac i sin, Vraniczany Ambroz i dr. Josip, Kukuljevići Antun i Ivan, Mažuranići Ante i Ivan,

zatim veliki župan Nikola Zdenčaj, Mojsije Baltić, nekoć đakpredsjednik u Gradcu, oba Brlića, dok je od bivših ilirskih pjesnika na novom polju najintenzivnije radio Vukotinović, koji je pošao u Francusku i Porajnsku, da prouči vinogradarstvo.

Posljednja grana najviše je zanimala i dr. Vancaša pa se u Kostelu pokraj voćarstva najviše bavio gajenjem »suzice iz matere zemlje«. Kostel bijaše gospodski posjed s bijelim dvorcem i napose kultiviranim cvjetnjakom, a dalje prekrasni voćnjaci i vinogradi. Kad bi seoski narod u proljeće dočuo, da Vancaševi na neko vrijeme dolaze amo, nastalo bi radosno gibanje. Bolesnici bi tad našli pomoći i lijeka, zemljoradnici i vinogradari mnogo poučnog primjera i savjeta, pa se time po vremenu okoristio sav Žumberak, pa i vlastela, osobito grofovi Sermageovi u Vrbovcu kraj Samobora. Ne znajući kako da se oduže, grofica je Lujza poslala Vancaški raskošan batar, s bijelim svilenim zavjesama, a iznutra obložen crême-svilom. Jamačno nije znala, da Mamica ne voli luksusa, a štogod joj pretiče od svagdanjih izdataka, da je unaprijed namijenjeno oskudnoj njenoj »djeci«. Taj je lakirani batar vazda pokriven stajao u suši, samo kojiput bi Vancaška odredila, da se njena mlada rodbina u njem proveze »da se kola preluftaju od moljaca«.

Pod Mamičino okrilje zalazili bi u Kostel nemoćni starci i starice, kojima bi se iz kuhinje svaki dan davala krepka juha, i premnoga gladna dječica — bilo je 70 Vancaševih kumčadi — a često bi kapala i po koja pomoć u novcu i robi. Katkad bi se u Zagreb slale pune košare živeža na adresu »sinova«, budući da »slava hrani ljude preko groba, — al' do groba hoće im se hljeba« (Kurelac), pa bi mnogi u Zagrebu za Mamičina odsuća ostali na cjedilu. Naročitu pažnju posvećivali bi Vancaševi onoj čeljadi, koju bi ona odgajala za svoju službu, a ova onda ostala kod njih do smrti. Preuzevši staroga špana imenom Kostelski njegova su bistrog sinčića Josipa poslali u gospodarsku školu u Križevce, a kasnije kao zrela čovjeka ponovno, da nauči moderno kalamljenje loze. Josipa se vani osobito rado bavila peradarstvom, pa joj je uspjelo da odgoji čistu pasminu

velikih bijelih kokoši-nesica. Ona je toliko voljela životinje, da je oštro ukorila slugu, koji bi mučio živinu.

Taj mladi Josip Kostelski s vremenom je vani postao upraviteljem imanja, a njegova tetka, spisateljica Dragojla Jarnevićeva, tada je stanovala u obližnjem Pribiću. Ova se dugo skanjivala, da učini svoj poklon mnogo spominjanoj »Majčici Ilira«, ali kad ju je 1861. upoznala, sasvim razdragana je zapisala u svoj dnevnik (potpuni rukopis u »Hrv. ped. knjiž. zboru«): »Već sam prije mnogo čula o Vancaški. Da nije ova žena puna dobrote i miline i vrlo naobražena, ne bih se bila potrudila do nje, već ako bi me htjela upoznati, morala bi ona doći do mene. Ali ovako sam već iz obzira na njezinu dobrotu pustila se do nje... Ne samo što je dobra, već je i liepa, a liepo govori hrvatski i nisam se mogla zasititi slušajući ju. Današnji dan nadoknadio mi je drugih 30 i zadovoljno ću leći na počinak osvjedočena, da sam se razgovarala sa ženom riedke vriednosti«.

U Kostel ne bi Vancaševi pozivali veće društvo, već se ovdje vedrim smirenim srcem sasvim predavali čarima prirode i gospodarstvenom radu, a podvečer bi sjeli pod krošnjati kesten na plateauu pred dvorcem, pa bi čitali. Ipak je bilo nekoliko odabranika, kojih prisutnost im je i ovdje bila ugodna. Osim mlade rodbine Vancaš-Thierry ovamo su bili pozivani stari prijatelji Pogledić i Jakčin i uvaženi zoolog i domaći sin iz Krašića, Josip Torbar, ravnatelj zagrebačke realke, koji je prvi u mladeži budio i širio ljubav za prirodne krasote te bio pokretač i kasnije predsjednik »Hrvatskog planinarskog društva«. Boravak u Kostelu trajao je ipak samo tri mjeseca u godini, jer su Vancaševi kroz 45 godina svakog ljeta polazili i u Rimske Toplice, gdje su stanovali u »Sofienschlossu«. Ondje su svima tako bili omiljeli, da se po njima nazvala »Vancaš-Linde«, a jedno vrelo »Alexis-Brunnen«. Kasnijih godina, kad je Nikica ponarastao, oni bi u troje polazili na putovanja, a najradije se onda navraćali u Graz i Beč. Ondje je Vancaška svaki put morala da pohodi i bivšu banicu Jelačićku, sada preudatu groficu Dubsky, pa bi obje gospođe uživale u spomi-

njanju prošlih ilirskih vremena, dok se ne bi rasplakale i izljubile.

Ipak su Vancaševi najvoljeli svoj patrijarhalni dom u Zagrebu s tolikim socijalnim dužnostima, koje su ih ovdje vezale. Doktor Vancaš nije uzalud bio prozvan »dušom gradskog magistrata«, jer bi zaista vrativši se s puta bio pun inicijativâ za gradsku upravu i za I. hrvatsku štedionicu, pa bi onda poslovi napredovali ponovnim ubrzanim tempom. Povrh toga je u Vancaševih uvijek preostalo vremena i za mladu rodbinu. Njezini su muški članovi zarana pokazivali zanimljive konture budućeg višeg zanimanja. Tu su bila neobično talentirana tri sina od brata Antuna pl. Vancaša: najstariji Aleksa, sada nadodvjetnik u miru, čovjek velikog znanja i inteligencije te govori i piše u pet jezika. Dok je bio predsjednikom sudbenog stola u Zagrebu — a po svom uvjerenju pristaša vlade, bio je u svom radu i zvanju tako korektan i savjestan, da njega jedinoga opozicionalne novine nikad nisu napale. Sada voli tih, samotan život, baveći se gajenjem ruža.

Oba mlađa brata, Josip i Antun, ostavili su na poprištu hrvatske umjetnosti vidljive tragove. A Antuna je bio kratak vijek (1867.—1888.), koji je tuberkuloza naglo prekinula. Radi krhkog zdravlja morade po očevoj odredbi u ekonomsko zvanje, zato u gospodarsku školu u Križevce, ali jaki nagon za muzičkim stvaranjem svladao je sve očeve bojazni. Hrvatski muzikolog Franjo Ž. Kuhač pripravljao je mladog zanesenjaka za konzervatorij u Beču, kud je mladić došao s tolikom spremom talenta i znanja, da je odmah ušao u treći tečaj. Za dvije godine bio je dozreo za konačne studije u Parizu, kud je pošao s Nikolom Fallerom, pa su obojica postala oduševljeni učenici glasovitog Masseneta. Kao najuspjelije i potpuno izrađene kompozicije Antuna pl. Vancaša zabilježio je dr. B. Širola u svojem »Pregledu povijesti hrvatske muzike« »Danses slaves« na osnovi hrvatskih pučkih melodija, zatim muške zborove, nekoliko pieca komorne glazbe i orkestralnu ouverturu »Zvonimir«. Očajno tražeći svuda po svijetu lijeka protiv sušice mladi se komponista sav skršen vratio kući u Zagreb, a posljednju svoju kom-

poziciju poslao slavnom svom majstoru u Pariz. Ovaj mu je odgovorio: »Vrlo mi je milo, da je moj učenik tako napredovao, da nemam baš ništa da ispravim na njegovoj kompoziciji«. To je bio prvi i posljednji triumf zamašnog talenta u krhkoj ljuski, koji je naglo uginuo u 21. godini svoga života.

Najjače tjelesne konstrukcije među braćom i sestrama jest arhitekt Josip pl. Vancaš, rođ. 1859., od milja nazvan Joška. Kad je dovršio visoke tehničke nauke u Beču po preporuci znamenitih profesora Förstela i Schmidta odmah bi 25-godišnjem arhitektu kao prva praktična radnja povjerena izradba stolne crkve i palače zemaljske vlade u Sarajevu. On je obje zadaće tako sjajno izvršio, da mu se mahom otvorilo široko polje arhitektonsko-umjetničkog rada, o čem svjedoče stotine građevina po Herceg-Bosni, Hrvatskoj, Slavoniji i Sloveniji, velik broj crkava, palača, bankovnih zgrada i t. d., od kojih su najznamenitije: I. hrv. štedionica u Zagrebu i biskupski zavodi u Šent-Vidu nad Ljubljanom. U Sarajevu uživao je tako dobar glas, da su ga izabrali za gradskog zastupnika, kasnije i za podnačelnika i zastupnika u bosanskom saboru. Kao izvrstan pijanist, pjevač i dirigent, uz to i komponist, osnovao je g. 1887. prvi hrvatski pjevački zbor, kojemu je bio zborovođa i potpredsjednik kroz 23 godine. Njegova je snaga i svježina neslomiva, pa je još interesantan konferancier i stručni pisac, radi čega ga je o njegovoj 70-godišnjici života Jugoslavenska akademija izabrala svojim članom dopisnikom, a nastarije bečko arhitektsko društvo »Wiener Bauhütte« začasnim članom.

Uz spomenuta tri brata vrlo su bile privržene tetki obje sestre Marija i Ema pl. Vancaš, udate za dva brata pl. Thierry. Kad je Ema iza 7-godišnjeg braka obudovjela, ona se kraj svoje troje djece sasvim posvetila brizi i njezi tetke Pepike, učestvovala u svem njenom duševnom i osjećajnom životu i bila možda jedina, koja bi tetku u njenoj starosti nježno znala zaklanjati od razočaranja novijeg doba i duha. No po krvi i po srcu ipak je Vancaševima bio najbliži unuk Nikica Susani, Otilijino siroče, u kojem je Vancaška nekom asocijacijom uspomena i materinjih nagona nazirala uskrsnuli lik Juričin, pa je

htjela kod ovoga nastaviti prekinuto uzgojno djelo. Nekoć je za svog Juricu bila započela pisati dnevnik, a čim je Nikica navršio 8. svoju godinu, morao je da započne bilježiti dnevne događaje, da mu bude ogledalom njegova života. Dne 5. pros. 1869. ona je zapisala uvod na čelu Nikičina dnevnika: »Sve, što se kroz tečaj posljednjih godina dogodilo, i sva žalosna pripetjenja ostavljam Nikičinom osjećanju, da će ih zabilježiti. Babica Vancaš«.

Zatim slijede od Nikičine ruke dražesna naivna pričanja, priznanje savjesti u vječitoj borbi između dužnosti i rođenih nagona, a koji put mališ iskreno žali, što je koga svojim pogreškama uvrijedio i rastužio. Očito majka u Nikice budi interes za javne događaje, jer među ostalim on bilježi: »20. svibnja slavila se je velika pobožnost za Jelačića bana. Njegov spomenik bijaše sa mnogim cvečem i narodni barjaci nakitjen. Mnogi htjedoše mu žalobne pesme peti, ali im oblasti zabraniše. — 25. serpnja stiže iz Rima od Concila kući vračajući Dijakovački biskup Štrosmajer na zagrebačkom kolodvoru gde ga nebrojno pučanstvo sa velikim veseljem i domorodnim uzklikom žarko i vatreno pozdraviše, odkud odmah dalje odputovao. Protislovno toj radosti bijaše pod sadašnom madjaronskom vladom imenovani prabiskup Mihalović kao takov 6 kolovoza uveden, ali ga narod primi stranom z meržnjom i hladnokrvno stranom s bukom i uvredom«.

Pedagoška žica bila je u Vancaške zacijelo vrlo razvijena, što se opaža po čitavom njenom postupku s Nikicom. Kad bi se za vrijeme žetve u Kostelu svi primili hitnog posla, ona bi upregla i Nikicu, da se pošteno izmuči i uznoji, pa da time uči cijeniti seljačke žuljeve i blagodat njihove muke za sav svijet. Kad bi se subotom vršila isplata težaka, našao bi se među njima i Nikica, sav zaprljan i sretan, što ga bar sada ne mogu prekoravati radi poderanog odijela, pa bi primao svoju nadnicu, koju bi zabilježio u svoj dnevnik. Kad se vratio u Zagreb, gizdavo je zapisao: »Uložio sam u štedionu 200 for., koje sam si kroz radnju zaslužio«. Nikica bi možda bio postao vanredan ekonom u višem smislu, no kraj svih modernih teorija Vancaševi su se

u suštini ipak držali tradicije, da gospodski sin treba da se posveti državnoj službi. Ovako se momčić s mukom snalazio u gimnaziji, pa kad je gradivo bivalo sve teže, oni uzeli u kuću profesorskog kandidata Augusta Musića, koji je postao kasnije sveučilišni profesor i akademik. Za njega je Vancaška u prizemlju nalijevo uredila lijep momački stan, pa mu na dvije godine povjerila Nikicu. Nauka je sada tekla povoljnije, pa je Nikica sretno prebrodio i maturu i pravne nauke, iza kojih je odmah stupio u političku službu, te se u svojoj 20. godini zaručio sa Slavom Maiksnerovom, sadanjom udovom Solar, kćerkom sveučilišnog profesora.

Pomalo su godine odmicale, gotovo neopazice kraj vječite intenzivne zaposlenosti. Vancaška ih je na svom žilavom organizmu manje osjećala negoli njezin muž, čija je snaga i agilnost poslije prevršene 70-godine naglo stala padati, pa se bolnog srca morao da odriče mnogih omiljelih dužnosti. Postao je šutljiv, zamišljen, promatrajući pronicavim liječničkim okom fiziološki proces bubrežne bolesti s naginjanjem na vodenu bolest. Otada bi Vancaševi sve to dulje boravili u Kostelu, dok je doktor potajno želio, da bude zakopan u obližnjoj lijepoj crkvici kod sv. Marije Dolske, u kojoj je bio sahranjen njegov brat Janko, ali oblast nije tog više dopustila. Teško se je dijelio s ovoga svijeta, jer je njegov brak bio neobično sretan i harmoničan usprkos dva sasvim različita temperamenta, ali jednodušna u svojim idealima. Kad bi gospođe upitale Vancašku, u čem leži tajna te bračne sreće, ona bi im ukratko razlagala: »Moj muž ne smije nikad da me vidi neraspoloženu ni nervoznu, dok znam, koliki on nosi teret dužnosti i odgovornosti. Kad već ne mogu nikako da sa sobom izađem na kraj, onda zapjevam pjesmicu, pa mi odlane!«

Dana 28. lipnja 1884. pronijela se Zagrebom vijest, da je u 4 sata u jutro u Kostelu preminuo dr. Aleksa Vancaš. Nije bilo Zagrepčanina, koji ne bi usrdnim žaljenjem spominjao tu plemenitu dušu, tog značajnog čovjeka, koji je uživao neograničeno povjerenje svega građanstva, vršeći zastupničku službu kroz 30 godina, a nije gotovo čina, u kojem on nije sudjelovao

bogatim svojim iskustvom. Gradski načelnik dr. Hofmann za sutradan je odredio izvanrednu skupštinu u počast pokojniku, pa su određeni da zastupaju na sprovodu grad Zagreb ovi zastupnici: Crnadak, Badovinac, Kocijan, Huzek, Hagenauer, Suhin, vijećnik Đ. Deželić i gradski fizik dr. Švrljuga. »Matica Hrvatska« isto je tako sazvala izvanrednu sjednicu, spominjući na njoj važna djela mnogogodišnjeg svog odbornika i prvog blagajnika, čijim je trudom najveći dio glavnice za osnutak te kulturne ustanove bio namaknut. »Uopće obitelj pokojnikova otvorila je za vrijeme najljuće ilirske borbe svoj gostoljubivi dom svim našim književnicima, te prevrijedna supruga pokojnikova je mnogom rodoljubivom riječi znala obodriti naše tadanje pisce, med kojimi moramo spomenuti napose dva »Matičina« tajnika: Vjekoslava Babukića i Stanka Vraza, koji su bili uvijek dobrodošli gosti u Vancaševoj »ilirskoj« kući«. Poštujući zasluge pokojnikove, polaže »Matica« vijenac na lijes i šalje na pogreb u Kostel dvojicu svojih odbornika, tajnika Ivu Kostrenčića i prof. Tadu Smičiklasa, da je tamo zastupaju. (Spomen-spis »Matice Hrvatske«).

Sprovod dr. Vancaša bio je tako veličanstvena i spontana manifestacija gradske i seljačke duše, kakove Hrvatska dotada još nikad nije vidjela. »Obzor« od 1. srpnja 1884. to opisuje ovako:

»Po vlastitoj želji zakopan je dr. Vancaš na groblju Bl. Dj. Marije u Dolu uz mnogobrojno sudjelovanje prijatelja i štovatelja te silnog broja naroda, kojemu je pokojnik bio prijateljem i dobročiniteljem. Tijelo je posvetio kan. Gašparić uz asistenciju od sedam svećenika, a on vodio pod mitrom. Dvostruki kvartet »Kola« pod ravnanjem Đure Eisenhuta »Čuj nas, Gospodine«. Sprovod je krenuo ovim redom: školska djeca, seljačko žiteljstvo muškog spola, obrtnici, trgovci, činovnici podžupanije jastrebarske i kotarskog suda sa predstojnicima, mnoge deputacije: činovnika poštanskog ravnateljstva karlovačkog i zagrebačkog, hrvatske štedionice, trgov.-obrt. komore, zagreb. trgov. zbora, »Matice Hrvatske«, gradskog poglavarstva i gradskog zastupstva, gradsko poglavarstvo karlovačko, općina i zastupstvo Jaske i Krašića, odličnici: umir. dvor. savjetnik pl. Žigrović-Pretočki, predstojnik dvor. namjestništva Badovinac, veliki župan Drag. pl. Pogledić, sveučil. profesori dr. Fran Vrbanić, Tadija Smičiklas i sveučil. tajnik Kostrenčić, predsjednik trg.-obrt. komore Janko Grahor s komornim

vijećnicima, Žigom Badovincem i Antunom Eisenhutom, gradski vijećnici, podžupan Francisci. Mladež je nosila sjajne vijence, na crvenom jastuku red Franje Josipa, stečen radi zasluga na zdravstvenom polju. Poslije njih pjevači i koraliste, svećenstvo, medju njima starina opat g. Jambrišak. Krasan lijes od kovine nosili izmjenice po šest seljaka, za lijesom stupao unuk, Nikola pl. Susani žup. perovodja, u čijem je naručju pokojnik izdahnuo, zatim brat, Antun pl. Vancaš, ravnatelj pošte, i ostala rodbina. Supruga, shrvana od boli, leži bolestna, nije se mogla odputiti do groba. Za rodbinom grads. fizik dr. Švrljuga, podpredsjednik zdrav. vijeća, liječnici dr. Rakovac, Fon i Bišćan, ukupno ravnateljstvo I. hrv. štedione na čelu sa podpredsjednikom Naumom Mallinom, činovničtvo štedione s ravn. Winklerom, gospoje i seljačtvo ženskog spola. Dični pokojnik sahranjen je na groblju, hrv. pjev. društvo »Kolo« zapjevalo mu tužaljku. Osobito zanosno govorio je g. Crnadak, a narod glasno jecao i plakao. Osobito lijepi bijahu vijenci: Grads. zastupstva i poglavarstva u Zagrebu »Odličnom pregaocu blagostanja grada Zagreba«, »Matica Hrvatska« srebrni sa crnom vrpcom »Svome starom odborniku«. Još je bila sva sila vijenaca od raznih ureda i družtava kao i od obitelji Milić, Jakčin, Shauff, Stanković, Hatz, Burgstaller, grofice Sermage, Sollar, dr. Rakovac, Ante Kovačić, Gj. Deželić, Mirko Kuković i dr. Opažena je silna navala seljačkog naroda iz cijele okolice. I. hrv. štediona o svom trošku je priredila poseban vlak iz Zagreba, koji je u 10 sati na večer odvezao natrag sve one, koji su bili pošli, da iskažu posebnu počast nezaboravnom pokojniku«.

Radi gubitka nesamo svog najbližeg druga već i najsrodnije duše Vancaška bi svom golemom očaju zacijelo bila podlegla, da nije uvijek prezirala malodušnost. U teškim časovima ona bi se prihvatila najjačeg svog oslona, religije. To nije bila običajna vanjska forma pobožnosti, već duboko proćućeno vjersko čuvstvo, vezano uz temelje morala i savjesnosti. Vancaška je tupo bogomoljstvo prezirala u tolikoj mjeri, da je sâma na se uzela zadaću kod Nikice, a kasnije i kod Emine djece, da im protumači »Očenaš«, riječ po riječ, smisao po smisao. Sada, dok su se svi bojali za njezin život i duševno ravnovjesje, ona se najvećim naporom sâma pridigla i priznajući mudrost nebeskog Oca uskliknula: »Bog je htio!« — Neko ju vrijeme njena okolina ostavila u Kostelu, a onda došla po nju sestra Antonija, udata u Sisku za odvjetnika Milčića, pa ju odvela sa sobom.

Ne pride ni pet mjeseci, kadno je zadesi nova nesreća. Pod kraj 1884. piše joj u Sisak veliki župan Reizner iz Rijeke, neka

smjesta netko dođe k bolesnom Nikici, koji je tamo službovao. Vancaška je upravo ležala bolesna pa između svoje čeljadi, koja ju je kroz mnoge decenije vjerno služila, odabrala Josipa Kostelskoga, upravitelja u Kostelu, neka noćnim vlakom smjesta otputuje k Nikici. Priložila je i pismo za Reiznera, kojega je zaklinjala, neka Nikicu prenese u najbolju bolnicu, pod pasku primarija dr. Kiseljaka, Zagrepčanina, a Josipa neka nastani u najbližoj gostionici. U takovim velikim krizama uvijek se očitovala Vancaškina velika ljubav za svoju rodbinu, ali i njena silna energija, trijeznost i sabranost kraj dirljive ženske brižljivosti. Ona piše 11. I. 1885. Kostelskomu:

Dragi Josipe! U dobro nadi, da si po mojoj odredbi u ime božje na Rieku pošao, i evo sada 10. ura, gdje si u blizini siromaka Nikice, koji u znanju, da dodješ, nestrpno Te čeka, pak će ga Tvoja nazočnost ublažiti, i biti će mu laglje, da se kome od nas potužiti i priobćiti može u velikoj biedi, u kojoj se sada nalazi. Žalibože, da mu ja tu materinsku ljubav izkazati nemogu. Putovanje i sve s tim skopčano bi još podnieti mogla, ali njega u tolikoj nevolji viditi, i nadalje oko njega bditi, to bi zastalno i mene u postelju vrglo, koja se još nikako oporaviti nemogu. — Bog zna, kakove liekove uzima? Jeli mu se oblage metju budi na glavu ili na trbuh? Uzima li hrane? Jeli mu vrućina velika — jeli ga mnogo dolje tjera — jeli mirnije spava ili fantazira? ili posve mirno leži? Kad opaziš da je mirniji, onda ga na kratko upitaj, dali mu imaš što iz stana donieti, što popraviti ili zatvoriti, i gazdarici, koja je babica od Zorice, pasku preporučiti. Imaj i Ti pasku na džepnu uru Dedeka, tu milu uspomenu Nikice. I budi pobrinjen na njegovu dvorbu, kušaj svako jelo, što on dobije, da nebi slučajno bilo što pripaljeno ili inače pokvareno. Ako mu liečnici dozvole vina piti i kakvoga, Ti mi piši. Gledi da mu rubenina bude suha i topla kod presvlačenja, zagrni ga kad mora ustati, s onim velikim rubcem ili bundom. Jeli ima posebnu sobu u bolnici, koja ima peć? Nadalje molim Te, razpitaj se za nekoje ciene i bilježi donekle što uzimate i dobivate. — Pozdravi Nikicu od sirote mu majke, ona dosta trpi i nosi. Izruči moj naklon g. velikom županu i zahvali mu se za tretji jučer mi dostavljeni brzojav, nadamo se istomu i danas. Ah, Otac nebeski, budi nam svima smiljen! Sbogom, dragi, dobri Josipe! U punom zaufanju Tvoja

Josipa Vancaš.

Ni velika vještina dr. Kiseljaka, ni zlatne ruke Josipove, ni vrela molitva Majke Vancaške ne mogoše zapriječiti katastrofe. Nikica je podlegao trbušnom tifusu 13. I. 1885. u buj-

nom cvatu svoje 24. godine. Lijepi i susretljivi perovođa kod podžupanije na Rijeci bio je tako popularan i omiljen, da ga je na vječni počinak ispratila gotovo sva hrvatska inteligencija, čak i srednjoškolska mladež s profesorima, da počasti vrijednog Hrvata. Po Majkinoj želji bi lijes kasnije prenesen u porodičnu grobnicu ispod hridi Majke Božje Dolske.

Muž, sestre, braća, djeca, unučad, prijatelji i mili znanci, sve je pred Vancaškinim nogama pomalo padalo u grob. Ilirske lovor-grane a uz njih mladice, koje nikad nisu dozrele do ploda, sve je uginulo, sve iščezlo kao prelijepi ilirski san! Kraj tolikih raka stajala je žena, osamljena i ostavljena s velikim svojim izjalovljenim nadama za napredak tužne domovine. Ona nije plakala, ni naricala, već svoju tugu ponosno skrivala pred svijetom, sva oplemenjena i preobražena kano majka u narodnoj pjesmi. Ali se otada sasvim odrekla javnosti. Nije nikome dala, da joj zagleda u dušu, a da se obrani od žaljenja, izvana je poprimila tvrđe, oštrije konture. Još jedan jedini put se u njoj probudila dužnost patriotkinje. Bilo je za vrijeme velike izložbe u Zagrebu 1891., kad se i ona otputila u kazalište u svoju ložu, da prisustvuje sjajnom dočeku dalmatinskih i bosanskih Hrvata i Istrana, kad se iza dugih decenija manifestiralo jedinstvo hrvatskih plemena. One se večeri u svakoj loži našle po dvije male šarene lepeze sa značajnim slikama i tekstom i kiticom cvijeća, a te je lepeze Vancaška ponijela kući i među svoje relikvije spremila, koje su je sjećale na patriotske balove iz zanosnih ilirskih dana. Kad je pak »Matica Hrvatska« 1893. zaključila, da se kosti grofa Draškovića prenesu u Zagreb, tad se opet probudila stara Ilirkinja. Po zapisci gđe. Kapić-Kostelski, koja čuva obiteljska pisma, »došla je Vancaška na Kostel, dok park bijaše upravo u punom cvatu. Tad ona reče mom ocu: »Josipe, ne žali cvijeća! Načini vijenac, što najljepši znadeš! Taj je za ilirskog prvaka, grofa Janka Draškovića!« A moji su roditelji spleli divan vijenac u obliku srca od sâmih ružinih pupoljaka. Moj je otac morao sâm da ga odnese u Zagreb, pa nam je kasnije pričao, da je taj vijenac bio najljepši i da je položen na sâm lijes velikog Ilirca!«

Moderni demokratski duh, koji je među hrvatskom vlastelom bio naglašavan tek u teoriji, oduvijek je živio u dvjema ženama, u Prasničkoj i Vancaški. O tome govori i opet jedno srdačno pismo vjernim Kostelskima na Uskrs 1901.:

»Moj dragi Josipe i Rezika! Koji ste meni vazmene hrane toli svašta poslali, krasnog purana, prekrasne rožice, luka, hrena, šalate, jaja, i zar zbilja kostelske violice i hiacinte! Ja ih poljubih i uzdahnuh prema Majke Božje Dolske! Da, da, tamo gdje ja kraj njih, i Vi za menom počinak zemlje uživali budemo. Nu Božja volja da vlada. Sutra je sveto uskrsnuće gdje pjevamo Alleluja! — Danas molimo na grobekim i po svih cerkvah, a sutra je Uskersnuće Jesusa, te sladka hrana, gibanica, Kletzenbrod i kugluf. Ja budem kod gospoje Eme i djece. Ja sam se odrekla sve njih pozivati, jer im veselja pružiti nemogu, prošla su ta vremena. Moj Ivan i Babika (njena služinčad) su zdravi, samo Babi moli, da nam pošaljete mašće, već smo pri kraju. Oraha mi pozdravi i sjeti se onoga, koji je rado tamo sjedio i čitao. — Sad Sbogom, moji dragi! S time sveti Alleluja! Sa toplim srcem Vaša

Josipa Vancaš.

Kako je ona samo fizički nazadovala, dok je duševno ostala svježa sve do smrti, Zagrepčani su se još uvijek trudili, da je dovedu natrag u svoje kolo. Ali kasniji položaj žene u javnosti nije bio po njenoj ćudi. Jednom je pohodi Kukuljevićka s Marijom Jambrišakovom, osnivačicom mnogih ženskih institucija, da umoli Vancašku, neka preuzme predsjedništvo nad novo osnovanom »Zemaljskom gospojinskom udrugom«. Na Kukuljevićkin topli kajkavski pozdrav, starica je odvratila u istom žargonu: »A kaj vam to treba? Nemojte žene ovak! Kuhaču u ruke, posla ima navek u kući dosti. Koja ima dvorišče, nek si hrani kokoši. To je posel za ženske!« — A ipak nije prestala da se zanima za javne prilike. Ona bi se pretplaćivala na sve hrvatske dnevnike i časopise, pa i na »Slovenski narod«. Koji put bi je djeca pitala: »Tetice, zašto si platila za cijelu godinu? Bog zna, da li će taj novi list tako dugo izlaziti«. — Tad bi ona odvratila: »Neka im bu, su bogci, treba ih podupirati!« — Nitko nije smio da sažge novina, već je ona mnoga godišta spremala i dala ih vezati, da se za vazda sačuvaju. A mnogo je zamjeravala imućnicima s patriotizmom na jeziku, koji bi se u novo društvo začlanili samo kano prinosnici, dok bi ona, premda je

njen imetak bio u nekretninama, svagdje pristupila kao utemeljitelj, da im bude od izdašne pomoći!

Ne priznavajući nikada staračke svoje nemoći ona se ipak u kasnijim danima sasvim oslonila na brižnu nećakinju, gospođu Emu Thierry-Vancaš i njene odrasle kćeri, premda se nikad nije htjela prilagoditi njihovu novom načinu života i mišljenja, pa je koji put bilo muka, da se sporazumiju. A ipak je ona svom dušom bdila nad tom djecom, Jankom, uvaženim zagrebačkim liječnikom, te nad Marijom i Josipom. Ovu bi djecu redovito na nepar slala u svoju ložu, a zatim bi joj morala u tančine da ispričaju tok predstave i njen dojam na publiku. Voljela je najviše znanstvenu lektiru, pa je Micika kruto znala zijevati dok bi tetici u kasnu noć morala da čita Lavaterov »Kosmos«. Pomalo se to mlado gnijezdo stalo prazniti. Marija se udala za Julija Junkovića, velikog župana požeškog i vlastelina u Gornjem Stenjevcu, a starija, Jozefina, za Frana pl. Kukuljevića, velikog župana osječkog, koji je još za Vancaškina života prekupio lijepi Kostel, kojim on još i danas upravlja. Kad se Marija zaručila (1898.), tetica je iza dugog vremena pero primila u ruke, a sjećajući se zlatnih mladih dana u braku, napisala ovo pismo:

»Draga moja Micika! Tvoje nenadano milo pismo toli radostno sam primila, te duboko do dragog Boga uzdahnula, da bude Tebi, Vama cijeli blagoslov podijeljen. Brak je najvažniji vez u životu čovječanstva, i najjača sreća dvoje osoba u čistoj ljubavi. Ti, draga Micika, obdarena jesi sa svim krepostima, koje brak zahtjeva, ali budi Tebi odlučna volja, nje izvadjati i sa blagom krepkom voljom srčanosti izpraviti, oprostiti i u sklad privesti, te sa vedrim srcem pjesmicu zapojiti. To donosi nagradu, zahvalu i veselje, koje nastoj vazda uzdržati. Tvoja mila mati budi Ti stalan primjer. Sva Tvoja ljubeznost i ostala svojstva znati će Tvoj zaručnik cieniti, i u ljubavi svakovrstno povraćati. Ja govorim iz izkustva mojega života i, draga Micika, budi tako sretna, kako sam ja bila. Tvoja draga mama pisala mi je takodjer sa zadovoljnim čuvstvom. S time, draga Micika, budi, jesi, i ostani sa mojim milim Sbogom, u duhu ljubavi. Tvoja stara tetka Pepika.

Premda su joj se očni vid i sluh pomalo iznevjerili, ipak je pomagala kod Marijine opreme, budući da ruke još ni sada nisu mogle mirovati. Ako nije bilo druge, ona bi bar plela naj-

finije i najtanje čarape. A kad bi se spuštao mrak, a ona se bojala dugih, besnenih noći, po čitave bi ure, oslonjena na Emu, šetkala po sobi, gore, dolje, spominjala i prepričavala događaje iz zlatne mladosti, čak iz djetinjstva, gledajući kroz svijetle maglice mili svoj rođeni Gračac i debeli dub, po kojem se s braćom nekoć verala, a onda tihano zagunđala davnu ličku pjesmu...

U posljednjoj svojoj godini života nekako je još smagala snage, da se s Emom odveze na kaptol, pa da se oprosti od stare barokne kurije, gdje je provela vedru svoju mladost. Ali ih na pragu zaustavilo nepoznato lice, koje je gospođama branilo ulaz. Zatim se otputiše u davno već neviđenu katedralu. Kroz visoke šarene prozore šuljale se svijetle trake i pooštravale prazninu. Vancaška je zastala usred tog svijetla, obazirala se na sve strane, a onda gorko zajecala: »Gdje je naše bogatstvo? Naš mramor, naše zlato, naši barokni oltari pred svakim stupom?... Ostala je gola, gola crkva!«

Kad se povratila kući, ona se spremala da napiše oporuku. Svijet ju je smatrao mnogo imućnijom, no što je uistinu bila. Vancaševi su oduvijek davali svima i svakome, koji je bio u nuždi, dok su za se najmanje trebali. Najobilatije je Mamica sada nadarila zagrebačke siromahe sa 6000 for., »Maticu Hrvatsku« sa 2000 for., isto toliko crkvi sv. Katarine, gdje se je bila vjenčala, a crkvicama u Pribiću i Sv. Mariji Dolskoj po 1000 for., uz to je odredila nebrojene legate za pojedina lica i društva. Nakon toga promatrala je spokojno, kako joj se pomalo kida snaga, bez ikakove bolesti, kako joj se duša sprema pred prijestolje božje, a slabašno tijelo na tihi pokoj kraj milog druga u bijeloj grobnici u Dolu.

Kad bi se po drvenim stubama začuo starački topot nesigurnih nogu, Vancaška je unatoč slabog sluha mahom znala, da joj evo dolazi u pohode »nekoć najmlađi sinak«, mali Trnski. Prirođenim ženskim nagonom ona bi tad poravnala crnu čipkastu barbu na srebrnim uvojcima, namještala bore na haljini, a s mukom zaoštrila umrtvjele zjenice, da bolje prepozna mili prijateljev lik. Ona bi mu pružila bijele uvele ruke, pa bi ga

smjestila u visokom Voltairskom naslonjaču, a usne bi šaptale: »Moj sinko! Moj dragi sinko! Svi su već pomrli, ti si moj zadnji sin!«

Ovi rijetki posjeti kod ljubljene Mamice, dok se oboje njih približavalo svojoj 90. godini rođenja, bili su za Trnskoga najsvečaniji časovi. Svake godine na Josipovo on bi kod Mamice osvanuo sa svojim penzumom, čestitkom u stihovima. Premda ovi nisu odgovarali novom stilu poezije, bili malko uglasti, malko opori, kao i staračko biće pjesnikovo, za njih dvoje su zvonili i pjevali jednakim charmom kao za najljepših dana ilirskog osvita.

Dok je starac za istu zgodu god. 1910. s mukom kovao posvetu Mamici za imendan, njegov je rad odjednom prekinula tužna zvonjava u svim zagrebačkim crkvama. Mamica se ovaj put svom sinku iznevjerila; nije dočekala njegove čestitke. Uoči svog 90. imendana, 18. ožujka 1910., ona se sa sretnim smiješkom preselila k svome Aleksi, ostavljajući iza sebe mili dom, u koji je ušla u 18. godini, a sada ga zadovoljno ostavljala u 90.

Posljednji Ilirac samo još jedamput je nategnuo žice svoje lire, koje su ovaj put od suza podrhtavale. To je bila njegova posljednja himna, namijenjena mrtvoj Ilirkinji:

Da, da, svi smo tadašnji Iliri
Dolazili k rodoljubki, k Tebi,
Stanko Vraz i Rakovac te drugi,
Pa maljušnost moja k štokavkinji,
Koja nijesi marila dabome
Njemčat s nama, već si milo, krasno,
Hrvatska nam negda krajišnjica,
Pozivala nas, bodrila nas naški.
Hrvatska u Zagrebu si prva
Udešivat počela posijela;
Pjesmice nam Ti zavoljela si
Slovit prva, glasno ih pjevucat,
Ti nam prva, Ti domoljubna si
Ilirkinjom bila nam na glasu:
Krstismo Te, štovasmo Te harni
Brižnom našom *Majčicom Ilira!*

Ja sad pako posljednji Ilirac,
Polazit Te, štovati ne prestah;
Našeg »Društva književnog« te *prvu*
Pozdravih Te utemeljiteljku,
Pjesme moje »Krijesnice« Ti šiljah,
Svijestan, da si pomno čitala ih,
Da si mnogim povodnica bila,
Pače trećeg dijela »Krijesnica« mi
Treća namah Tebi poimence
Sva se krijesi Tebi, krsnoj kumi.
Pjesmam našim, zanosima našim,
Ilirskim nam veljim smjerovima,
Nadam našim veće zajednice!
Što Ti rekoh, ponavljam i danas,
Opetujem... i na tužnom Dolu,
Gdje Ti pjesnik živ se živoj klanjah,
O jačoj nam slozi s Tobom sanjah!
Gramzim samo, moja mrtva, gdje si?
Nad Tobom da »Krijesnica« se krijesi!

Nato je sijedi Ilirac zauvijek odložio liru i spremao se na daleki put (30. VI. 1910.), da dostigne Mamicu i sve one mile drugove, koji su ga ostavili sâmog i jedinog u novom nevjernom vijeku.

Prilog I. (Skraćeno).

Draga majko!

Po dužnosti sina i po želji iskrenog srca svoga evo me, da Vam napišem sitnu knjigu iz tudje zemljice, gdje Vam sinak tužne broji dane, misleć uvjek si na udaljenu domovinu i u njojzi na milu si majku. Sretno sam ovamo doputovao s ženicom i milom si djecom. Svi smo zdravi, osobito moja mala Milica, koje zdravlje mi je toli straha zadalo poradi slaboga svog napredka. Sad je hvala Bogu, debela i čvrsta kao kremen i ništa joj nahuditi ne može. Najmladja, Slavica, dobro napreduje i nije mi se bojati, da bi Miličinu bolest dobila, jer je sad već tako jaka i razvita, kao ne mnoga djeca njezine dobe. — Bit će prekosutra upravo mjesec dana, kako ovamo stigosmo i sad smo se već podobro priučili novom ovdašnjem življenju, koje mi je doduše i od prije već poznato bilo. Mnogo mi je posla na vratu i k tomu nepovoljnoga mome bitju protivnoga posla.

Ali šta ću, moram ga podnašati, kad o njemu kruh visi, koga drugačije si pribaviti nemogu. — Ovih danah prispješe mi prvi brojevi svih u Zagrebu izlazećih novinah i časopisah. To su mi najugodniji sati, kad mi

vremena preostane, te se njima zabavljati mogu. Onda se zadubim u svoje kojekakve sanjarije i trajem sretne čase, dok me pobočnik ili kakva druga službena osoba ne probudi i neosviesti, a onda na novo s trbuhom za kruhom — to Vam je moj život sadašnji — na večer zavirim kadkad u kavanu vojničku ili kazalište; rano se legnem, a ranije podranim, da svemu dospijem.

Iz Zagreba malo novostih čujem, osim što ih iz novinah doznadem. Banu nametnuše, kako čujem, pobočnika! Kako to? Vi ćete to pitanje razumjeti, neću Vam ništa više da kažem. — Drago mi je osobito vidjeti, da se dnevna književnost naša novom godinom podigla. Neven je, kako vidim, u bolje ruke došao i pojavio se takodjer Pravnik, Gospodarske Novine, a i Danica opet pomolila lice. Nebi li bog dao, da ustraje tako i da još na bolje ide. I ja ću za Neven kadkad namočiti pero, samo ako dospijem i ako mi prozaički poslovi ne udave pjesničkih misli. — Ne prodje danak, da ne mislim na Vas, jer ste Vi slika mile narodnosti i to po podpunom pravu, jer ste vrla zastupnica njezina. Da se Zagrebske gospoje i djevojke u Vas ugledaju, to bi mi drugačija gospoda bila... Sada, draga majko, s bogom! Pozdravljam Vas liepo i u dvoru malo i veliko. Odgovorite skoro Vašem Preradoviću.

Kremona, 9. siečnja 1853.

Prilog II. (Skraćeno).

Draga majko!

Već ćete misliti, da Vam se je sinak iznevjerio, što Vam tako dugo ne odgovara na Vaše ljubezno pismo, koje ga je toli obradovalo, da Vam neumije zadosta hvaliti na njemu. Ne, majko, nije se iznevjerio, jer bi se morao sam sebi iznevjeriti, nego je otezao preko mnogih svagdanjih poslova, te tako malo zakasnio, što će mu dobra majka znam po dosadanjem svome blagom običaju (oprostiti). — Mogu Vam javiti važnu viest, koja je već i kod Vas možebiti poznata, da se krajiške čete vraćaju kući. U koliko mi je to ugodno sa strane, što kao domaći u domovinu se vraćam, u toliko me je prepala, jer me preko svega moga proračuna u velike troškove zadubljuje, kojima dorastao niesam, neisplivavši jošte niti iz onijeh, koje cvamo iduć imadoh. To je velika nesreća za nas vojnike, da nam samo zapoviedaju, a nemisle, kako ćemo odoljeti potreboćam na putu, osobito oženjeni, kojima obitelj toliko misliti dade. Ja se tražih ovamo, misleći, da ću jeftinije proći i barem za koju godinu se ovdje smiriti i tako odahnuti moći, ali eto ti sada zla i gorjega. A u Pančevu kupuj na novo pokućtvo i druge potrebštine, pa za koji čas opet možebiti na novo prodavaj, te tako se muči do kraj života. Vjerujte mi, da sam čisto smeten, neznam kuda udariti niti kakav savjet si dati, a živiti moram ne radi sebe, nego radi svojijeh. — Hvala bogu! Novine dobivam sve još uredno i tako sam podobro u

tečaju domorodnog našega života. Neven me osobito zanima, jer je tako rekuć jedini zastupnik naše dnevne književnosti. Žao mi je, što su vriednom Filipoviću po nemilom procesu ruke svezane, te se nemore posvetiti književnosti kako bi želio.

Pozdravite mi Vancaša, milu Tilku (Otiliju) i sve, koji me još zaboravili niesu, te budite uvjereni o dubokom štovanju Vašega sina Preradovića.

U Kremoni, 23. travnja 1853.

P. S. Molim pošaljite ovo pisamce u knjižarnicu Županovu.

Prilog III. (Skraćeno).

Iz tamnice u Zagrebu, 1. listopada 1853.

Milostiva gospodjo!

Primite svesrdnu i iskrenu hvalu srca moga za listak, kojim me udostojaste. On me je više razveselio, nego bi me išta drugo razveseliti moglo; njime bo mi opet jedan dokaz više u dio pade od Vaše dobrote, dokaz, koga ni očekivati nisam mogao, kad si nikad ne laskah, da bi k tom imao prava kakova; kad sam i onako već primio bio dovoljno dokazah plemenitog čuvstva Vašeg prama meni; više, negoli mojoj neznatnosti idjaše. Nu tim veće bijaše i veselje moje, Vaš će zato listak biti vazda najmilia uspomena sadanje zlosretne moje dobi, ako ju takvom još i nazvati mogu.

Glede mog sadanjeg bivanja moram Vam iskreno ispovediti, da sam se svojim okolnostim podobro prilagodio i s njimi, ako ne baš sprijateljio, a ono barem pomirio, te tako sprovodim sada svoje vreme veoma ugodno. Meni je uvek mučno i težko bilo, što mi je u navadnih okolnostih vrlo malo preostalo vremena za vlastito naobraženje, radi čega sam već i zaostao bio za oriaškim korakom, napredujućom prosvetom sadašnjosti. Sad sam barem dobio dosta vremena, da se dovoljno načitati i napisati mogu. Medjutim sam se tog vremena koristio i napisavši Iskrice za pučke učitelje, a pišući, više put mi je misao nadošla, nebi li naša vlada dobro učinila, da svake godine po jednog il dva naša literata zatvori na nekoliko mesecih, barem bi tada svaki štogod iz dugog časa napisati morao, kad ovaki na slobodi, neće ništa da rade. Tim bi vlada još zaslugah za naš narod steći mogla. Ali sam i višeput uzdahnuo: Zrak čisti i prosti, kako je to znamenita reč, a još znamenitia za onog, koj je odsudjen, neuživati čista i prosta božeg zraka! Sloboda, sloboda! O koliko sam puta svetu i božansku reč nedostojno imao u ustijuh svojih! Istom sada, počem sam ju izgubio, naučio sam, što će to reći slobodnim biti. Sloboda je živalj duševnog i telesnog žića, uvet svake prave sreće! — Meni ovde ništa nemanjka, sretan sam, da s gnjevom zemaljskih gospodarah nisam na se navukao takodjer

gnjev gospodara nad svih gospodarah. Drago mi je dakle, da s uvredom zemaljskog Veličanstva ujedno uvredio nisam i veličanstvo božje; i da smućenjem javnog mira na zemlji, nisam ujedno smutio mira medju sveci i sveticam na nebu. Tad bi istom bilo kuku lele, jao i pomagaj za me, da je s bičem zemaljskim i nebeski na me udario.

Ali kraj sveg neuztrpivog izgledanja žudjene slobode, ipak me već unapred neki strah hvata, kad pomislim, šta me očekuje, kada van izadjem. Sad sam rob nemeckog nasilja, ali kad me puste, onda ću biti zlosrećni brodar, bačen i izručen uzburkanoj pučini života. O da tada Bog mi u pomoći bi bio, da i ja jednom izadjem na čistinu, gdje bi njemu, i momu rodu služeć, mirno i spokojno dane života svoga sprovoditi mogao! Ne, on me neće ostaviti!

A sad, milostiva Gospo! primite još jednom najiskreniu hvalu srca moga. Ja neću nigda zaboraviti, da Vi jedna izmedju *prvi* biaste, koja mi u nesreći mojoj velikodušno u pomoć priskočiste i pripomogoste, da duh moj ne klonu, i Bog neka mi dozvoli da bi danas sutra i činom pokazati mogao, kako Vas, Vašeg vrednog i štovanog gospodina duboko cenim i štujem. Medjutim molim, da bi me i nadalje svog nagnuća udostojavali, da bi vazda uvereni bili, da će nastojanje toga nagnuća dostojnim ukazivati se, jedna izmedju najmilih dužnostih biti Vami vek zahvalnoga,

Ivana Filipovića.

Prilog IV.

Draga majko!

Prije, nego stara godina mine, hoću, da Vam se javim, da ne mislite, da me je pokopala. Ja sam još evo živ i hvala Bogu zdrav, nego daleko od Vas, od mile majke svoje, tja u Temišvaru. Dodjoh amo mjeseca listopada k ovdašnjem vojnom zapovjedničtvu, gdje se prilično dobro nalazim, samo to mi je težko, što sasvim slabo amo dopiru viesti od mile naše domovine. Ovdje je smjesa naroda, koji samo glede koristi svoje materialne, ponajviše Madjarah se drži, da njima steče polaštice, toliko na tobožnjem narodnome polju, koliko na političkom. U ostalom ovdje nema pravog narodnoga duha, Srblji čame i neimadu moralne sile, da se pokažu narodom, prem, da bi po broju to najprije mogli učiniti. Što manje ovdje neima narodnoga gibanja, to više čujemo znamenitih viestih iz Hrvatske. Vele ljudi, da se tamo naš narodni duh opet počeo micati, je li istina, nije li to neznam, ali mi je ipak ugodno to slušati jer i isti Madjari dobro o tom gibanju govore. Ja dakako samo slušam i ne smijem pisnuti, jer ovdje strogo na usta paze, već se u duši veselim i molim i mislim, nebi li Bog dao, da i nama opet sunce sine.

Ako mi dakle za krivnju ne uzmete, što sam Vas tako dugo pisanjem zanemario, (prem da niesam srcem) to me ne ćete kaštigati takodjer nepisanjem a Vi mi obznanite, što se u stvari ima obširno i liepo po ljubavi majke k sinu. — Ja se sada više nego običajno opet bavim narodnom literaturom i sastavljam kojekakve sitnice za budućnost, kad neće biti krivnje u ljubavi prema svomu rodu, ili kad me više ne budu mogli na odgovor pozivati za ono, što sam pisao, to jest kad me nebude više tielom, nego samo dušom u milom narodu svomu. — Od unučadi Vaše mogu Vam javiti, hvala Bogu samo dobre viesti. Milica se u Pragu dobro nalazi, zdrava je i dobro se uči, a Dušan se u Zadru rumenja i deblja. Rado bi Vam navijestio, da ću skoro k Vama doći, da odolim srcu, ali žalibože tomu nema za sad nikakve prilike. Možebiti, da se iznenada desi, jer gavrani crni lete već po zraku i navještuju, da će njima opet skoro hrane biti. Bit će rata! a kad on zavine onda ima vojnikah i tamo gdje se nikad ni nemislile niesu.

Nadam se, draga majko, da mi nećete zlo sa gorjim vratiti, već da ćete mi skoro pisati i tako oprostiti sinku vrativšem se k svojoj majci. Pozdravite mi liepo Vašeg gospodara i ćerku i sve ostalo rodstvo i poznanstvo i budite i u novoj godini uvjereni o počitanju i ljubavi Vašega viernoga sina

Preradovića.

MARIJA KUMIČIĆ

ZAGORČICE

IZPOVED

O, kak su mi lepe
Tvoje očice!
Nedužne i plave,
Kak potočnice.

V cirkvi sem ih, draga,
Videl prvi put,
Molila si Boga
Stišjena v jen kut.

Pogled si vuprla
V Majke božje kip,
Misleći — na koga
Baš vu onaj hip?

Kad si z cirkve zišla,
Već se spušćal mrak,
A na nebu drhtal
Mesečine trak.

Sve do hiže tvoje
Sledil sem te ja,
Da me nesi čula,
Niti videla.

A pred hižom tvojom
Skinul sem šešir,
Želeć ti vu duši
Sladki san i mir.

TEBI VU VUHO

Dojdi sem k meni,
Ti nekaj povem . . .
Tiho, vu vuho,
Ar glasno ne smem.

Očem ti reči,
Ti dobro znaš kaj . . .
Ne znaš? Smem reči?
Polubit mi daj

Jamicu dragu
Na ličecu tvom,
Da rana zaceli
Na srčecu mom.

TUŽBA SUNCU

Sunčece drago,
Kak mi to siješ?
Niš mi se više
S neba ne smiješ.

Kam se obrnem
Svud mi je zima,
Sigdi mi fali
Tvoja toplina.

Za oblakom črnim
Si zaostalo,
Kak da si v temni
Grob mi propalo.

Od tebe ipak
Topleše je bilo
Srčece jedno
Predrago i milo.

I ono se zmrzlo
V cvetno protuleće,
Od onda ja živim
Bez sunca i sreće.

STIPAN BANOVIĆ

JEKAVSKO I EKAVSKO KNJIŽEVNO NARJEČJE

Na 8. ožujka g. 1850. sastadoše se u Beču najviđeniji rodoljubi i jezičari hrvatski, slovenski i srpski na »književni dogovor«, da utvrde, koje bi se narječje imalo uzeti za književni jezik.

Na tome »dogovoru« bijahu od Hrvata nazočni ovi: Ivan Kukuljević-Sakcinski, dr. Dimitrije Demeter, Ivan Mažuranić, Stjepan Pejaković i Vinko Pacel; od Slovenaca bio je na tome sastanku Franjo Miklošić, a od Srba Vuk Stefanović Karadžić i Đuro Daničić.

Rezultati njihova dogovora bili su objavljeni i u Gajevim »Narodnim Novinama« (br. 76.). U drugoj stavci te objave veli se ovako:

»Jednoglasice smo priznali, da je najpravije i najbolje primiti južno narječje, da bude književno, i to a) zato, što najviše naroda tako govori; b) što je ono najbliže staromu slovenskomu jeziku, a po tome i svijem ostalijem jezicima slavenskijem; c) što su gotovo sve narodne pjesme u njemu spjevane; d) što je sva dubrovačka književnost u njemu spisana; e) što najviše književnika i istočnoga i zapadnoga vjerozakona već tako piše, samo što svi ne paze na sva pravila«. — Iza toga se dodaje:

»Po tome smo se složili, da se u onijem mjestima, gdje su po ovome narječju dva sloga (syllaba) piše *ije*, a gdje je jedan slog, ondje da se piše *je*, ili *e* ili *i*, kako gdje treba, na pr. bijelo, bjelina, mreža, donio... A da bi svak lakše mogao

doznati, gdje su po ovome narječju dva sloga, gdje li jedan, i gdje treba *je*, gdje li *e*, gdje li *i*, zamolili smo svi ostali gosp. Vuka Stef. Karadžića, da bi napisao o tome glavna pravila, koja su dolje priložena«.

Osim pet spomenutih prednosti, što su ih članovi »književnoga dogovora« istakli kao prednost južnoga (jekavskoga) narječja, Vuk u svojim spisima spominje još dvije prednosti toga narječja, a to su: da je ono najčistije, jer da je naš jezik pri moru nagrđen jezikom talijanskim, po Srijemu i Vojvodini madžarskim i njemačkim jezikom, a po Srbiji turskim.

Druga je prednost, veli Vuk, da se samo u jekavštini mogu pismom razlikovati nekoje riječi različitoga značenja, kao na pr.: *sjedim* i *sijedim; svjet, svijet* i *svet* i mnoge druge.

Dakle vatreni Srbin Vuk Stef. Karadžić, najgenijalniji poznavač narodne duše, jezika i narodnih umotvorina, kojemu se ne može naći premca u svjetskoj folkloristici, ističe sedam prednosti jekavskoga narječja nad ostalim narječjima.

No osim sedam spomenutih prednosti, koje vojuju u prilog jekavskoga narječja kao književnoga, ja ću još navesti i drugih prednosti njegovih, a te su:

Prvo. Jekavsko je narječje podesnije da bude književnim jezikom Srba i Hrvata i s toga, što je to jedino štokavsko književno narječje, kojim govore i Srbi i Hrvati. Istina je, da Hrvati većinom govore štokavskom ikavštinom, zato dr. Vatroslav Jagić i ističe god. 1864. u »Književniku«, da je to narječje specijalno hrvatsko narječje, koje se govori od mora pa do Subotice. Jedan dio Hrvata govori i jekavskim narječjem, ali ekavsko-štokavski oni u narodu nigdje u znatnijoj mjeri ne govore. S druge strane opet Srbi nigdje ne govore ikavskim narječjem, dok jekavski govore Srbi po Bosni, Hercegovini, Dalmaciji i Hrvatskoj. Osim toga jekavski govore svi Crnogorci, pa i jedan dio Srba u samoj Srbiji (oko Užica i drugdje).

Ako je jekavsko narječje jedino narječje, kojim govore u velikoj mjeri i Srbi i Hrvati, onda je jasno da je to zajedničko narječje i najpodesnije da bude književnim jezikom i Srba i Hrvata.

Druga je prednost jekavskog narječja, što se ono govori u narodu gotovo u svim historičkim pokrajinama, a to su — kako već gore istaknusmo — Crna Gora, Bosna, Hercegovina, Dalmacija, hrvatska Banovina, predratna Srbija a i neki krajevi nove Srbije, kao što su Sandžak i okolica. Od drugih štokavskih narječja dolazi iza jekavskog govora ikavsko, kojim hrvatski narod govori u Dalmaciji, Bosni, Hercegovini, hrvatskoj Banovini, Slavoniji i Vojvodini. Osim Srbije, Srijema i Vojvodine štokavci nigdje više ne govore ekavski.

Treća je još prednost jekavskog narječja, što je ono ljepše i blagoslasnije od ostalih narječja. To je već istaknuo i gramatik Adolfo Veber, jer da slovo *j* uopće daje vanrednu melodičnost našemu jeziku, pa i u riječima, kojih se narječje ne tiče (na pr. gorje, primorje i t. d.). Da je jekavsko narječje blagozvučnije, priznaje i sam J. Skerlić, koji je god. 1914. otvorio anketu propagirajući ekavsko narječje za zajednički književni jezik Srba i Hrvata.[1]) Skerlić za potvrdu veće blagoglasnosti jekavskoga narječja navodi stihove iz Vukove narodne pjesme o starome Vujadinu:

Kad su bili *bijelu Lijevnu,*
Ugledaše prokleto *Lijevno,*
Đe u njemu *bijeli* se kula...

Skerlić se divi ljepoti stihova i veli: »izgledaju kao saliveni«. Gornji stihovi Vukove narodne pjesme ne bi se dali ispjevati u tri retka ekavskim narječjem bez pomoći jekavskoga.

Četvrta je vrlina jekavskoga narječja, što ono sjedinjuje i spaja u sebi i ikavsko *i* i ekavsko *e;* stoga vrlo dobro opaža Jagić u »Književniku« 1864.: »Ja mislim, da mi se ne će moći

[1]) »Srpski književni glasnik« god. 1913., br. 10., 11.—12.: »Istočno ili južno narečje?« Zatim je god. 1914. Skerlić otvorio »Anketu o južnom ili istočnom narečju u srpsko-hrvatskoj književnosti«. Poziv, što ga je poslao »izvesnom broju pisaca i javnih radnika na Slovenskom jugu«, priopćio je i na str. 114. 2. broja »Srp. knj. glasnika«. Odgovori u onoj anketi tiskani su u br. 2., 3., 4., 5., 6. i 7. godine 1914. u spomenutome »Glasniku«. — S razloga, što Skerlić izgovor zove narječjem, i ja ću se u osvrtanju na njegovo pisanje koji put povesti za njim.

ništa prigovoriti, kada proglasim ikavski izgovor najbitnijom razlikom narječja zapadnoga (hrvatskoga) prema ekavskomu, istočnomu (srpskomu); *dočim južni jekavski izgovor držim za »symbolon« združenja i pomirenja«.*

Peta je prednost jekavskoga narječja nad ostalima, što od njega pozaimaju bar u poeziji ikavsko i ekavsko narječje, dok naprotiv jekavsko narječje nikad ne zove u pomoć ona dva narječja.

Uzmimo samo za primjer Vukovu narodnu, ekavsku pjesmu »Smrt Jove Despotovića« (knjiga II. br. 90.), pa ćemo se uvjeriti, da je pjevač u 76 redaka one pjesme morao osam puta uzeti u pomoć jekavski izgovor, na pr. »Dok umesim *bijele* kolače« i t. d. Takova potreba ekavske pjesme od jekavskoga izgovora dopire čak i do Maćedonije, pa se na pr. u okolici Prizrena pjeva: »Kad je došla u *bijele* dvore«, »Pak ovako *riječ* progovara« i t. d. (Jastrebov: »Običai i pjesni tureckih Serbov«, str. 316.).

U istoj zbirci (str. 282.—288.) guslarska nar. pjesma iz okolice Gilana ima devet puta jekavski izgovor čisto iz pjesničke nužde, na pr.: »I uzeše *lijepu* devojku«, »Pa govori *lijepa* nevesta« i slično. Jednom čak ima i oblik: »Te je Radu malo *posijekla«.*

Šesta je vrlina i prednost jekavskoga narječja nad ostalim našim štokavskim narječjima, što je ono za poeziju puno prikladnije i elastičnije, jer se u riječima, u kojima se govori *ije,* mogu one po volji stegnuti ili raširiti za jedan slog više.

Vidjesmo, kako narodne pjesme i ekavske i ikavske to za nuždu rade, ali od te potrebe se ne mogu otresti ni najbolji srpski ekavski pjesnici. Tako na pr. Zmaj Jovo Jovanović u svojoj ekavskoj pjesmi »Pesma o novcu« mora da započne ovako: »Stara *riječ* nije loša: — Bez mangure nema groša...«

Odlični naš filolog, sveučilišni profesor dr. D. Boranić nam je u svojoj radnji »Ekavski govor« (»Nastavni Vjesnik« broj 9.—10. god. 1922.) iznio i drugih potvrda. Tako na pr. Jovan Dučić pjeva: »Međ grobljem i selom još krivuda staza, — *Bijela*

i gola, kratka, večno budna«; »I bled obzor što se *svijetli* i puši«; »Nad starinskim gradom — Mirno podne sipa *ognjenijem* prahom«; »Što po *nečistijem* ulicama pjeva«, a i sam Branko Radičević mora svoju ekavsku pjesmu naviti na jekavski izgovor u stihu: »Da nakitim *sjajnijem* zvezdama«. Svi su ovi primjeri povađeni iz Popovićeve »Antologije novije srpske lirike«, dakle iz najboljih srpskih pjesnika i pjesama.

Vanredna elastičnost i metrička podatljivost jekavskog govora osobito dobro dolazi u pjesmama dužih i klasičnih stihova. Za primjer spominjemo samo jednu kiticu iz divne Kranjčevićeve pjesme »Groblje na umoru«:

»Pod petom mu bez štovanja oplakana sjeda gruda,
U vlastito tone *ždr'jelo,* a grobovi sebiradi
Sami svoje jedu humke — ko da lipšuć s ljute gladi
Iznenada zadnjom snagom *hijena* si ždere uda.«

Uzmimo sada nekoliko primjera iz klasične metrike u izvrsnome Maretićevu prijevodu Homerove »Ilijade«:

»Ne mogne na nogu ostat i rukama uhvati *brijest*
Veliki, uzrasta krasna; al' s *kor'jenom* sruši se *brijest«* . . .
Njojzi starina Prijam bogoliki prihvati *riječ«.*

ali, kad je potreba, onda dolazi ovako:

»Besjedu započne s njim i krilate prozbori *r'ječi«* . . .
»Glavu mu *sijedu* žaleć i *sijedu* njegovu bradu« . . .
»A konj *lijevi* nek se do biljege primakne tamo« . . .
»Sjedeć *v'ječahu* svoja *vijeća,* kako je pravo« . . .

Baš radi te vrline, da se stanovite jekavske riječi mogu prema potrebi metra učiniti za jedan slog dužim ili kraćim, ni iz daleka se ne može ni ikavsko ni ekavsko narječje mjeriti sa jekavskim, te nema toga genija, koji bi se ikavskim i ekavskim izgovorom mogao primaknuti klasičnoj metrici grčkoj i latinskoj tako vjerno i savršeno kao jekavskim govorom, a to je upravo vanredna prednost ovoga narječja, koja bi mu morala osigurati prednost u poeziji nad svim našim narječjima sve i onda, kad ono ne bi ni imalo brojnih drugih prednosti, koje spomenusmo.

Veoma je zanimljivo i važno istaknuti, da je prednost jekavskog narječja u poeziji opazio i srpski književnik Dragiša Stanoević, koji je tražio, da se u prozi piše ekavski, a u poeziji jekavski, pa je i sâm tako radio. Inače i sam Skerlić u svojoj raspravi »Istočno ili južno narječje« citira riječi Stanoevićeve, koji reče, da je jekavsko narječje »najčistiji, najzvučniji, najmuzičniji, jednom reči najlepši govor« (str. 675.).

Slično je o jekavskome govoru sudio i Šafarik, koji na 204. strani svoje »Slav. Književ.« (II. izd.) veli, da se jekavsko narječje u pjevanju i poeziji može isporediti glasu violine, da je nalično tihome romonu potoka preko perivoja, i da zanosi kano laki zuj i titranje svibanjskoga uzduha.

II.

Sad ćemo se malko opširnije zabaviti Vukovom tvrdnjom, da se samo u jekavskome narječju nekoje riječi različnoga značenja pismom razlikuju, kao na pr. *sjedim* i *sijedim, svjet, svijet* i *svet* i t. d.

Takovih riječi, istih po obliku, a različitih po značenju, ima u sva tri štokavska narječja, ali ekavsko ih ima puno više. Tako se na pr. ikavski kaže: Lipa je *lipa* (namjesto *lijepa*); sin ima *sina* (sijena); u Sime je *sime* (sjeme). No ekavski je govor onakovim dvoznačnim riječima mnogo obilniji. Tako na pr. ekavski: Kada će veće biti *veće* (*vijeće,* ikavski *viće*). Donesi *med* (može biti *med* i *mjed,* ikavski *mid*); Risto je poginuo za *bega* (za *bega* ili *bijega,* ikavski *biga*); *mesni* odbor (*mesni* ili *mjesni,* ikavski *misni*); *slediti* potok (*slediti* ili *slijediti,* ikavski *sliditi*); *razrediti* mleko za pazar (je li *razrediti* ili *razrijediti* vodom, razriditi vodom?); kod *mene* budi ustrpljiv (je li *mene* ili *mijene,* ikavski *mine?*); lepa *deva* putem ide (je li *djeva* ili *deva,* ikavski *diva?*); on promera kako će doći do promera (on *promijera,* kako će doći do *promjera?*); je li to njegova vera (vjera ili vera, vjenčani prsten?); Gliša se odriče svoga dela *(djela* ili *dijela?);* Panta previše sedi *(sjedi* ili *sijedi?);* Sima se vazda drži svoga *odela (odjela* ili *odijela?) i t. d. i t. d.*

Za primjer između sva tri izgovora iznijet ću par izreka: Došla *sela* iz *sela* sa *sela*, pa *sela*. Ikavski: Došla *sela* iz *sela* sa *sila*, pa *sila*. Jekavski: Došla *sela* iz *sela* sa *sijela* pa *sjela*.

Ili ovaj primjer: Za vas *svet* ne ću primiti tvoj *svet*, pa makar on bio i *svet*. Ikavski: Za vas *svit* ne ću primiti tvoj *svit*, pa makar on bio i *svet*. Jekavski: Za vas *svijet* ne ću primiti tvoj *svjet*, pa makar on bio i *svet*. Iz ovih dviju rečenica jasno proističe, kako, što se jasnoće tiče, ekavsko narječje zaostaje i iza ikavskoga i kako je jekavsko u savršenosti od ekavskoga daleko odmaklo.

Isto nam uvjerenje potvrđuju stihovi:

Isusova usna reče *sveta:*
»Carstvo moje od drugog je *svijeta«*.

U ekavštini ne bi bili posve jasni stihovi Kranjčevićevi:

»Lud je poso svetit *svijet«* i: »Tako plamti zublja *svijeta«* i t. d.

Netko će po smislu morati nagađati značenje ekavskih dvoznačnih riječi na pr. u stihovima Zmaja Jove Jovanovića: »Diže glavu cvet, Zamirisa *svet*; Kad je sinak pošo *svetu* u daljinu«, jer je tu značenje ipak nejasnije nego u njegovu stihu »Ti si *deva* Bajadera«.

Kad uvažimo sve ovo kao i ono, što rekosmo o metrici, onda je jasno kao sunce, da je Jovan Skerlić ustvrdio veliku neistinu, kad je u spomenutoj anketi kazao, da je istočno (ekavsko) narječje najzgodnije za poeziju. Napomenuti nam je, da je ispočetka u jekavskom narječju pjevao i Branko Radičević, pa je tek kasnije radi općenite propagande za ekavštinu, a protiv jekavštine pristao uz istočno narječje.[2])

[2]) Da su ekavci radi separatističkih razloga ustali protiv jekavskoga izgovora, razabira se i iz »predslovlja« Vukove »Narodne srpske pjesmarice« (g. 1815.) gdje na str. XIV. (državnoga izdanja I. knjiga Vukovih nar. pj. g. 1891.) Vuk očituje ovo: »... da sam sve napečatao Hercegovački (na pr. djevojka, djeca, vidjeti, lećeti i pr.), onda bi rekli Sremci (a osobito varošani i varoške): »ta šta ovaj nama sad nameće Horvatski jezik...«

Ovdje nam treba svakako istaknuti i još jednu znatnu nesavršenost ekavskoga narječja, na koju se je temeljito obazreo dr. Boranić u svojoj spomenutoj radnji. Spominjem ukratko samo glagole III. vrste, koji u ekavskome govoru imaju drugo i treće lice jednine aorista formalno jednako sa trećim licem množine u prezentu. Evo nekoliko primjera iz srpske antologije:

»A leptir *polete* beli, da prvi kuša let« (Ćurčin). J. Dučić je, da izbjegne toj nejasnoći ekavskog narječja, radije uzeo jekavski dijalektički oblik, kako vidimo iz ovih primjera: »Beše mudrost sama... Sto godina *življe* za muze i pare«; »I gle! tamo, on *viđe* ono nekadanje sunce«.

Iz srpske proze neka bude dovoljan jedan primjer: »Ona *poblede, požute* kao jabuka« (Milica Janković, »Ispovesti«, str. 203.).

Također može koji put da bude nejasna i pretjerana fonetika u glagolskim oblicima, kako se njome služe Srbijanci. Uzmimo na pr. stih Radičevićev iz pjesme »Gojko«: »U nju *leću* (leć'ću), izdajice ne ću«.

Osim ovih navedenih prednosti, koje vojuju za južni izgovor kao književni, moram istaknuti i još jednu njegovu stranu i to prema vani, dok su svi dosadanji razlozi bili nutarnji.

Nama je svima poznato koliko se vazda govori i ističe kulturna zajednica Slavenstva i uzajamne veze i ozbiri među slavenskim granama. Sad, ako je istina, da najveći slavenski narod, koji ima i najbogatiju književnost, ono staro ѣ (jat) izgovara uglavnome kao i naši jekavci, dosljednost ideologije traži, da pri uzimanju našeg književnog narječja dademo prednost onome, koje se sa njihovim jezikom podudara, pogotovo, kad ono osim toga ima uza se i najveći broj uvjeta i razloga. Ako bi itko od Slavena morao imati obzira na Ruse, na koje ovdje mislim, to bi zaista u prvome redu morali biti balkanski Slaveni istočne crkve, kojima su Rusi dali crkvene knjige, dobar dio kulture i oslobodili ih svojom diplomatskom pomoću i krvlju od turskoga ropstva.

Po jekavskome izgovoru bi se olakšalo i učenje našega jezika onim strancima, koji već znaju ruski.

III.

Ja sam ovdje iznio i obrazložio petnaest prednosti jekavskoga izgovora nad drugim našim štokavskim narječjima, no uzmemo li napose spomenutu prednost jekavskoga narječja u glagolskim oblicima, i nadodamo li, da je ne samo većina najljepših naših narodnih pjesama spjevano u tome narječju, već da se u njemu nalazi i većina ostaloga našega najboljega blaga narodne mašte, kao što su priče, poslovice i zagonetke, onda imamo *šesnaest prednosti,* koje jekavskome narječju daju prvo mjesto i pravo, da ono bude književnim narječjem.

Sada nam se treba osvrnuti na razloge, kojima protivnici jekavskoga narječja vojuju protiv njega, a u prilog ekavštine. Ti su njihovi razlozi najjasnije izbili na javu prigodom napomenute Skerlićeve ankete u »Srpskom Književnom Glasniku« god. 1914. Sam Jovan Skerlić, pokretač one ankete i glavni zagovaratelj ekavskoga narječja za zajednički književni jezik Srba i Hrvata, iznio je pet razloga protiv jekavskoga, a u prilog ekavskoga narječja. Evo tih razloga:

1. *»Brojem veći i kulturom jači deo srpsko-hrvatskoga naroda govori istočnim narečjem«.* Tako eto tvrdi dr. Skerlić.

Njegov račun o brojčanoj premoći ekavaca počiva na posve promašenim i nefilološkim temeljima. Taj je račun jedna obična sofisterija za svakoga pravoga filologa, jer stavljati u nj Slovence (koji i nijesu svagdje ekavci), hrvatske kajkavce[3]) i ča-

[3]) Da hrvatski kajkavci nijesu pravi ekavci, svjedoči nam prof. Janko Bačić u »Nastavnom Vjesniku« (ožujak g. 1919.), gdje između ostaloga piše ovako: »Što se tiče obrazložbe, da su kajkavci i Slovenci ekavci, slobodan sam protivno općenitomu mnijenju da se usprotivim toj tvrdnji. Izgovor slogova, gdje dolazi glas jat, u najčišćim kajkavskim krajevima, kao u Zagorju — oko Zlatara, Krapine, Tuhlja — više je nalik na ijekavski izgovor nego na ekavski (srpski). Dok Srbijanac izgovara na pr. *péska* (gen. od *pésak*) *tésna* (i slično) dosta otvoreno (kao *bərêm*) zagorski kajkavac izgovara iste riječi vrlo zatvoreno s nekim prizvukom glasa *j*. Kad bi htio prikazati pismom, morao bih to ovako pisati... *pêjska, têjsna.* Ta se simpatija za ijekavštinu očituje u tom da će se svaki inteligentni kajkavac i čakavac, prepusti li mu se slobodan izbor između ijekavštine i ekavštine, radije odlučiti za ijekavštinu«.

kavce, maćedonsku srpsko-bugarsku smjesu, u kojoj se nalazi i bugarski član, skroz promašuje svoj cilj, *jer ako smo mi uzeli štokavski govor za naše književno narječje, mi više ne možemo nikako zvati u pomoć narječja, koja su izvan toga govora.* Zvati u pomoć slovenski i bugarski jezik naivna je djetinjarija, jer kad bi Hrvati i poprimili ekavsko narječje za svoj književni jezik, zar iz toga slijedi, da bi se Slovenci i Bugari odrekli svoga književnoga jezika i poprimili štokavski?

Don Vice Medini u svojoj veoma temeljitoj knjizi »Središnje književno narječje i njegovi novi protivnici« (Dubrovnik god. 1920.) veli na str. 54. ovo: »... i ko bi sve nabrojio čim se slovenski govor odvaja od našega: stalno s leksičke strane, više nego naš jezik od bugarskoga. Kad je u Dubrovniku nazad nekoliko godina, prigodom euharističkog sastanka, katolički bugarski nadbiskup Menini u stolnoj crkvi govorio bugarski, a ljubljanski nadbiskup Jeglić slovenski, prvoga je maldane svak, a drugoga malo ko razumio«.

Zvati dakle Slovence, Bugare i Macedonce, da povećaju broj ekavaca, ima toliko filološke ozbiljnosti i praktičnosti, koliko bi imalo, kad bi hrvatski ikavci pribrojili u ikavce Čehe i Maloruse, da dokažemo da nas ima bar 40,000.000.

Očito je dakle, da je Skerlićeva logika brojenja posve neumjesna i filološki potpuno neopravdana. Štokavskom narječju nikako ne pripada maćedonska bugarsko-srpska jezična smjesa, gdje na pr. narod pjeva u debarskom okrugu ovako:

»Koj će pojeme doma na dvorje,
Da ne kažeme na *nevestite,*
Site pojdoje i si kažaje
— — — — — — — — — — —
I si ne kaži na *nevestata*
— — — — — — — — — — —
Mije otide pri *majstorite*...«[4])

[4]) I. S. Jastrebov: »Običai i pjesni tureckih Serbov« (Petrograd g. 1886.). str. 455. Ovu pjesmu prenosi u cjelini i V. Medini u spomenutoj knjizi, ali pogrješno označuje, da se nalazi na str. 355.

Tako se eto pjeva na skrajnjoj točki Macedonije, na zapadu njezinu, tik albanske granice, a kakav će jezik tek biti u onom dijelu Maćedonije, što se naslanja na Bugarsku?

Odbijemo li dakle onakav, sličan ili još gori jezik, koga nijedan objektivni filolog ne će ubrojiti u štokavsko narječje, pa uzmemo li, da u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji govori jekavski preko 1,300.000 Srba, te pridodamo li njima Crnu Goru i krajeve Srbije oko Užica, Rudnika, Valjeva, Čačka, Podrinja, Novog Pazara,[5]) gdje puk također govori jekavski, pak pridometnemo li k svima ovima još Hrvate katolike i muslimane, koji govore također jekavski, — sumnjamo, da li će ikojemu objektivnome filologu poći za rukom, da unutar štokavskoga govora nađe veći broj ekavaca negoli bi bio ukupni broj štokavskih jekavaca.

Na onako nategnute dokaze mi bismo Skerlićevim pristašama mogli usuprot staviti puno logičniji protivan razlog: Uračunamo li sve Srbe i Hrvate, kojima je jekavsko narječje materinski govor, te pribrojimo li im i Hrvate kajkavce, čakavce i štokavske ikavce, koji su svi jekavski govor uzeli za svoj književni i kulturni jezik, tako, da ga poznaju bolje nego svoje materinsko narječje, posve je stalno, *da onda broj štokavskih jekavaca nadmašuje broj štokavskih ekavaca.*

Po tome se dakle tvrdnja Skerlićeva i njegovih pristaša o brojčanoj premoći ekavaca nad jekavcima pred kritičnim sudom ne može nikako održati.

O drugom dijelu Skerlićeve prve tvrdnje, da ekavštinom govori *»kulturom jači deo srpsko-hrvatskoga naroda«* smatram posve suvišnim pravdati se. O tome ne odlučuju puste fraze, već činjenice, koje jasno govore. Uostalom ovdje pristaje usklik našega slavnoga fra Andrije Kačića: *»Ko će virovati, neka viruje; ko ne će — neka miruje!«* . . .

[5]) Vukovu tvrdnju, da se je negda jekavski govorilo sve do Biograda, potkrjepljuje i dr. S. Ivšić, koji u svojoj odličnoj radnji »Današnji posavski govor« (Rad 196. str. 126.) veli, da muslimani u Brčkomu, Orašju i Šamcu govore ijekavski, jer da su se u 19. vijeku doselili iz Biograda, Šapca, Sokola i Užica.

Ja ću prepustiti, da Skerliću namjesto nas odgovori Srbin J. Živanović koji na str. 203. svoje knjige *»O srpskome jeziku«* tvrdi ovako: »Kad južni dijalekat usporedimo sa staroslavenskim jezikom, vidimo da je najsavršeniji srpski dijalekat, da je najudesniji za razumijevanje drugim Slavenima, i da *što imamo u književnosti najljepše i najvaljanije, njime je napisano«.*

Mi bismo iskreno željeli i čestitali kojem mu drago ogranku južnih Slavena, kad bi nam mogli iznijeti i pokazati boljih pjesničkih djela nego je Mažuranićev »Čengić-aga«, Njegošev »Gorski Vijenac« i Martićevi »Osvetnici«; boljih socijalnih romana i pripovijesti nego su Đalskoga; boljih historičkih romana i pjesničkih pripovijesti nego su Šenoine; boljih rodoljubnoetičkih pjesama nego li su Preradovićeve; bolje ljubavne lirike negoli je Vrazova; boljih pjesama klasičnoga metra od Tresić-Pavičićevih ili boljih drama nego su Vojnovićeve. Jednako bismo se veselili, kad bismo našli boljih filozofsko-refleksivnih pjesama nego su Kranjčevićeve, boljih prijevoda nego su oni Vuka, Daničića i Maretića.

A to je sve, kako je poznato, napisano jekavskim narječjem kao i Matavuljevo najbolje djelo »Bakonja fra Brne«, koje spada u srpsku književnost.

Ovdje mi treba istaknuti karakterističan postupak *Stevana Sremca.* On je redovito pisao svojim rodnim ekavskim narječjem, ali kad je htio napisati nešto uzvišeno, onda bi to iznio u jekavskome narječju, jer ga je smatrao najzgodnijim i najdostojnijim.

Dositej je *Obradović* ispočetka pisao južnim narječjem. *Jovan Ilić* je ostavio rodni ekavski govor, te je posve prešao u ijekavce. Uvaženi *Stojan Novaković* je pisao ijekavski sve do god. 1869., a jekavski su pisali i *Ljubomir Kovačević, Laza K. Lazarević* (»Školska ikona«) i *Jovan Živanović. Branko Radičević* je jekavski ispjevao svoje pjesme *»Ajduk«* (1843.) i *»Ajdukov grob«* (1849.). Značajno je, što je i sam *Zmaj Jovan Jovanović,* rođeni ekavac, počeo pod starost pisati jekavski, jer je u tom izgovoru ispjevao svoje *»Snohvatice«* (1895., 1900.) i *»Devesilje«* (1900.). Svi navedeni pisci spadaju zaista među

prvake srpske književnosti, a da im Vuka, Daničića i Njegoša i ne pribrajamo, koji su u svojim strukama prvaci.

Drugi razlog, kojim Skerlić vojuje za ekavsko narječje protiv jekavskoga, jest ovaj: *»Ekavsko narečje bilo je književno narečje i ranije i danas. Stara srpska pismenost bila je ekavska, isto tako hrvatske književnosti i kajkavska i ilirska; nova srpska književnost bila je ekavska od svoga početka i ostala je i danas ekavska u najvećem i najvažnijem svom delu«.*

Nije nikako istina, da je stara hrvatska književnost bila ekavska. Čakavska književnost bila je ikavska, štokavska opet ili ikavska ili jekavska, kojom su Dubrovčani svoja djela pisali dvjesta godina prije nego su Srbi počeli pisati narodnim jezikom.

I ako su ilirski pokretači uzeli slovo *ĕ,* ono je zamjenjivalo *jat,* pa su ga jekavci čitali kao *je* ili *ije,* a ikavci kao *i,* dok nabrzo opet nijesu svi složno uzeli jekavsko narječje za svoj književni jezik.

Radi toga, što Skerlić tvrdi, da je sva stara srpska pismenost bila ekavska, on će opet nagaziti na jednoga nepobjedivoga vuka s onu stranu Drine, kome su se uklonili i poklonili milijuni, kojemu se uzalud opirahu i slavosrpski sveštenici sa svojim svetim knjigama starostavnim, kome ni sami knezovi uza svu svoju vlast i žestinu ne mogahu oboriti niti jednoga jedinoga *»šokačkoga jota«* kao ni *»rapavoga h«,* — a taj je vuk — *Vuk Stefanović Karadžić,* koji je u svome predgovoru na »Primjere srpsko-slavenskoga jezika« temeljito dokazao, da je ekavizam tako zvanih *»srbulja«* i isprava samo prividan radi njihova nasljedovanja ruskoga načina pisanja, dok je jezik u njima po izgovoru uistinu bio samo *jekavski.* Vuk to razlaže ovako:

»Slovo *e* zove se (u azbuci) *jest,* i u današnjem slovenskom jeziku mi ga čitamo u početku i poslije samoglasnijeh slova svuda *je,* a poslije poluglasnijeh slova kao *e*... Rusi pak, kako u današnjem Slavenskom jeziku tako i u svome narodnome, čitaju ga kao *je* ne samo u početku i poslije samoglasnijeh slova, nego i poslije slova poluglasnijeh... Po različnijem mjestima, na kojima se u srbuljama nalazi *e* mjesto *jat,* a osobito *jat* mjesto *e,* može se reći da su se negda u nas ova dva slova svuda jednako izgovarala«.

Nakon daljih dokazivanja Vuk navodi jednu staru srbulju napisanu ovako: »Blažen muž, iže ne ide na *savet* nečastivih, i na puti *grešnih* ne sta, i na *sedališti gubitel* ne *sede;* na va zakone gospodni vola *ego*...«. Tu se ima čitati — veli Vuk — tako, da se riječi: *savet, grešnih, sedališti, gubitel, sede, ego*... izgovaraju: *savjet, grješnih, sjedališti, gubitelj, jego* itd.

Čvrstoću ovih Vukovih dokaza nije se nikad nitko usudio ni taknuti, pa je iza svega ovoga jasno, da ni drugi Skerlićev dokaz u prilog ekavskoga narječja, a protiv jekavskoga, ne stoji na opravdanim temeljima, dapače, da je u svim svojim navodima naopako nategnut i neistinit. Kad bi međutim i bila istina, da je stara srpska pismenost bila ekavska, ne bi se u stvari mnogo promijenilo, jer se njezina estetičko-književna vrijednost ne može ni izdaleka ispoređivati sa vrijednošću stare jekavske dubrovačke književnosti, koja je sa Čubranovićem, Palmotićem, Đorđićem i Gundulićem u mnogočem natkrilila i same svoje talijanske uzore.

Literarno-umjetnička vrijednost starih srbulja ne zaslužuje poredbe ni sa starom ikavskom književnošću, koja je po bosansko-dalmatinskim i slavonskim piscima, kao što su Kačić i Reljković, doprla do znatne umjetničke vrijednosti. Stara ona pismenost, kojoj Skerlić pridaje onoliku važnost, daleko zaostaje i za starom čakavskom književnošću, koju znatno uzdigoše Marulić, Lucić, Hektorović, Benetović i ostali.

Treći Skerlićev razlog je ovaj: *»Istočno narečje je prostije, jednostavnije, lakše; njime bez ikakvih teškoća mogu pisati i jekavci i ikavci«.*

Ovo je zapravo jedini razlog Skerlićev, u kome ima istine i to u njegovu prvome dijelu, samo što nije baš tako teško, kako on ističe, naučiti i uočiti, zašto treba pisati *riječ,* pa: *rječit; lijep, ljepši; cvijet, cvjetovi; dijete, djeteta* i slično. To je pravilo tako prosto i lagano, da ga temeljito kod dobra učitelja nauče i djeca osnovnih škola.

Što Jovan Skerlić tvrdi, da ikavci i jekavci mogu bez ikakve poteškoće pisati ekavski izgovarajući *e* namjesto *i ije* ili *je,* to nije baš tako lako, kako se njemu čini, jer bi po tome pravilu ikavac od *pisati* učinio *pesati,* od *pričest* — *prečest,* od *tišina tešina, od milina — melina; primalja* bi se na pr. pretvorila u — *premalju, plitica* u — *pleticu, prilika* u — *preliku, pirovanje* u — *perovanje;* od *nitkova* bi se stvorio — *netkov,* a nekoje bi riječi i nehotice nagnule na drugo značenje, pa bi se na pr. riječ *pomiriti* preokrenula u — *pomeriti.* Bez dubljega učenja od ikavaca bi često čuli izgovarati: *čineti, misleti, govoreti, koseti* i t. d., pa bi i od kulturnijih ljudi slušali, kako i sada često na pr. čujemo i čitamo: »Prete nam neke *usejane glave«,* *»Svema* protivnicima dovikujemo, neka se osveste«.

Ova dva posljednja primjera nam navodi dr. D. Boranić u svojoj već napomenutoj raspravi (Nast. Vjesnik 1922., str. 400.), gdje se tuži na zbrku, smetnje i mješaniju, što ih je prouzročila naredba pokr. uprave za Hrvatsku i Slavoniju od 22. IV. 1922., koja je odredila, da se na području Hrvatske i Slavonije u svim školama i drž. uredima može uz jekavski svatko služiti i ekavskim govorom. Posljedica je toga bila, da nesamo đaci nego i odrasli kulturniji ljudi pobrkaše pravila obaju govora ne znajući pravo ni jednoga ni drugoga. Beogradska vlada je učinila mnogo pametnije, kada na svoje područje nije pustila jekavskoga govora, jer bi uspjeh bio: *iznakaženje obaju književnih izgovora* na općenitu štetu jezika.

Previše je neozbiljno misliti, da bi se ikavci odrekli jekavskoga narječja, kad su se već jednom za volju sloge, u koju su se nadali privući i Srbe, odrekli svoga ikavskoga izgovora, koje je već imalo i znatnu staru književnost svoju.[6]) Tražiti od njih,

[6]) Znatnu ovu žrtvu Hrvata ikavaca istakao je s pohvalom i slavni Petar Preradović, koji je g. 1844. u br. 13., 15., 17. i 20. »Zore Dalmatinske« napisao raspravu »Jezik južnoslavenski«, u kojoj ističe, kako ga boli, »što sada, gdje se od Dalmatinaca odasvud traži, da se odreku ikavštine i prihvate govor ijekavski, Srbi počinju svuda uvoditi ekavštinu«. »Svakim danom — piše on — to većma ove dvie strane se odmiču jedna drugoj — za malo vremena bit će kasno i pomisliti na sjedinjenje«.

da drugome za volju izmijene tri književna jezika u jednome ljudskome vijeku, bilo bi malo previše i pomisliti! Ikavsko je narječje narodnim duševnim blagom mnogo bogatije od ekavskoga. Neke ikavske narodne pjesme natkriljuju svojom ljepotom čak i najbolje jekavske, što sam istakao više puta u »Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena«. Pogotovo, ako se uzme u obzir, da ikavsko narječje ima manje dvoznačnih riječi istoga oblika nego ekavsko, te da je ono prosto od onoga prigovora radi *ije* i *je,* dakle u tome jednako prosto i lako kao i ekavsko; a osobito s toga, što je ono mnogo nježnije i blagozvučnije od ekavskoga govora, koji je spojen sa širokim otvaranjem usta. Da je zaista tako, svjedoči nam i sami Vuk, koji nam u bilješci uz 41. pjesmu II. knjige svojih narodnih pjesama tvrdi ovo: »Koji Srbi govore *dijete* oni u ovakijem događajima (u jekavskoj pjesmi nalazi se stih: »Pade *dite* u zelenu travu«) vole kazati *dite* nego *dete!* Tako se u pjesmama može čuti i *lipo* mjesto *lijepo, bilo* mjesto *bijelo* i t. d.«[7]) I ovo je jedan vrlo važan dokaz, kako su ikavsko i jekavsko narječje ipak jedno drugome bliže i milije od ekavskoga.

Ova nam je Vukova bilješka dragocjena i s toga, što nam ona zorno potvrđuje Jagićevu izjavu: da se u povijesti srpskohrvatskoga jezika *ie (ije)* mnogo češće dotiče sa *i* nego sa *e* (ekavski: *smejati se* — ikavski i jekavski: *smijati se;* ekavski: *deo* — ikavski i jekavski: *dio*). (Archiv. VI. str. 38.). Da je zaista tako, svjedoče i ikavske narodne pjesme, kroz koje se često propleće i ijekavski izgovor, u čemu se je i Kačić za njima poveo.

Četvrti je Skerlićev razlog za ekavski a protiv jekavskoga izgovora ovaj: *»Istočno narečje najzgodnije je za poeziju«.* U tome svome razlogu ističe kao veliku nepriliku jekavskoga izgo-

[7]) To nam potvrđuje i Bogoljub Petranović, koji u svome popratnome pismu šaljući Srpskom Učenom Društvu »Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine« (tiskane g. 1867.), ističe da ijekavski bosansko-hercegovački nar. pjevači vole u pjesmi slovo *i.*

Ovo napominje i Josip Milaković na str. 249. svoje »Bibliografije hrvatske i srpske narodne pjesme« (Sarajevo 1919.).

vora upotrebu apostrofa pri izostavljanju slova *i* kad se prema potrebi riječ skraćuje za jedan slog. Po tome se čini, da Skerlić ne zna, kako po novijem pravopisu i ne treba stavljati apostrofa.

Radi uveličavanja i umišljanja onakovih poteškoća, koje ne postoje, odgovorit će mu kasnije prigodom ankete priznati učenjak dr. Milan Rešetar, te će mu dokazati, da stvar stoji posve protivno. Na to ćemo se još osvrnuti kasnije, kad dođe red. Budući da sam govoreći o šestoj prednosti jekavskoga izgovora za poeziju dokazao, da je jekavski govor najzgodniji, najljepši i za građenje stihova najpodatljiviji od svih ostalih naših narječja i izgovora, što nam potvrđuju i narodne pjesme ekavske i ikavske, smatram da je posve suvišno više se obazirati na ovaj Skerlićev sasvim promašeni razlog.

Peti Skerlićev razlog: »Istočno narečje je ekspansivno, ono ima svu silu stvari uza se, ono samo sobom pobeđuje i potiskuje južno narečje«.

Ovaj je njegov razlog previše općenit i zavit nekom nejasnoćom, pa bi bilo neumjesno sada o njemu otvoreno raspravljati, kad ne znamo na što on misli, kad navodi »svu silu stvari uza se«, jer: De internis non iudicat praetor! Naprotiv je istina, da istočno narječje »samo po sebi« nije nikad potiskivalo ni potisnulo južnog narječja, već je nepobitno, da se je ovo zadnje širilo i proširilo na štetu svih ostalih naših narječja i to baš »samo po sebi« i po vlastitoj svojoj snazi, temeljenoj na zakonima neprisiljenog razvijanja jezika. Poznata je narodna poslovica: »Hercegovina sve zemlje naseli, a sebe ne raseli«.

Kad je god. 1867. Srpsko Učeno Društvo u Beogradu izdalo Petranovićeve *»Srpske narodne pjesme iz Bosne i Hercegovine«* s predgovorom od Stojana Novakovića, V. Jagić je o njima u II. knjizi »Rada Jugoslavenske akademije znan. i umjetnosti« (str. 204—231.) opširno progovorio, te je između ostaloga kazao i ovo: da su te pjesme *»iz dvije zemlje, u kojima živi cvijet našega naroda — njegov je život u draču zarastao, al se iz drača ruža rađa«.* A najljepše cvijeće to su krasne pjesme, priče i poslovice iz onih zemalja u najljepšem i najčistijem jeziku.

Za potkrjepljenje svojih tvrdnja Skerlić navodi i neke pisce jekavce, koji su prišli k ekavcima (kao na pr. Matiju Bana, Josipa Pančića, Dubrovčanina Stojanovića, Simu Matavulja i ostale); ali na to mu je tijekom njegove ankete o tom pitanju odgovorio odlični srpski književnik Stojan Novaković, da to ne znači odstupati od svoga književnoga jezika, ako koji jekavac došavši među ekavce prihvati njihov izgovor ili obratno (Srp. knj. gl. 1914. str. 219.).

Što se u tome odjeljku svoje rasprave pisac poziva i na dra. Zvonimira Nikolu Bjelovučića, koji je u »Vedinoj« anketi *»o jugoslavenskem vprašanju«*[8]) kazao, da bi do književnog jedinstva južnih Slavena najlakše došlo, kad bi Slovenci za svoj književni jezik uzeli hrvatski ili srpski sa ekavskim izgovorom, a Srbi latinicu, — budućnost mu nije potvrdila njegovih nago-

[8]) Prije nego je Skerlić napisao svoju raspravu »Istočno ili južno narečje?« pokrenuo je slovenski znanstveno-kulturni dvomjesečnik »Veda« (Gorica, 1913.) »Anketu o jugoslavenskem vprašanju«. Između ostalih odgovorio je 9. marta 1913. iz Sofije Anton *Bezenšek* pozivljući Slovence, da se nikako ne odriču svoga jezika prije nego bude konačno riješeno pitanje radi latinice i ćirilice. Dr. Josip *Smodlaka* iz Splita predlaže za sve Srbe, Hrvate i Slovence štokavsko-ekavsko narječje i latinicu (str. 103.). *Matoš* traži, da ostanu kao i dosada sva naša književna narječja ističući federalizam usuprot centralizmu. (str. 103.). Stojan *Novaković* preporučuje Slovencima, da za domaće potrebe njeguju svoje domaće narječje (str. 217.). Dr. Karel *Kadlec* kliče iz Praga Slovencima, da on ne vjeruje u konačno jezično jedinstvo Slovenaca i Hrvata, pa da s toga Slovenci čuvaju svoj književni jezik, jer da bi ih inače stigla »narodna katastrofa« (str. 218.). Dušan pl. *Preradović* preporuča iz Pule Slovencima isto što i Kadlec ističući da je slovenski jezik po svojoj velikoj razlici u naglasivanju od hrvatskoga dosta odijeljen jezik. Inače se ljuti na one, koji hrvatski jezik zovu »srbo-hrvatskim« ili »hrvatsko-srpskim«, jer da je to surogat izmišljen od ljudi, kojima je »stalo bilo do toga, da Hrvatstvo slabi i njegov ponos ponižuje. Nisam, uostalom, nikada čuo, da koji Srbin svoj jezik s takovom prirepinom nakazuje« (str. 225.). Dr. Josip *Šilović* ističe: »Krivo bi bilo vidjeti u savremenom kulturnom, kao i državnom životu samo centralističke elemente... Samo kompromis načela kulturne decentralizacije sa onim jedinstva može biti od koristi« (str. 311.—312.). Frano *Supilo* preporučuje Slovencima za književni jezik ijekavsko-štokavsko narječje.

viještanja, jer Slovenci eto i nakon što je prošlo deset godina otkad su u jednoj državi, s nama, ne samo da nijesu primili hrvatskoga jezika, nego pače više o tome ne će ni da govore, a znademo da i Bjelovučić ne misli više, kako je mislio.

I iza državnog ujedinjenja tu i tamo su još neki Hrvati propagirali ekavski izgovor među Hrvatima, ali u novije vrijeme su takovi glasovi posve zamukli, dok se među Hrvatima nije ustalila odluka, da se nikako ne misle odreći svoga najljepšega, najsavršenijega, najslavnijega i odličnim književnim djelima najbogatijega književnoga narječja.

Kad Skerlić u korist svoga prijedloga stavlja nama za primjer *Talijance,* tada opet posve preokreće istinu u svoju korist, jer su svi Talijanci uzeli toskansko narječje za svoj općeniti književni jezik, ne radi njegove brojčane premoći niti su im ga ujedinitelji naturili, nego baš radi toga, što je ono najljepše, najčistije i u starini njihovoj najbogatije odličnim književnim djelima (»trecentisti«). Tu dakle nikako nije odlučivala »sila stvari«, jer su toskansko narječje primili i sami oni, koji su proveli ujedinjenje Italije.

Za primjerom Talijanaca su se poveli Gajevi Ilirci skupa s Vukom Karadžićem i Daničićem. Primjer Talijanaca stoji dakle posve u opreci s prijedlozima i razlozima Skerlićevim.

Pri koncu svoje rasprave (str. 872.) natuknuo je Skerlić, da će »kroz trideset, četrdeset ili pedeset godina, latinica postati opšta književna azbuka«, iz čega su mnogi izveli, da je on za kompromisno jedinstvo srpsko-hrvatske književnosti. Na anketu njegovu odgovorila su 32 književnika i kulturna radnika, pa je vrijedno napomenuti mnijenja nekolicine od njih. *Dr. Fran Ilešić* i *Aleksa Šantić* su za ekavštinu, govor junaka »stare Srbije, Makedonije, Trakije i Albanije« (Šantić), ali o primanju latinice ne govore ni riječi. Slično odgovara i *Svetozar Ćorović:* »i kad ne bi drugih razloga ni bilo samo zato — jer njime govore junaci sa Kumanova i Bregalnice«, pa i s toga, »jer njime govori i piše kulturniji dio našega naroda. Sve, što imamo najboljega i najvrednijega, u stihu i prozi, osim narodnih pesama, pisano je tim narečjem«... Ni on za latinicu ne kaže ništa.

Marko je *Car* također za ekavski izgovor, ali ističe, da je on »po svojim simpatijama« — s obzirom na pismo — odveć izraziti »latinaš«, a da »uz lepo istočno narečje ne bi želeo pobedu i lepoj, dvojesvetskoj latinici«. *Dr. J. Smodlaka* i *Milan Marjanović* traže, da se odmah poprime u ime jedinstva ekavština i latinica. *Dr. Vladimir Ćorović* javlja, da se je odlučio za ekavštinu »za ljubav širokom svesrpskom« cilju i jer je »žarište svega našeg duhovnog života, na prvom mestu Beograd«. Za latinicu ne veli ni riječi! *Đorđe Pejanović* je također za ekavštinu, jer »nacionalno-politički momenti su odsudno za ekavštinu, književno narečje Srbije«. Latinice ne traži on! *Bor. J. Popović* izjavljuje, da je po svojoj simpatiji za južno narječje (jekavsko), ali da je radi narodnog jedinstva Srba i Hrvata odlučno za istočno narječje i latinicu. *Dr. M. Uskoković* traži, da se bez odlaganja *»naturi«* istočno narječje i stvori jedan kniževni jezik »od Triglava do Đevđelije!« Za latinicu riječî ne troši! *Ivo Ćipiko* očituje iskreno: »Bio sam anacionalan, pa Hrvat u prvoj mladosti, pa Jugoslaven, pa Srbin — i tu sam zastao.« Zato je za ono, što je srpsko! Poznati nijekalo patarena u Bosni i Hercegovini *dr. Vaso Glušac* i *Vl. Skarić* su kao Srbi za ekavštinu bez latinice, a dr. *F. Kulišić* predlaže iz Dubrovnika: svi Srbi i Hrvati trebaju primiti ekavštinu i ćirilicu, pa je narodno jedinstvo gotovo!

Od strane Hrvata su *Frano Supilo, Ivo Vojnović, dr. Ivan Krnic* i *dr. Mile Starčević* odlučno za južno narječje. Supilo ističe, da su tome izgovoru priznali davno prednost kapaciteti, koji nijesu bili jekavci: *Miklošić, Jagić, Daničić, Vraz, Gaj* i ost.,[9]) kao i s toga što »jedino južno narječje u sebi najbolje sintetizira naše narodno jedinstvo, pošto jedan dobar dio i

[9]) Kad se Skerlić u svojoj raspravi (str. 862.—864.) pozivlje i na učenjački autoritet dra. Jovana Stejića, koji tvrdi da je »sremsko-srbijsko« narječje ljepše i blagoglasnije i radi toga, »što se u njemu rapavo h izostavlja ili drugim, najviše mekim i za srpsko uvo prijatnije zvečućim suglasnicima i samoglasnicima zamenjava«, pa kad znamo, da je to »rapavo h« ipak poprimio čitavi srpski narod skupa sa doktorom Skerlićem, — onda nam sami od sebe nalijeću na usta stihovi: O Turčine, za nevolju kume!

Hrvata i Srba govori tim narječjem«. Stoga on »sa gledišta filološkog, estetskog i nacionalnog smatra to pitanje već riješenim«. Ivo Vojnović traži, da Srbija bude *Pijemont,* a da ne bude *Pruska,* pa da uvede svjetski gregorijanski koledar i latinicu, te tako ukloni najveće zapreke narodnom jedinstvu, a da u jekavski književni jezik ne dira, jer »ako jedan dio »istočne« strane naroda našega nije mogao ili nije htio da primi *ijekavštinu,* ne mora za to da harmoničnija, preciznija i literarnija forma bude žrtvovana onoj drugoj, kojoj ne vidim drugog stvojstva do praktičnosti«. *Dr. M. Starčević* napominje Palmotića, koji je hodio u Hercegovinu učiti jezik na najčistijem vrelu njegovu, završuje, da ne želi prekinuti sa milom i slavnom starinom *»dok ne znamo, šta nam donosi budućnost s tom vašom novotarijom«* ...

Najoriginalniji je odgovor *dra. Mirka Korolije,* srpskog jekavca iz Dalmacije. On najprije donosi »glasove, koji izbijaju iz naučnih usta«: »Tvrdi se, da je »ijekavština« slađa, zvučnija, bogatija od »ekavštine«; da je živa masa, u kojoj ima i »ekavštine« i »ikavštine«, i još drugog; da, s toga, ima u sebi više semenja da rađa i stvara, više moći da se preporađa, uraziličava, osvežava; i da je, u glavnom, savršeniji produkt akustičnosti, logike, filosofije našeg naroda, biva: da u njoj leži apsolutna valuta našeg jezika«. No iza svega toga opet svršava sa zanosom »Apokalipse«: »Kadgod zamišljam naš narod, ja ga zamišljam kao golema zmaja, i ja vidim njegova vatrena usta u vrh Beograda, u vrh vrha našeg naroda. To su usta ona usta što su svojim ognjenim govorom govorila na Šaru, Vardaru, Bitolju, Prepolju, Limu, Drimu. I taj je govor bio govor naših dela. Niko prirodno ne može da odeli taj govor od »ekavštine«. Ona je u bojnoj mutljavi padala jednako kao i oganj, mešala s njim, tvorila s njim jednu masu, jedan jedinstven govor: govor naših dela, od juče, od danas. Kakva druga masa, kakav drugi govor može i ima da bude naših budućih i velikih dela, ako ne ta masa od ponosa, vatre i ekavštine? Doista, meni ta masa sama od sebe navire u dušu, u misli, na usta! Ja sam »ekavštinu« primio«.

Rikard Katalinić Jeretov ne vidi u dvojakom izgovoru nikakve zapreke narodnome jedinstvu, već u razlici pisma, pa Srbe svjetuje da prime latinicu.

Zanimljiv je odgovor *Vase Stajića* iz Pančeva, kojim odmah na početku kliče Skerliću: »Dopustite da vam, odmah s praga, reknem: da li južno ili istočno narečje, to se pitanje meni čini *vrlo sitno«* ... Po njegovu sudu je pravilnost jezika i leksička građa njegova probirana po primjeru Vuka i Daničića puno važnijom stvarju, da se po njima izjednače srpski i hrvatski književni jezik.

Učeni filološki stručnjaci odgovoriše Skerliću mnogo razboritije i treznije od nekih političara i zanesenih pjesnika. Najduži je odgovor *A. Belića,* koji ističe, da ona anketa ne će dati nikakvih praktičnih rezultata, pa da je suvišna i jalova i da to pitanje ne bi bilo dostojno uloženog truda, jer upotreba dvaju rečenih izgovora ne smeta narodnom jedinstvu. Makar smatra istočni izgovor mnogo lakšim od južnoga, veli, da nikome ne želi nametati jedan izgovor mjesto drugoga, ali zapada u čudnu navijenost, kad poziva u pomoć ikavce, da s pomoću njih i ekavaca brojčano nadvlada jekavce. On piše ovako: »U Hrvatskoj i Slavoniji nesumnjivo *istočni izgovor i zapadni (ikavski) zajedno daleko nadmašuju južni«.* U Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, gdje nema ekavaca, pobija jekavce ističući, da u ovim zemljama njih nema više nego ikavaca. Tako navitom logikom on dolazi do zaključka: »Ako pak ovome dodamo (ekavcima) i predstavnike zapadnog narečja (ikavce), onda možete bez okolišanja reći *da onih kojima južni izgovor nije materniji u srpskom narodu ima više nego onih kojima je on domaći izgovor«.*

Takovim nenaravnim skokom je Belić poskliznuo, jer su oni ikavci, koje on tovari na ekavsku stranu, u književnosti pravi jekavci, budući da su oni taj izgovor davno primili za svoj kulturni i književni jezik, pa se njime služe, a kulturni njihovi ljudi ga bolje poznaju i od svoga rodnog ikavskog izgovora. Po kakovu razboru i razlogu može Belić jekavcima otimati

ikavce, koji su dobrovoljno uzeli jekavski izgovor za svoj književni jezik, pa ih metati na stranu ekavaca? Ako se to navijanje Belićevo okrene razborito prema istini, onda ono posve pobija onakovo njegovo navijanje, jer rođenih jekavaca i onih, koji su njihov izgovor već primili za svoj književni jezik, ima zaista više nego rođenih i književnih štokavskih ekavaca, kako već prije kazasmo. Inače je Beliću puno veća zapreka srpskohrvatskom književnom jedinstvu u raznim riječima i sintaksi, jer su Hrvati poprimili mnoge čakavske, kajkavske i češke riječi, te gradili nove, a u sintaksi se povodili za njemačkim jezikom; dok — veli on »mi smo se, sa svoje strane, od njih više odvojili pozajmicama iz crkvenog ili ruskog jezika nego svojim istočnim izgovorom«.

Već je Petar Preradović god. 1844. u svojoj raspravi »Jezik južnoslavenski« (»Zora Dalmatinska« br. 13., 15., 17. i 20.) prigovorio srpskim piscima, da se »penju bez potrebe po starocrkovnim zgradama i kupe najnerazumnije slavenske rieči, kite njima svoja djela misleći tiem začuđenje onieh pridobiti, koji ih ne razumiju.«

Nesamo što nikako ne će da se otresu brojnih arhaizama *(uopšte, opština, sveštenik)*, već u svoju pisaniju trpaju i takove riječi, kojih naš narod nikad nije ni govorio niti ih razumije, kao na pr.: *toržestveno, svirep, nadežda, blagodejanje, ubediti, goveti, dejstvovati, dejstvo, islednik, posilni* i t. d. Sam Belić u onome istome odgovoru ima riječ: *uproščenost, proizvoljno.*

Nekadanji jekavac Stojan *Novaković* odvrati Skerliću, da izgovori »jedan drugome ništa ne smetaju«, ne vjeruje u uspjeh i ističe poteškoće sa strane vladâ i raznih uprava.

Dr. Tomo *Maretić* misli isto, što i Novaković, dodajući da je ono jat puno manje zlo za naše jedinstvo negoli: dva imena, dvije azbuke i nejednakost književnoga jezika, kojega kvare i onamo i ovamo.

Dr. Petar *Skok* posve odobrava odgovor Maretićev i veli: »Predlagati danas Hrvatima, da modificiraju svoj književni

jezik na osnovu ekavskoga govora, znači tražiti od njih, da preture još jednom one dugotrajne borbe i muke oko stvaranja književnog jezika«, a onda ističe bojazan, da bi nas to još jednom pocijepalo.

Jovan *Živanović,* koji i sâm piše jekavski, brani iz Karlovaca taj izgovor, pa odgovara Skerliću: treba da ostane po starom kao što je i dosad bilo, a na jezik neka se bolje pazi. On veli: »Ja držim da to ne bi htjela činiti službena Crna Gora, da odbaci svoj klasični i pojetični dijalekat, koji najbolje odgovara staroslovenskom jeziku, pa da primi istočni dijalekat, koji nema te osobine«.

Skerlić se je nemilo porezao radi toga, što se je u onoj svojoj raspravi pozvao na dra. M. *Rešetara* zbog jedne njegove izjave u »Vedi« prigodom njezine spomenute ankete, jer se je odlični taj filolog dosta ljutito okosio na njegovu akciju i vješto prorešetao neke njegove razloge. Rešetar svoj odgovor Skerliću počinje ovako:

»Poslije onoga, što su o ovome pitanju kazali Novaković i Maretić... ja mislim da ste mogli zatvoriti ovu anketu«, pa onda ispravlja i prigovara Skerliću, »jer nije baš sve tako kako što Vi mislite u pogledu ovog jadnog jekavskog izgovora, na koji se sad podigla tolika hajka!«

Zatim *Rešetar* ispravlja Skerlića i veli mu, da je jekavski govor u književnosti puno stariji nego je on u svojoj raspravi ustvrdio i uči ga, da su svi srpski istočni književni spomenici prije XVIII. vijeka pisani crkvenim, a ne srpskim jezikom. Prigovara njegovoj netočnosti radi tvrdnje: da su samo neki dubrovački pisci pisali jekavski, jer da su tako pisali svi, pa čak i neki ikavci, koje poimence navodi, pa mu kaže: »Poslije vrlo kratkog kolebanja prihvatili su odlučno jekavski izgovor i »Ilirci«, tako da se nikako ne smije kazati: »Tadašnji Ilirci pisali su ekavski«. Rešetar primjerima pobija tvrdnje Skerlićeve o neprikladnosti jekavskog izgovora za poeziju, te mu kliče: »To nikako ne stoji!« Ističući veću blagoglasnost jekavskog govora u prozi i u pjesmi dolazi na ovo: »Inače nemojte misliti da je baš tako lako za jekavca ili ikavca prihvatiti ekavski izgovor.

Vi govorite: »vrlo je lako: prosto mesto svoga *ije, je* i *i* treba da izgovara *e*«. Zar? a ne bi li ikavac što nauči da treba kazati *seno* i *grejati* zapjevao i *veno peje Kraljeviću Marko?* a jekavac, što to čuje, ne bi li ga možda ispravio da treba kazati i *Kralevviću?* To je naravski šala, ali ja mislim da pri određivanju našega književnoga jezika ne treba baš da se obaziremo u prvome redu na gimnazijalce, što se boje loše ocjene, ako ne razlikuju *ije* od *je,* pa ni na one između naših pjesnika, što gotovo u svakoj svojoj pjesmi žrtvuju svoj život za milu domovinu, a opet u svakoj pjesmi dokazuju da se nijesu pobrinuli ni da nauče ortografski pisati svojim jezikom. Izađimo časom iz cijelog okvira našega naroda, pa kažite, koliko Nijemci, Francuzi, Talijanci, Englezi popuštaju od svoga književnoga jezika za to, da bude lakši onima, kojima je teška njihova gramatika ili ortografija«.

»Nego ostavimo — nastavlja Rešetar — razgovor o izgovoru... Za sada ne dirajmo u nj, jer niti jekavcu smeta ekavska knjiga niti ekavcu jekavska, pa s te strane nema nam nikakve štete. Naprotiv veliku nam štetu nanosi razlika u pismu, pa tu treba da se pomogne i to pitanje treba da se riješi, ako hoćemo da budemo jedno na književnom polju. Zato mi je baš bilo osobito milo što i Vi, gospodine kolego, mislite da će se to tako riješiti da će za neko vrijeme latinica postati našom općom književnom azbukom. Eto, u tom pravcu zavedite anketu i tjerajte propagandu, da vidimo da i vi na istoku imate dobru namjeru da dolazite u susret nama na zapadu, a osobito prije svega nastojte da gdje se već sada upotrebljava u Srbiji latinica, da to ne bude na način da se jasno vidi kako je kod vas jači obzir na tuđe narode negoli na svoju braću rimskoga zakona. Kako je to za nas utješljivo i koliko nas to sokoli u borbi za naš narodni život, kad vidimo da *Пашић* nije *Pašić* već *Pachitch* ili da na vašim poštanskim žigovima *Београд* nije *Beograd* već *Belgrade* a *Шабац* — *Chabatz!* To su doista sitnice, ali nažalost vrlo mnogo znače! Moja je zadnja riječ dakle ova: zatvorite anketu o ekavštini i jekavštini, a otvorite drugu o ćirilici i latinici«.

Bilo je potrebno osvježiti sve ovo da se osvijetle motivi što vode neke »auktoritete«, koji misle, da treba samo »energično« zarezati, pa će sve biti dobro.

Silom i nametanjem ne da se naći sretno rješenje, kako i narodna pjesma lijepo kaže:

»Od nametka ne ima napretka!«...

M. NEHAJEV

ONAJ ŽUTOKOSI

Kravata nije htjela da se pokori nervoznoj ruci. Ugao se splitao i rasplitao, ali nikako nije pristajao u sredinu; — ovratnik je već dva puta iskočio, preveć je stegnut, puce od košulje ne drži. Dr. Stanko Banović, odvjetnik i vlasnik najbogatije kancelarije u glavnom gradu, predsjednik »Centralne Banke« i neko desetak «D. D.«, strgne uzrujanom kretnjom ovratnik i baci ga zajedno s kravatom na pod. U zrcalu, pred kojim je stajao u spavaćoj sobi svoje nove tek sagrađene vile, vidio je Banović svoje lice, pocrvenjelo od srdžbe; usta mu se iskrivila i na sljepočici zakucala žila, i onako prepuna krvi. U posljednje doba nijesu rijetki ovakovi nastupi bijesa kod njega. Banka nazaduje; na posljednjoj sjednici ravnateljstva govorilo se ozbiljno o tom, da se povisi kamatnjak na uloške. Zadnje su dvije bilance bile — za publiku — još u ravnotežju; no — dokle će se moći tako lagati? Na pilani izgubljeno je lani preko deset milijona; dva jaka komitenta, Ladović i Križnar, pala su pod stečaj; likvidirali smo kožu i parfeme; — koji nas je đavo naveo na to, da u vrijeme inflacije stvaramo luksusnu industriju! Dr. Banović se je jučer ozbiljno razgovarao s direktorom svoje banke; no taj je — dakako — optimist. Pokrpat će se, veli, sve — i krizi mora biti jednom kraj i konac. Ali Banović ne sluti dobro: — koliki su zavodi, jači od njegova, pali! A da padne »Centralna« — što će ostati od njega i od njegove kuće? Pisarna nosi mnogo; ali tko sad plaća? Nitko! I sam Brainer ostaje dužan pišljivih pedeset tisuća honorara! A žena treba za same toalete četvrt milijona godišnje! A gdje su dva sina, gdje kći u skupom inozemnom institutu, gdje reprezentacije, gošćenja, izleti, auti,

ljetovanje — gdje služinčad, šofer, sluge, kuharice, dvije sobarice, gdje kamati za lani uzeti veliki zajam? Vila je sagrađena, sad smo u njoj — tako smišlja Banović još od jučer — ali su troškovi radi luksusnog uređenja, koje je zahtijevala žena, dva puta premašili posuđenu svotu. Stanarina je sada stvarno veća nego što je bila u gradu — a osim toga treba i dalje držati skupe kancelarijske prostorije u glavnoj ulici. Prošloga prvoga nagomilali su se izdatci tako, da je Banović bio prisiljen pače otpraviti i svoga krojača i utješiti ga, neka drugi mjesec dođe po dvostruku otplatu. Ne, ne — trebalo bi uzeti olovku i računati — ovako se ne može dalje. Ako banka zapne, doći će na vidjelo i ono nekoliko krupnih mjenica, koje leže u blagajni banke s Banovićevim potpisom. Zasad je to papir — ali bi se moglo dogoditi, da taj papir zaprijeti poput osmrtnice. Ima tih mjenica svega za milijun dinara; — nije bilo mnogo preklani, ali čime da se plati sad? Dosada je to interna stvar banke; — direktor, naravno ne spominje ni riječi, kamati se mehanički pripisuju na nove blankete; — ali dokle će tako moći biti, dokle?

A žena niti zna niti hoće da zna ni za što. Leži eto sad u desnom krevetu iste ove spavaonice; protegla se pod poplunom kao ugojena mačka — pa još i reži na njega siromaka. Mjesto da ustane, da mu pomogne svezati kravatu, mjesto da ga umiri — ona zvrnda od rana jutra. Banović je ženi naveo već sto razloga protiv njena suluda zahtjeva, ali ona ne prestaje; strašna je, upravo mu truje živce. Ima ona protiv muža uvijek jaki adut u rukama. Zna žena, da je Banović pred godinu dana iz svojega ureda izvadio onu malu pisaricu — i spremio joj lijep stanić na periferiji. Neka mu bude; takovi su svi muškarci, kad prođu četrdesetu i imadu para; ali njoj, ženi, neka muž ispunjava ono, što ona hoće. I to ne samo toalete, biserje, skupa ljetovanja — Banović mora nju poslušati i u svakom inom hiru, jer inače —! Gospođa Lina nije doduše ni u mislima dokrajčivala ovu svoju prijetnju; ne bi puno ni umjela reći, što ima slijediti iza ovoga »inače —«! Osjećala je samo, da bi mu se osvetila, izgrebla mu oči, spočitavala mu nevjeru, natjerala

ga u strah rastavom (Banovićev je društveni položaj takav, da bi ga javni skandal onemogućio) — ukratko, gospođa Lina, bjeloputna, već nešto i okrupnjela, ali još vazda lijepa i svježa, zna svoju moć! Što ta budala misli, da će ona sada ustati ispod svoje tako meke i tople perine i njemu služiti kao sluškinja. Dakako! A da je bar ljubazan, — nego evo, već pol sata govori gluposti; — nije, veli, »dostojno«, da ti, žena dra. Banovića, odeš tamo u sudnicu i pomiješaš se među ostale žene, koje su došle, da gledaju ubojice.

Jer ovo je najnovija pasija gospođe Line. Ona traži od muža, da joj pribavi propusnicu u sudbenu dvoranu, za veliku parnicu protiv razbojničke družbe, koja se već sedmicu dana vodi pred sudbenim stolom. Novinski izvještaji o parnici zapremaju i gutaju gotovo sav prostor — uzmakla je i politika i film, uzmakli i društveni skandali, opisani od vještih reportera pod prozirnim inicijalima i aluzijama. Sav svijet guta opise ubojstava, robljenja, klanja — nekoliko će razbojnika biti predloženo na vješala! I gospođa Lina gutala je rubrike »Iz sudnice«, ponavljala izvještaje po svim dnevnim novinama, upiljivala se u fotografije degenerika. Ah — onaj Crni Mali, kakvu je imao kuražu — taj se nije bojao krvi! Pradavni instinkti ženke uzburkali su svu krvcu gospođi Lini. Ona nije nikad varala svoga muža, do prije pet godina Banovićevi su prilično oskudijevali — bilo je briga za kućanstvo i za djecu (gospođa Lina osobito voli svoja dva sina i razmazila ih je, koliko je više mogla); pak i svijet je bio stroži. Danas Lina zna, da se ni Magdica ni ona druga ni ona treća ne žacaju javno biti ljubavnice i crpsti koristi od toga, što krše brak muževima, koji su zatvorili oba oka, jer se boje blamaže, ženinih suza, skandala, materijalnog kraha i smiješnosti. Tko danas i vodi računa o nevjeri žene? Već i djevojčice propovijedaju »slobodnu ljubav«! Šta ćemo, danas su takova vremena; ti muževi zaslužuju tako malo, da bi žena morala hodati u prnjama i kuhati sa muzgavim fertunima. Đavo bi ga znao — sve se je okrenulo. Svi sad sjede po barovima, jazz buči, frizure su predivne, ženske noge i ruke gole — naš je grad postao Pariz!

Pariz! Gospođa Lina ima davno želju vidjeti taj Pariz, ali Banović uvijek tvrdi, da se od posla ne može maknuti iz grada. Fi, kako je dosadan! Do lani je bio uvijek dobre volje; pjevuljio je, dok se je oblačio; nije pitao za račune, sipao novce i sam davao ženi i više, no što je tražila — a sad ga napala nekakva stalna mrzovolja, živci, melankolija, što li. Često je srdit, razbjesni se ni zašto! A ona, Lina, još je tako dobra, da ga i ne prekorava zbog njegove pisarice. Neka mu je — samo da njoj, Lini, dâ, što je njezino. Ona ga ne vara; — zar on misli, da je vjernost badava? Pa kad je već počeo škrtariti hiljadarkama, neka joj bar udovolji u ovako sitnim stvarima. Kako je to glupa misao, da ona, gospođa Lina Banović, ne bi smjela u sudnicu? Alaj mi velike stvari! Prosjedit će jedan čas, vidjet će Maloga — i stvar je svršena. A Banović, mjesto da joj sam pođe dignuti ulaznicu kod predsjednika sudbenoga stola, koji mu je prijatelj i drug iz gimnazije, tu pred zrcalom brblje koješta, ljuti se i trga kravatu!

Gospođa Lina zijevne porugljivo.

— Ti si zbilja postao nemoguć. Što trgaš rublje? Kakvo je to ponašanje prema meni? Što sam ti učinila, da tu vičeš? Čut će i sobarica. Sasvim si lud. A sve za to, što si sebi silom zabio u glavu, da ne idem u sudnicu! Baš imaš razlog za svađu!

Banović kopa po ormaru za rublje i traži novi ovratnik. Taj je pristajao, kravata se pokorila! Banović se sad frizira; malo se je umirio.

— Ja nemam ni kad da idem po ulaznicu. U deset imam važnu konferenciju.

Ali to nije pravi razlog, zbog česa se Banović protivi želji svoje žene. Razlog je ovaj: Prekjučer je bio na večeri u čudnom društvu: našli se, na stalnoj njegovoj klubskoj večeri u četvrtak, neki ljudi, koji su upali u društvo bogzna odakle. Literati, umjetnici — bog te pitaj, što su. A kako su govorili! Poveo se razgovor o razbojnicima, kojima se sudi — i što oni, ti dugokosi mladići, nisu sve izbrbljali! Govorili su o Schopenhaueru, o spolu, o ženama — i ustvrdili, a ma baš ravno

ustvrdili, da se žensko zaljubi u muškića samo ako je jak, smion, osvajač, otimač, pa bio i ubojica! Žena da ljubi tenora, heroja i razbojnika! Banović je, umoran od briga dana, slušao taj razgovor na pol uha; — ali je, tu pogrešku napravi gdjekad u posljednje mjesece, popio oko jedanaeste na dušak dvije čaše i zatim, da se ohladi od vina, tursku kavu. I cijelu noć nije mogao zaspati — u novije vrijeme kava mu jako djeluje na živce. Ne mogući spavati, razmišljao je, htio ne htio, o onim literatskim razgovorima i pred zoru, kad je zaklopio oči, bilo mu je nekako jasnije, da bi oni mladići mogli imati pravo. I kod svoje vlastite žene Banović to opaža sve ove dane — ona niti govori niti misli o čem drugom, osim o tim ljudima, koji su robili i ubijali. A jutros je eto i sasvim izašla na javu njezina pohota krvi. Lina hoće u sudnicu! Ne, toga on, Banović, ne će dopustiti. Napokon, ako zbilja sve ono žensko slušateljstvo u sudnici ima takav renome, bilo bi i nedostojno za Linu Banović, suprugu odvjetnika, predsjednika »Centralne Banke« i tolikih »D. D.«, da se ona pomiješa među tu halapljivu čeljad, koja se pase na potankostima krvavih djela. Da je Lina članica kakvog ženskog društva za socijalnu pomoć, hajde de — moglo bi se reći, da je službeno došla. Ali da ode ovako, onaj isti prokleti dugovlasi literat mogao bi u novine dati njezino ime, kao jedne od onih, koje su došle, da se poklone veličini razbojnika i ubica. Ne, ostat će Lina lijepo doma; neka radije prigleda oko Mirka, najstarijeg sina, koji je noćas opet došao kasno kući. Prokleti dječak, lijep je i glavit; ali ne radi ništa. Mati ga je razmazila tako, da mu ni ja ne mogu stati na rep. Lump je i skitnica, — morat ću mu malo pritegnuti uzde.

Sjetivši se sina, Banović se nasmiješi — strasno je volio svoju djecu. I Lina je sada, dok se je od skromne ženice pretvorila u ugojenu damu, lijenu i dosadnu, mnogo toga opraštala mužu, jer je bila mati njegove djece. Stanka, djevojčica, koja je u inozemstvu, piše ocu tako nježna pisma! A ni Mirko nije loš; samo najmlađi, Milan, nekako se tuđi od oca. Sanjar je, što li. A još je sasvim nezreo. Uostalom možda je krivo

doba puberteta! U četrnaestoj godini nisu karakteri izraženi: — Banović se sjetio, da će još biti kad, da se upozna s njim, da se približi svom najmlađem sinu. Samo, kad ne bi on, otac, bio tako zaposlen! Telefoni, konsultacije, konferencije, banke; — kotač se zamaše i zavrti ujutro i ne prestane do večeri. Banović ni objedovati ne može u vili, s obitelju; jede u gradu, u gostionici. A navečer, Milan je u svojoj sobi i čita, a Mirkec, huncut je to, taj otprhne, da ga nikad uloviti ne možeš!

Kod kave čekaju »gospodina predsjednika« novine. Banović preleti okom rubrike i njegovo zadovoljstvo poraste. Nije napokon sve još tako loše. No, pak i dan je krasan — sunce na verandi vile, pogled na zelenu dolinu — svježe je i voljko i svijetlo. Lijepo je ipak živjeti! I što buncaju oni dugovlasi — kakva ženka, kakav muškić! Glupost! Lina bi htjela, da jednom vidi sudbenu raspravu, — neka joj bude. Lina je zbilja pristojna — zna za onu moju slabost i za adresu na Markovcu br. 3, gdje je moja pucica — pak šuti. Hajde, da je udobrovoljimo; koga sam se bijesa i srdio zbog te nesretne kravate!

Gospodin predsjednik, popivši kavu s medom, maslacem i marmeladom i gucnuvši iz čašice sherryja, koji čeka svako jutro, vrati se s verande u kuću. Pokucavši na vratima spavaonice, nađe gospođu Linu, gdje se baš izvukla ispod perina i navlači čarape. Banović pristupi k ženi sa par ljubaznih riječi, zagrli je, poljubi u vrat i obeća, da će je u pola deset čekati pred kavanom, odande će zajedno u sudbeni stol. I on sam je napokon radoznao, kakvi su u zbilji ti razbojnici. Konferencija u banki može početi i poslije deset sati; naši ljudi nisu točni; njega će morati čekati, jer je on predsjednik.

Gospođa Lina nije se začudila promjeni u ponašanju svoga muža. U posljednje vrijeme, Banović mijenja naglo svoje odluke. A u dnu duše, gospođa je Lina vragoljasto pomislila, ne skriva li se za tom muževljom dobrohotnošću kakva željica s njegove strane. Sigurno će opet uzeti svoju pisaricu sa sobom. Rekao je, da danas ili sutra mora u Beč. Jučer su mu uredili putnicu. No pa neka se zabavi.

I kad je Banović još na psihi ostavio ženi pet hiljadarki, gospođa je Lina, potpuno zadovoljna, pozvala sobaricu, da joj pripravi sve za masažu i kupelj.

Sudbena je dvorana puna puncata, ali posjetnica Banovića dostaje, te stražar svečano uvađa na počasnu galeriju njega i njegovu gospođu. Gospođa Lina pobuđuje senzaciju svojom toaletom — žensko iz parketa zadršće, kad se lornjon gospođe Line zaustavi na pojedinom licu. Banović se je lijeno spustio na uslužno primaknuti stolac; sad, kad opaža, koliki je događaj ulazak njegov i ženin u ovu dvoranu, u dvor suda, zločinaca i uzrujanih slušalaca, opet mu nekako nije sasvim pravo, što je popustio ženi. No na kraj kraja — ovdje Banović pače zijevne u mislima — ostat će par minuta; Linu će već on, predsjednik Banović, uputiti, da se ne ponaša odveć široko, kao u kazališnoj loži.

Domala i njega, koji je poznavanjem ljudi i spretnošću života našao u kratko vrijeme put do bogatstva, stane zanimati rasprava. Sjetio se je i početaka svoje karijere, kad je kao branitelj bez honorara znao sjediti sate i sate u ovim istim klupama ravno ispod galerije, braneći zločince »ureda radi« — ali zapravo radi javnosti i novina. Znatniji bi slučajevi ulazili u reporterska izvješća; — manja kazan koju bi postigao svojom obranom, ili pače rješenje okrivljenoga, to bijahu za nj pobjede, koje su imale biti i stepenicom uspona i sredstvom za reklamu i klijentelu. Uh, kako smo skromni bili onda ja i žena — večerali smo kavu! Ja bih ustajao u šest, da ulovim pred sudbenim stolom ili kotarskim sudom kakvog zabludjelog seljaka, koji je tražio novog i friškog pravoznanca za stvar, od svih odvjetnika ostavljenu. Bilo je mjeseci, kad se je i stanarina plaćala teško — a istom kad su došla djeca! ono strašno gomilanje sitnih mjenica, one brige, da skucaš za rok i produženje; vječna zalagaonica i vječni uzdasi Linini — Banović se, sa tim sjećanjima, u sebi potiho i nasmijao svojoj prošlosti; — ipak je to sada sasvim drugačije! Doduše, Lina u ono vrijeme nikad ne bi poželjela, da čuje sudbenu raspravu,

pače nije nikad dolazila ni da sluša njega, branitelja; bavila se jedino kućom i djecom. Zašto nju sad tako zanimaju ovi razbojnici? Gle, sva je zažarena — uprav visi na ustima ovoga Crnoga Maloga; sasvim začuđena obraća svoj lornjon prema predsjedniku suda, kad ovaj, miran i nesavladiv, svojim suhim pitanjima potpuno razara usklike zločinaca.

Banović, opomenuvši tiho ženu, obrati pogled na publiku. Malo već ljudi pozna u dvorani. Branitelji su sami mladi ljudi — nekih se fizionomija sjeća na preskok sa skupština odvjetničkog društva, na koje je polazio do pred tri godine; u posljednje vrijeme Banović ne zalazi među kolege. Šta ćemo — poslovi, banke, ugovori, transakcije, piše se olovkom t. j. računa se ili se uopće ne piše; jusa više nema. Gle, psihijatar D. stoji iza sudačke tribune, i profesor kaznenog prava K. je ovdje. Ima dakle i znanstvenoga interesa. Ali sve ostalo je preveć na način kazališta — fotografi, operateri iz kina, reporteri — pak naročito te ženske, koje su razjapile usta i široko otvorile oči, da ne izgube nijednog glasa, nijedne kretnje zločinaca. Dugovlasi literati na jučerašnjoj večeri nisu sasvim pretjerali. Tko su napokon ovi strašni ljudi, ovi ubojice, koji su klali djecu — tko su ti momci, koji su kroz dvije godine prkosili utvrđenom redu? Prostaci su, raja, nema na njima a ma baš ni truna junaštva. Maskirali su se — kukavice, ubijali iz busije! Ali što bi bilo, da oni nisu iz tako niskog milieua, da su imali savršene alate i brze automobile? No lijepo — imali bismo mjesto družbe Crnoga Maloga četu pravih apaša. Banoviću dođe na um, da je njegova vila gore na brijegu prilično osamljena. Vrag ne spava; valjat će, osim sluge, uzeti u kuću još koju mušku glavu, za sigurnost — bilo bi dobro podzemni stan u vili iznajmiti ili badava dati kakvom panduru s obitelji. Doduše, kod kuće nema nikad mnogo novaca; novci se vade i ulažu u banku; ali žena ima zlata i dragulja. A napokon — zar nisu ovi tu, što sjede između žandara pred sucima, ubijali i zbog dvadeset dinara?

Sav luksus, svu obogatjelost i sitost građanina, skupio je Banović u preziran pogled na klupu optuženih. Fuj, kakvi su — Lombrozovi tipovi; vidiš onoga s jastrebovim okom, — ro-

đeni zločinci su ti to, Lina. Ali, hvala Bogu, društvo je još jako. Predsjednik izvrsno vodi raspravu. Porazuje lopove svojim mirom. Dokaz je pouzdan, svjedoci će pogotovo slomiti ove razbojnike, ove ustaše protiv građanskoga reda. Pravda će se osvetiti razbojnicima — budimo mirni!

Banović, izvukavši ponešto manšete svoje engleske košulje iz rukava redingota, zadovoljno prekriži ruke na trbuhu, koji je u posljednje doba stao bivati sve obliji. Pružio se gospodin predsjednik natrag na naslon stolca i zagledao časak kroz prozor u zelene, svježe krošnje aleje na trgu pred sudbenim stolom. Nebo je bistro i od prozirne jasnoće juga; hvoje lepeću pod lakim daškom ljetnog lahora. Ali Banović ne opaža svjesno ljepotu dana: — glavno mu je, da skrene svoju pažnju i svoje misli od ove dvorane, koja je na galerijama već i zagušljiva od sape i znoja množine i nečista zraka, što se uzdiže put stropa. Banović nije više u dvorani; misli na konferenciju u banki. Danas će on pokazati, koliko je jak — gdje se može onaj dotepenac iz protivničkog zavoda mjeriti s njim, s predsjednikom Banovićem! Čelo se Banoviću sasvim razvedrilo, smiješak mu je proletio očima, kad je pogledao na sat. Deset i četvrt. Još pet minuta, pak neka Lina ostane sama, ako ju volja dalje slušati. Ženska glupost — uf, kako su dosadne žene, kad se raspužu poslije četrdesete!

— Neka dođe Ljubibratić!

Predsjednik suda nije ni za trun jače naglasio ovaj svoj nalog stražarima. Ipak neobično prezime zapne o misli Banovićeve. Gdje je samo već čuo to ime? Ljubibratić — Ljubibratić — — Banović se ne može sjetiti točnije. Ali, što se i bavi tim — najbolje je otići odmah. Banović već htjede da ustane, kad stražar uvede okrivljenoga. Ne, ovoga ne može poznati — i otkud bi? Mladić je od nekih dvadeset i pet godina, izgleda i stariji; razbojnici su uvijek rano razviti. I lice mu je blijedo. Za čudo je dobro odjeven; obrijan je netom, ruke su mu nježne i nenavikle tešku poslu. Kako li je taj Ljubibratić došao među ove druge odrpance, koji su rupčiće ili čađu uzimali kao masku

kod provala i ubijanja? Banoviću se učini, da je ipak već negdje vidio slično lice. »Ljubibratić«? — Po prezimenu sudeći mora da je negdje iz Bosne, Ličanin je ili Crnogorac, šta li; — a Banović se nikad nije bavio niti imao odvjetničkog posla u ovim krajevima. No lice mu je poznato, sve poznatije, — sasvim poznato! Zbilja je čudno. Mene ostavlja pamćenje. No, još nismo tako stari; vidjet ćemo odmah iz generalija, tko je taj nesretni Ljubibratić, koji mi se čini tako poznat, a ipak ne pogađam, gdje sam ga susreo i kada.

— Vi ste Stanko Ljubibratić, rođen na Rijeci g. 189* . . .

Predsjednik suda ispituje sasvim monotono. Ali Banovića je zatekla nova činjenica: ovaj zločinac, koji je dobro odjeven i ima pače u prsnom džepiću kaputa koketno namješten rupčić, ovaj Ljubibratić zove se Stanko. Baš kao i ja. Banović se nagne bliže nad balustradu galerije, zaboravi na ženu i na sjednicu i stane pažljivo pratiti ispitivanje razbojnika.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Poslije deset minuta, ruke gospodina doktora Stanka Banovića, vlasnika najunosnije odvjetničke kancelarije u glavnom gradu, predsjednika »Centralne Banke« i mnogih »D. D.«, one iste ruke, koje su čas prije spokojno počivale na ugojenom trbuhu, tražile su, drhtave i znojne od hladne groznice, džepni rubac. Leden je znoj oblio čelo predsjednikovo: sada je znao, tko je taj Stanko Ljubibratić, razbojnik i ubojica, blijedog i od tamnice izjedenog lica, sa koketno namještenim rupčićem u prsnom džepu pristalog kaputa.

Optužnica navodi, da je Stanko Ljubibratić rođen na Rijeci g. 189* od matere Milke i nepoznata oca. Prezime je dobio po majci. Svršio je pučku školu i tri gimnazije s odličnim uspjehom. Tada mu je umrla mati, koja je za nj skrbila. U šesnaestoj godini kažnjen je prvi put radi sitne krađe, godinu dana zatim opet radi krađe. U dvadesetoj godini izagnan je iz K. kao sumnjivac poslije istrage, koja nije mogla dokazati njegovo sudjelovanje kod provale u seosku poštu u D. Slijedi čitulja krivica, koje se djelomično nisu mogle dokazati, a djelomično su kažnjene tamnicom. U dvadesetpetoj godini Stanko

Ljubibratić, koji se je izdavao za trgovačkog pomoćnika, ali je bio samo skitnica i tat, pridružio se je četi Crnoga Maloga — otada postaje dokazani provalnik, razbojnik i ubojica. Sudjelovao je kod dva umorstva; željezničkog stražara u K. zaklao je, kako je okrivljeni sam priznao, a svjedoci su potvrdili, upravo on, Stanko Ljubibratić. Državni odvjetnik predlaže, zbog sigurno dokazane krivnje, kazan smrti po paragrafu tomu i tomu.

Zločinac je apatično odgovarao na upite sudaca. U općinstvu su njegovi, razmjerno inteligentni, odgovori pobudili pažnju. Ljubibratić se ne brani, ne taji ničega; — »znam, da ću biti vješan«. Na licu sa brčićima lako je pročitati tragove tamnice i razvrata; — ali je s čitavim spokojnim tupim, gotovo staračkim držanjem okrivljenika u potpunoj opreci stajala njegova kosa. Ona kao da je govorila za nj i branila ga. Za razliku od ostalih okrivljenika, koji su svi poprijeko imali gustu, donekle i kovrčastu, pače jedan i sasvim crnački nesjajnu kosu, Ljubibratić je imao pomno friziranu glavu s kosom svijetložutom, mekom i vunastom. Predsjednik suda, inače potpuno hladan u ustanovljivanju činjenica, dva tri puta se je nehotice poduže zagledao u tu nježnu i dobru kosu, kao u jaganjca. A nije predsjedniku izbjeglo ni to, da su se oči zločinca trgnule i zatreptale, kad mu je iz optužnice pročitan navod o smrti majčinoj.

I u publici očito imade ljudi, koji Stanka Ljubibratića ne drže pravim, po rođenju određenim razbojnikom. Iza sudačke tribine šapće se o milieuu, o lošim utjecajima, pak s tim u savezu i o mogućnosti, da Ljubibratić ne bude kažnjen skrajnjom kaznom. Fotograf je bliže namjestio svoj aparat, da bolje uhvati okrivljenika; reporteri se žure, da po navodima optužnice napišu uvod za današnje izvješće — uvod o sukrivnji društva, jer je Ljubibratić na sklizak put i na put zločinstva, grabeža i umorstva sašao najvjerojatnije radi toga, što i ne zna ime svojega oca.

Dr. Stanko Banović zna to ime. I sad je sasvim siguran, po čem se sjeća žutokosog razbojnika. Ne, nema više sumnje,

to su one iste kose, koje su — — — — ah, prestrahovito je, preužasno — — — — —

Ali Banović ne može da se otme od tih kosa, od tog tako poznatog obraza. Vidi te iste kose sasvim jasno pred sobom, samo na jednoj drugoj, ženskoj glavi. Bilo je onda, nekad, prije dvadeset i toliko godina, kad je na Rijeci služio kao koncipijent, da se izvješti u trgovačkom pravu. Stanovao je kod građanske obitelji i ta je imala služavku. — — — — Kako se je dogodilo? Kako se događa uvijek — — — Banović se je jednog jutra vraćao iz vesela društva. Vrata mu je otvorila služavka. Do toga časa, kad ga je pijanstvo učinilo vidovitijim za ženske draži, on nije nikad bio ni opazio služavkinih žutih kosa. Ni imena joj nije pravo znao — vidio ju je u tri mjeseca, što stanuje ovdje, tek dva tri puta, jer navečer dođe kasno, a ujutro ode, dok ona kupuje meso. Banović nije ni boravio u svojoj sobi; samo je dolazio na spavanje; mimo služavke prolazio je kao mimo stvari. Jednom je došao navečer ranije, da se preobuče za koncerat. Nije znao ni dozvati služavku; jest, kad je ipak ušla, da mu promijeni vodu, pitao ju je za ime i ona je odgovorila, da se zove Milka. Milka Ljubibratić. Ali ni taj put je nije pogledao iz bližega.

Onoga jutra Banović se sav stresao, kad je ugledao njene žute kose — — — Služinska je sobica bila blizu vrata, uz kuhinju, koja je otvorena. Domari su spavali — — —

Banović je, nakon pola sata, teturajući ušao u svoju sobu. Nije mu ni napamet palo, da dalje — poslije »onoga« — išta misli o Mili. Zaspao je kao zaklan. Drugi dan je za nj »stvar« bila pogotovo »svršena« — žuta je kosa zavela njega; napokon bilo je i čisto ugodno. Tko da si tim razbija glavu u njegovim godinama! Milka ga je kasnije još nekoliko puta čekala u noći na vratima; u nedjelju, kad bi svi domari otišli na izlete, služavka bi se odricala slobodnog dana i ostajala doma i dolazila buditi Banovića, koji je spavao poslije podne. Mladom koncipijentu, koji je u to doba bio bacio oko na bogatu baštinicu od Bašićevih, trebalo je nedjeljno poslijepodne, da se provodi s obitelju »svoje buduće«. Brzo mu je dodijala žuto-

kosa služavka. Sad je vidio na njoj samo njene crvene od luga izjedene ruke i bose noge u cokulama.

On, koji je već tada bio elegantan, svijestan svoga znanja i siguran u svom nastupu, nije nikada ni pomislio, da bi ova njegova »zabludica« (tako je u mislima s podsmijehom bio nazvao svoj prvi zagrljaj, onoga pijanoga jutra, s Milkom) mogla biti ikakav događaj u njegovu životu, u životu, koji se je razvijao tako uredno i uspješno, ama baš kao po loju. Kad je poslije tri mjeseca dobio unosnije namještenje u S., odselio se i otputovao, a da nije Milki rekao ni zbogom. Nije bježao od nje — u to doba nije više nje ni opažao. Prolazio je mimo nje opet kao mimo stvari. Ona nije više za nj imala žutih pletenica — bila je sluškinja i ništa više.

Ali je žutokosa dobila sina — svoga sina, ovoga opet žutokosoga Stanka Ljubibratića. Vidi, vidi — i krstila ga je na moje ime! A nikad nije ni pitala za me, niti mi pisala. Da, istina, ona nije ni bila pismena... Ali to ništa ne mijenja stvar — ovaj Stanko Ljubibratić ima se po pravici zvati Stanko Banović — — —

To li je dakle moj sin — moj treći sin! — — — — — —

Gospođa Lina, sva crvena od zapare u dvorani, izvadila je ogledalce i puder, da obriše znojno lice. Banović pogleda krišom u ženino ogledalce. Taj ga pogled smlavi sasvim. Noge su mu stale drhtati. U ogledalcu vidio je svoje vlastito lice; — jest, jest, kosa je žuta, ali sve ostalo na obrazu Stanka Ljubibratića, razbojnika i ubojice, sve je moje, sve moje! Iste oči, isti nos, isti zavoj čela — — — Ja sam ga se sjećao po sebi; njegov je obraz, njegov lik i moj vlastiti. Žutu je kosu baštinio od majke, a sve ostalo od mene — — — — — — — — —

Predsjednik Banović zna, što je dužan svojoj poziciji. S krajnjim naporom volje odvrnuo je pogled od tribine, pred kojom je, između dva oružnika, stajao Stanko Ljubibratić. Zatim je uhvatio sat i par sekunda grozničavo držao u rukama hladnu pločicu zlata. Ali nije imao mira ni snage, da otvori

zaklopac. Gospođa Lina, sva zabavljena sudbenom raspravom, istom je sad opazila, da joj je muž uzrujan i da drži u ruci uru.

— Ne nervoziraj se radi mene, molim te. Ti hodi na svoju sjednicu; ja ću ostati do svršetka. Zbilja je vrlo zanimljivo.

Banović ni sam ne zna, što odgovara ženi. Promrljao je bilo što, pograbio šešir i probio se kroz gusti red znatiželjnih na hodnik.

Kad je ispao na ulicu, svježiji zrak aleje nešto mu je rashladio čelo. Ali u sljepočicama dolje lupa krv, glava je mutna. Tako mu je bilo lani, kad su ga liječnici savjetovali, da pazi na svoju praesclerosu; mogla bi ga udariti kap. Ali što je bilo ono — ništa, ništa! Uzrujanost radi porasta franka na burzi, par dana nervoze — — —

A ovo je užasno, užasno. Žena govori o sjednici! Kakova sjednica! S kim da on, Banović, govori sada, gdje da nađe riječi, koje su potrebne za razumne poslove... Ne, ne — treba uteći, sakriti se nekuda u kut, osamiti se. Potreban je časak mira, razmišljanja, sabranja i hladne vode za sljepočice — — inače će mu prsnuti mozak.

Gospodin predsjednik, zamaknuvši u prostu uličicu iza sudbene zgrade, uljeze u prvu krčmicu. Konobarica je malo čudno pogledala elegantnog gospodina u redingotu i sa dijamantom na prstenu. Napokon, događa se i to; gospoda se zalumpaju, pa se u doba doručka skrivaju i po zabitnim lokalima, da ih svijet ne vidi, kako su pijani.

Banović oprezno, da se je sam sebi začudio, odmakne stolac u uglu i sjedne. U krčmici nije bilo nikoga. Posoblje je odurno — buffet sa zamazanim bocama, pod staklom presušeni sir i salama, iz koje curi mast, a stolnjak je zamazan, muzgav i glupo crven.

— Gospodin izvoli?

Što hoće ova ženska? Ali, da — sad nisam više u sudu, ovo je krčma. Banović pokorno potvrdi prvu ponudu konobarice. Bila je čaša piva. Istrusio ju je na dušak. Gorko je, ali hladno. No kad je čašu stavljao na stolnjak, ruka mu se tako

tresla, da se je prestrašio. Krv mi navire u glavu. Zar ću pasti u nesvijest? Da li je ovo već kap? Samo, da mi je ledene vode! Žurno, ne pazeći ni na koga, predsjednik, porušivši stolac, priđe k vodovodnoj pipi i pusti mlaz vode na svoje ruke. Konobarica se nasmije: — gospodin se je noćas negdje dobro natrusio, kad ovako hladi ruke!

— Ah, kako to godi. I rubac treba izvaditi, pa ovako, malo vode na sljepočice — pak na čelo — ah, godi to, godi — —

— Koliko je sada sati? konferencija je sigurno počela. Ma kakovi sati — ja ludujem. Ovdje se mora učiniti nešto drugo; ovo današnje nema posla ni s bankama, ni s kućom ni s Linom, ni s advokacijom ni sa — — ni s Mirkecom — ni s Milanom — — —

Banoviću je opet mutno pred očima. Našao je još toliko snage, da plati i izađe. Dva koraka od krčmice stoji taksi. Banović, ne misleći ni na što, ali tražeći jedino potporanj za svoje klecave noge, otvori vrata taksija i baci se u kožnato sjedalo.

Šofer čeka pitajući pogledom.

— Kuda? — — kuda? — — Nekamo, gdje nema nikoga, ni znanaca, ni poslovnih prijatelja, ni života dosadašnjega — — nekamo, gdje je tišina — gdje me ne poznaju — — — mora da izgledam užasno — —

Za čas je auto jurio u S., seoce pet kilometara udaljeno od glavnoga grada.

Mlada seljakinja, gazdarica u seoskoj krčmi, stavila je na stol pod strehom zatražene pol litre vina i izišla napolje.

Banović sjedi na neprilіčnoj klupi, ali mu to ne smeta, ne osjeća ništa, jedva i vidi vino pred sobom. Stol pod strehom stoji između ljese, koja vodi na cestu, i zelenog vrtića s povrćem. Na cesti je prašina, koju svako par časaka zavitlaju polagana seljačka kola. Seljak — kočijaš obično drijema klimajući između vreća i gunjeva, poneki se i lijeno pružio na daske. Kljuse, sivo od prašine, žedno i umorno, klipsa tromo; — bliža se podne i na svu prirodu lijega sumornost ljeta. I ptičice su zamukle — samo bezbroj mušica u rojevima, u užarenoj maglici nepomičnog zraka, bruji o životu, koji vri. Krčmarica, pod crvenim rupcem, sagnula se nad lijehu i plijevi. Banović makinalno promatra njen lik, miran i uza svu živost boje harmoničan sa zeleni, koja se mimo njezina crvenoga rupca na sagnutoj glavi pruža u ravnim crtama.

Poslije uzbuđenja, koje ga je bilo prestrašilo kao predznak kapi, Banović je ovdje razmjerno miran. Sad mu je oko čela kao neki tvrdi, napeti obruč — sljepočice se umirile, no na mozak je legla neka tupost, neko mrtvo, ravnodušno raspoloženje. Kao da se je odijelio sam od sebe i sve dalje i dalje odlazi od svoga dosadašnjega života. Ne pada mu više na um ni banka ni sjednica. Ništa, ništa više ne postoji. Ovdje je zeleno polje, s grmljem na rubovima, koje je sasvim zagušeno od prašine s ceste; — ovdje seljakinja-gazdarica, tako tiha i spokojna u svom radu — ovdje je stol i streha — i ništa drugo, ništa drugo. Hvala Bogu, nema nikoga, da me što pita, da me sažaljuje ili da me zlobno pogleda u mojoj bijedi!

Jer predsjednik Banović sada vidi jasno, njegov zlatni lanac i gumbi na manšetama i prsluk od šarene svile i smaragd na desnom kažiprstu i uglačani redingot i cipele s engleskim ukrasom — sve je to laž. Laž! I cijeli je njegov život bio laž — laž je i vila i žena i — — i djeca — — Jest, i djeca, jer je postojalo ono prvo dijete, onaj prvorođeni sin, taj isti Stanko Ljubibratić.

Bludeći u svojim mislima i ne sasvim svijesno, Banović bi na časak pokušavao sam sebe kao odvjetnik opravdati pred samim sobom. Što sam ja napokon kriv? Da mi je »ona« barem ikad što rekla, da mi je pisala. — — — Banović se, poslije godina, sad više nije sjećao, kako je onda prolazeći hodnikom mimo »one žutokose«, par dana prije svoga odlaska iz Rijeke, u njezinim očima bio opazio suze. Ali nije se bio zabrinuo, nije mario za te suze. Alaj mi stvari — služavkina ljubav! Ta bio je onda tako veseo, tako pun nada, tako uvjeren o uspjehu svoje karijere, svoje bogate ženidbe i svoga života! Tko da i zapazi izbliže žensko cmizdrenje, kad te čeka budućnost, sjajna partija, novac, ugled i moć!

Ali ova raspra o krivnji ili nekrivnji, koju je u sebi vodio pravnik, negdašnji branilac u kaznenim stvarima dr. Banović, s bezglasnim replikama i duplikama, zamukla je brzo. Što dulje tromo sjedi pod ovom strehom i što dulje žmirečki gleda u daljinu neba, titravu od žarkog podnevnog sunca, misli mu se sve više sređuju oko nečega, što nije ni u kakvoj svezi s njegovom ličnom krivnjom.

Stanko Ljubibratić, njegov sin, postao je zločincem. Ali — imadu li pravo oni, koji drže, da je svemu ovakvom zlu kriv zao odgoj, društvo i »milieu«? Banović je u sudbenoj dvorani, dok još nije saznao svu istinu o Stanku, osjetio, kako publikom prolazi ta opća misao. A da li je istinita? Milka je sina odgajala s ljubavlju; — koliko li se je sirota morala naraditi, da mu omogući polazak škole! Patila se je i napatila sigurno negdje do smrti za svoje dijete. A morao je biti i lijep taj dečko sa svijetloplavom kosom i inteligentnim očima. Mati se za nj žrtvovala sve do zadnjeg daha. A što je bilo zatim? Bez utjecaja majčina, što se je razvilo u mom sinu? Postao je tat, džepar, provalnik, razbojnik, ubojica!

Ubojica!

Otkud to ovomu žutokosomu? Što je prevagnulo u njem, kad je nestalo majke? Žuta mu je kosa baština od majke, a od koga je baštinio nagon zločinstva? — — — — — — — — — — Ja sam mu otac — moja je dužnost — dužnost — du — — — — — — — — — — —

Banović tepa u sebi sasvim nesuvisle riječi. Opet se je zapleo u mislima; htio bi, da »raščlani sve«, — htio bi putem, pravcem — a nema izlaza iz tog drača. On, koji je brzo shvaćao i svojim bistrim razumom u čas razmršavao najteže financijske probleme — on je sad kao nezrelo dijete, koje ne može da razreže pretvrdu krišku sira, pa plače od nemoći. I Banović bi najvolio plakati.

Ali mjesto suza na oči, dolazi mu na usnice neka gorčina kao da je pojeo nešto gnjilo, od lešine. Stisnuo je čvrsto usnice — no osjećaj gadljivosti ne ostavlja ga. Čini mu se na čas, kao

da se iz njegova nepca širi neki otrovni, smradni zadah — kao da mu je u ustima živa rana, koja se gnoji i gnjije — — —

— — — Dužnost — — pobrinuti se — — otići do državnog odvjetnika — — ispovjediti sve — — To mora pomoći — — Samo ne vješala, ne vješala — — ! — — — — Dakle, vješala ne; ali robije — — najmanje dvadeset godina — — Kako zapriječiti — — pomoći mu da bježi? Ne! — Treba drugo — — drugo — — kleknuti pred suce; — reći sve po duši i po istini, kao onaj nekakvi ruski heroj u romanu, koji je klekao na raskršću i ispovjedio se svim ljudima — — Ah — — a što bi na to svijet? Smijali bi se ljudi — smijali — rugali — triumfirala bi gomila nada mnom! A momu Stanku, prvorođenomu, ne bih time pomogao ništa!

Pa i kako bi me dočekao, on, moj prvorođeni, da dozna svu istinu? Dočekao bi me s mržnjom i s kletvom na me. — —

— — Ne, ja nemam u sebi toliko kršćanstva — ja lažem sam sebi — ja se ne ću ispovjediti nikomu. Ja ću tajiti, tajiti — tako je; imamo, hvala Bogu, novaca, dat će se nešto učiniti i podmićivanjem — ja ću momu »sinu« olakšati sudbinu. To hoću. Ta napokon je skrivio on; — nije više dijete, morao je znati, šta radi, morao se je bojati zakona. Jest, on je sam najviše kriv. Što se ja toliko mučim? Ta nisam ubijao ja — ubijao je on! — — — — — —

Lice žutokosoga dođe pred oči Banoviću tako blisko, oštro crtano i poznato, kao u onaj čas, kad je na galeriji sudbene dvorane krišom bio pogledao u ogledalce svoje žene i uporedio svoje lične crte sa Stankovima. Čudno i jest, da nije nitko u dvorani opazio ovu silnu sličnost. Osim žute kose, koju ima od majke, sve je na oca — sve, od svedenih obrva do ruku, koje su jednako male, ženski podbuhle i od prozirne kože, kao u oca. I hod im je jednak — Banović se sjeti, kako je Stanko ulazio pred suce; isti hod, kao i moj! Sav on je — ja, sav on — ja — —!

A on je ubojica. Dakle — dakle. —

Banovića je po čelu opet oblio smrtan znoj. To je — to je »ono« — o svemu drugomu suvišno je razmišljati, suvišno govoriti! Što je stalo do suda, do odsude, da ispovijedi, do pomoći — sve to ne znači ništa — ima samo »ono« jedno, najstrašnije, najuzbudljivije — »krv od moje krvi« — — »jabuka ne pada daleko od stabla« — — »kakav otac, takav sin« — — — — — — — —

Ali ja nisam ubijao, nisam ubijao ja!

Banović se zdvojno uhvatio posljednje daske. Vihar ga nosi morem njegovih mračnih misli ispod olujnih oblaka, iz kojih pada strijela za strijelom. Grom ga je zaglušio — sve se lomi — huče — škripi — sve urla — sve prijeti — Ždrijelo se otvorilo — — propast sikće sa tisuću jezika — — Ah, kako li je sad u trenutku smrtne opasnosti, sve jasno, — na dlanu je sav život, sav život — — —

Ja nisam ubijao! Nisam ubijao!

Misao je utihla. Brodolomac se je već napola u nesvijesti smirio na posljednjoj daski. Gleda u olujno nebo, sluša orkan oko sebe — ali se ne opire, ne bori se više. Pušta da ga nosi daska na zapjenjenoj pobješnjeloj pučini. Nema više snage — ruke su se zamrzle — usta su kljenuta — — Nosi me, vihre duše moje, kuda god — kuda god — — Jer i smrt je samo spas iz ovoga pakla — — — — — —

Ja nisam ubijao, nisam ubijao! — — — — — Ali je i moj put života posut lešinama. — I Linu sam dobio time, što sam ubio Milku, žutokosu. Prvi moj veliki uspjeh, prvi skok do milijuna bilo je gusarstvo — — Što li smo radili na burzi, u sindikatima — krali smo dioničare — falzificirali bilanse. — — Nisam li to radio još jučer? Pustili smo, da propadne tvornica, koju smo osnovali radi spekulacije — šest stotina je porodica ostalo bez hrane — — Ja nisam ubijao, ali i ja sam zločinac — samo po zločinu došao sam do svojega položaja. Jest, ja sam pravi otac Stanka Ljubibratića, ja, dr. Banović, gospodin predsjednik, ja sam u baštinu dao svomu prvorođencu onaj nagon zločina, onu klicu umorstva!

— — I što? Da sada produžim? Da se vratim doma, da zgrćem novce, da robim dalje — dok moj sin bude ispaštavao na robiji krivnju moje krvi —?

— — — Bijela veranda — kava s maslacem — krasno jutro i vesele vijesti s burze — dobra volja — sve, što je Banović proživio jutros, sada je daleko, daleko! I nikad se više ne može »tamo«, nikad! Ni djeci svojoj ne može više pogledati u oči — — Mirkecu, Milanu i Stanki — —

Banović se strese od srha. I Stanka, i ona je imenjakinja naša, meni i razbojniku, sinu momu! I Stanka!

Krv je krv. Kad sam rodio djecu s Linom, onda je krv moja bila još pokvarenija, još otrovnija — još otrovnija!

Oči se Banoviću zamagle sasvim. Ispio je naglo visoku punu čašu vina — ali niti poslije toga nije više mogao da gleda u sunce. Zaklopio je oči, prignuo glavu nad stol. Krčmarica, zabavljena svojim poslom, nije opažala ničega. Po cesti drndaju kola, prašina je zakrila svaki pogled sa ceste na strehu. K Banoviću ne prilazi nitko.

Sam je. Čelo mu mekanički udara o kvrge stola. Jedan, dva, tri puta. Trijeska mu je zadrla o kožu, kad je stao glavom ribati o stol poput vola. Ali ne osjeća ničega. Pred očima mu je mrak, uši šume — sve je strahota, crna i šuplja kao cijev od željeza bez kraja — —

— — Mirkec ne radi ništa — šta će biti od njega, ako propadne naš imutak? Ta već je i propao — ja se ne mogu vratiti — ja se moram ubiti, mora me nestati! Ja ne mogu živjeti u gradu, u kojem iza rešetke moj sin Stanko čeka, da bude vješan! Ne mogu! Mirkec je lump i raskošnik. Što će biti od njega? A Milan, — onaj sanjar, on je više sin Linin negoli moj — on nešto sumnja, tuđi se od mene, da li prozire oca zločinca?

Doktor Banović, posjednik najunosnije odvjetničke kancelarije u glavnom gradu, predsjednik »Centralne Banke« i mnogih »D. D«, legao je sasvim na stol i stao, ričući u plaču, udarati glavom o dasku.

Krčmarica seljakinja prišla je k njemu sva u strahu. Ne dobivši odgovora na pitanje, što mu je, donijela je žurno

škaf vode i stala polijevati predsjednikovu glavu. Za nekoliko časova ta se glava digla. Oči su joj krvave — slijepe — — Banović je razumio samo to, da mu nema opstanka ni ovdje. Što da radi među zadovoljnim, dobrim ljudima on, zločinac: on, krvni otac Stanka Ljubibratića rectius Stanka Banovića, razbojnika i ubojice, koji će za osam dana biti suđen na vješala! —

Postaja S. udaljena je od krčmice par koraka. Ide se priječke, poljem. Banović je platio račun i hoda žurnim koracima po poljskoj stazi. Upravo je odzvonilo podne. On ne vidi točno na sat, oči su mu zamagljene; ali se sjeća, da u jedan odavle polazi neki vlak. Kamo? Svejedno je. Samo van iz ovoga svijeta, iz ovoga života — samo daleko od ljudi, daleko od vile, koja je špilja razbojnikova, daleko od žene, od djece, koja bi mogla također postati ubojicama! Tamo, tamo, k sinů prvorođenomu — na jednaku robiju. — U svijet, u bijedu, u poniženje — makar! Natrag se ne može, nikad više —

Poslije tri mjeseca izabrana je nova uprava »Centralne banke«. Predsjednik Banović, kako su javile »Dnevne novosti«, morao je negdje nastradati u nastupu nervoznosti ili ludila, pošto su sve potrage za njim ostale bez uspjeha.

DR. MIRKO VRSALOVIĆ

»HRVATSKA« NA OTOKU BRAČU

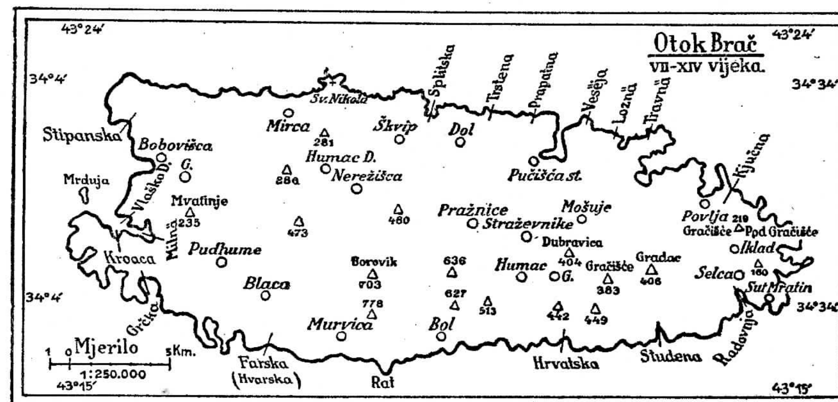
Otok Brač, poput svih okolnih srednjodalmatinskih otoka, organički je spojen s kopnom. Od kopna ga dijeli uzan splitski prodor. Najveći dio njegove površine ispunja kredna tvorba. Oblik mu je eliptički. Trup mu je krševit, nabran brdima i dolinama. Uz more je mjestimice povoljno razveden, pa ima pouzdanih pristaništa u brojnim zatonima i dragama. Na sjevernoj strani jednoliko je pognut, na južnoj je strmenit: dug, opadan brijeg gorske kose od istoka svija se i propinje se k zapadu u najviši vrh »Vidova Gora«, 778 m. Sredinom otoka prostrla se visoravan. Površina mu mjeri 394·6 km^2, nešto više negoli Hvar (300·4 km^2) i Vis (89·9 km^2) skupa. Bilinstvo mu tvore nekad guste šume crnogorice (coniferae), pa česmina i dub (cupuliferae); ostalo je grmlje (macchia) i korisne biljke. Svukud obiluje pašom, pak je unaprijed bio određen za stočarstvo, kako je u prošlosti doista i bio.

Brač je bio naseljen još u predhistorijsko, pobliže neistraženo doba. Iz paleolitskog i neolitskog doba našlo se je kremenih noževa, diovitskih sjekirica i iz serpentine brončanih fibula, kaciga brončana, dokoljenica brončana, i narukvica, kod Nerežišća, Bobovišća i Humca Donjega (danas Sv. Ilija, vrh 286). Gomila iz halštatsko-latenskog doba ima na Braču mnogo, tako na vrhovima Barhàta (vrh 442), Veštàc (636), Vidova Gora (778), Velo Brdo (473) i drugdje. Očuvano je i nekoliko predhistorijskih stanova. To su kuće, ali ne građene, nego složene od po četiri velika, slabo rađena, kamena, s uskim ulazom uz učelak, na primjer na sjevero-zapadnom boku brda Gradac

(383). Našlo se je i grobova s nakitima blizu Bobovišća Donjih. Po tim nalazima sudeći, prvi stanovnici Brača bijahu Iliri, ogranak onog naroda, koji je nastavao na susjednom kopnu, još od VI. vijeka prije Krista. Iliri, ćudi ratoborne i smione, provađahu drsko gusarstvo na Jadranu, a oko g. 250. pr. Kr. izgradiše snažnu državu na kopnu i na moru. Kralj Agron stolovao je u Skadru na Bojani oko g. 235. pr. Kr., a žena i nasljednica mu kraljica Teuta izgubi vlast na otocima oko g. 228. pr. Kr. Iliri dadoše Rimljanima silnih careva i dinasta, na pr. Dioklecijana i kuću Valentinijanaca. Kroz dalje vjekove Iliri dijelom izgiboše, dijelom se pretočiše u Romane, pa Slavene, dok ih konačno u VII. vijeku pod tim imenom nestade.

S druge strane Grci, već onamo od V. vijeka pr. Kr., posuše dalmatinske otoke sa svojim naseobinama: ἀποικία, colonia. Za nas je najvažnija dorska naseobina, zvana Ἴσσα na otoku Visu. Issa je toliko cvala, da je još IV. i III. vijeka pr. Kr. kovala vlastite novce. Issa je matica za Korčulu, Trogir i Stobreč (stari Ἐπέτιον blizu Splita), gdje ona osnuje dalje grčke naseobine. Međutim i Parani (οἱ Πάριοι) jonski stanovnici s istoimenog grčkog cikladskog otoka, osnovaše naseobinu Far (književno Hvar). Far (Φάρος, Φάρια) je današnji Starigrad na otoku Hvaru. I ta je naseobina kovala vlastite novce. Bilo je po otocima i drugih grčkih naselja, kojima imena ne znamo. Te su naseobine stradale od Ilira i Rimljana. Jedino je Issa bila nešto bolje sreće. Tako joj g. 56. pr. Kr. osvajač Galije, Gaj Julije Cezar, potvrdi njezine zakone, uredbe, pače i sve posjede na kopnu oko Trogira, Splita i Stobreča, kako se to čita na nekom sačuvanom kamenom stupu s grčkim natpisom, nađenim u Solinu. Grčki živalj i jezik održa se u tim naseobinama razmjerno do kasnih vjekova. Znatan je bio uticaj pomenutih grčkih naseobina na okolinu: preko njih se je grčka uljudba proširila i u naše strane. Svaka naime naseobina bijaše samostalna državica, komuna, s vlastitim ustavom, sazdanim po uzoru njihove metropole. Ustav im je bio zbirka javnopravnih i sukromnopravnih zakona i uredaba. Otočke komune i otočke težaštine (agrar) po tim kolonijama prenesene su iz Grčke, gdje im je prva utvr-

đena domovina: za općine i statute par excellence grčka πολιτεία, a za agrar, težaštine za lozu i maslinu, grčki ἐκτήμοροι, težaci na šestu, koji su po Aristotelu (Atenski Ustav) poznati u Grčkoj u VII. v. pr. Kr. Naše riječi vino i ulje, grčke su; otočka čakavština, osim grčkih riječi plaža (obala), žalo (pijesak), ima i drugih kao na pr. tamašan (čudan) itd. I na Braču je bilo grčkih naselja; velika količina nađenih grčkih novaca na Bolu, pa nešto u Škripu (stara Heracleia?) i drugdje, kao i jedan grčki natpis u litici kod Bobovišća Donjih, pouzdano nam o tom svjedoče.

Rimljane dovuče u te strane urođena težnja za osvajanjem. Povod tome dadoše Grci iz Isse, koji pred osvetljivom ilirskom kraljicom Teutom zatražiše vojnu pomoć od Rimljana. Tako započeše rimsko-ilirski ratovi, koji potrajaše oko dvjesta godina. Te se borbe svršiše pobjedonosno za Rimljane, tako da g. 9. po Kr. Rimljani konačno i trajno zavladaše u srednjoj Dalmaciji i na otocima. Otada počinje romanizacija tih strana. Iz rimske periode dosta je spomenuti Solin, Dioklecijana, razdiobu carstva g. 395. po Kr., pa cara Justinijana (g. 527.—565. po Kr.), sa sijelom u Carigradu, koji i u te strane zavede novouređenu zbirku rimskoga prava g. 555. po Kr. Ostaci iz rimskog doba na Braču su znatni. Nekoliki velikaški dvorci (villae

rusticae) rasijani na bivšim veleposjedima po otoku; kamenolomi oko Škripa, Splitske i Selaca (»Kamenprag«); množina rimskih novaca, a najviše od kuće Valentinijanaca (IV. v. po Kr.); mreža putova, unakrst i poprijeko otoka, rimskog tipa; oko 40 natpisa, većinom sabranih u Corpus inscript. latin. III.; rasijani mozaici, sarkofazi i grobovi sa značajnim predmetima, osvjetljuju rimsko vladanje na otoku. Za svoju zgradu u Splitu Dioklecijan je ubrao gromadu kamenja na Braču, kako je to kemički utvrđeno. Uz kamenolome i žitarice, osobito je cvalo stočarstvo na Braču, hrana mnogim susjedima, po riječima Plinija ml. Na Braču je bio i obrt keramike (blizu Supetra). Kršćanstvo je potvrđeno na Braču već IV. v. po Kr. U Bunjama (blizu Selaca), u predjelu Luke (Škripu sjeverozapadno), nađene su nekolike Crux Monogrammatica. Do g. 533. po Kr. Brač je u crkvenom pogledu pripadao nadbiskupu u Solinu, a te godine pripadne novostvorenoj biskupiji u Makarskoj. Ljuto bi se prevario, tko bi na rimskim otocima, pogotovo na Braču, gledao čisti rimski življ: bila je to smjesa Ilira, Grka, rimskih kolonista i osuđenika na metale, koje je rimska vlast čvrsto držala u svojoj državnoj organizaciji. Međutim, od IV. do VI. vijeka, što domaći sinovi, što provalnici barbari, kad žešće, kad slabije, ali osjetljivo, znadoše i na Braču razbijati tu vještačku cjelinu.

Od VII. v. po Kr. preobliči se rimska Dalmacija, od mora do Dunava. Nadošli Slaveni, kao bujica, poplaviše je i poslaveniše: ἐσκλαβώθη πᾶσα ἡ χώρα, kaže Porfirogenet, bizantijski car pisac (g. 905.—959. po Kr.). Hrvati zaposjedoše skoro svu istočnu obalu Jadrana. Prvi dodiri njihovi sa starosjediocima bijahu uvijek neprijateljski: odlučivaše sila i oružje. Nakon osvojenja kopna, pa primorja zapadno od Neretve, Hrvate je vodio put na more. Prvi na udaru stajao je, kao najbliži, otok Hvar. Prodor na Brač izvršio se je preko otoka Hvara na jugoistočni brački bok, kao najzgodnijim i najkraćim putem. Prva hrvatska naselja na Braču nalazimo na istočnom dijelu: Humac Gornji i okolica. Na to nas opućuje čist i snažan čakavski govor, pun priča iz slavenske mitologije; praslavenska

imena lična i prezimena; nazivlje predjela i mjesta; pa visoki soj naroda žarkih očiju, održan i u poznijim vjekovima.[1]) Starosjedioci bijahu protjerani u zapadnu visoravan i u zapadna brda, kako nas na to upućuju nazivi: Vlaški Brig, Vlaški Hum, Vlaška Njiva, Vlaška Luka i slično, što se sve nalazi na zapadu otoka. U poznijim vjekovima življ na zapadu isticao je tu svoju romansku predaju, na istoku nikada. Starim Hrvatima

Vlah je bio svaki Roman, kao i svaki starosjedilac. Etničko uništavanje, odnosno stapanje i pretvaranje, zbilo se međutim kroz VII. i VIII. vijek.

U IX. v. hrvatska državna organizacija, od rijeke Cetine do Istre, ima već čvrste oblike. U Klisu (blizu Splita) na kneževskom dvorcu stoluje Trpimir (845.—864.). U sačuvanoj ispravi samosvijesno se naziva »po Božjoj milosti knez Hrvata«: Dux Chroatorum iuvatus munere divino. Ispod Klisa, u Rižinicama, kameni spomenik glasi: Pro Duce Trepimero. Kroz

[1]) God. 1644., pri nekoj mletačkoj stavnji, nekoliki unovačenici imaju, uz opis, i oznaku: »con barba rossa« = crvene brade.

g. 879.—892. sudbinu Hrvata imao je u rukama Branimir. Na kamenom natpisu iz Sopota blizu Benkovca (Zadru na sjeveroistok) i on se zove Dux Croatorum. Na akvilejskom evanđelju sv. Marka, danas u Čedadu, sačuvan je potpis njegov i njegove supruge Maruše: Comes Branimirus, Mariosa Comitissa. Papa Ivan VIII. u listu mu daje naslov: Excellentissimus vir Branimirus, gloriosus Comes et dilectus filius Noster. Oba pomenuta hrvatska kneza uvođahu benediktince u naše strane. S velikom vjerojatnošću može se tvrditi, da Brač baš njima zahvaljuje osnutak nekoliko starih »molstera« (monasteria: samostani), kojima danas ostadoše samo ruševine. To su u prvom redu samostan sv. Ivana u Povljima, pa sv. Nikole kod Supetra i nekoliko drugih. — Neretljani, Hrvati od Cetine[2]) do Neretve, razvijahu se kroz IX. v. na moru, koje je postalo kod susjeda zloglasno radi neretljanskih pomorskih pothvata. Cijelo Jadransko more, od Mletaka do Otrantskih vrata, strepi od njihove smionosti. Uz Brač i Hvar drže u vlasti još otoke Korčulu i Mljet.

Početkom X. v. kraljem Hrvata proglašuje se Tomislav (903.—928.): Rex Croatorum, kako ga papa naziva g. 925. Oko g. 910. upade srpski knez Petar Gojniković u Neretljansku oblast, gdje utvrdi časom i svoju vlast. Tomislav međutim pripoji svojoj kraljevini otoke Brač i Hvar, čime podiže ratnu hrvatsku mornaricu do zamjerne visine, na broju do 180 bojnih lađa, dok je mletačka toga doba brojila kojih 200. Vlast Gojnikovića nad Neretvom bi kratka života: Srbija potpade pod Bugarsku, a Neretva nastavi svoj slobodan život na moru. Malo kasnije na hrvatskom prijestolju vlada najmoćniji kralj Hrvata, Petar Krešimir, g. 1058.—1074. U ispravi izdanoj u Ninu g. 1069. Jadransko more zove svojim: Nostrum Dalmaticum mare. Nazivlje ga tako, jer mu Svemogući Bog proširi kraljevinu po kopnu i po moru: quia Deus Omnipotens terra marique Nostrum prolongavit Regnum. U svoju prostranu državu uklopi trajno

[2]) Po novijim istraživanjima Omiš nije nikada pripadao Neretljanskoj oblasti, pak se riječi od »Cetine do Neretve« uzimaju tako, kako teče međa od najistočnije točke rijeke Cetine, a to je crta od današnjeg Zadvarja k moru, na zaliv Vrulja.

otok Brač i svu dojakošnju Neretljansku oblast. Ime Hrvatska stere se otada na sve srednje dalmatinske otoke: Brač, Hvar i Vis otada su u Hrvatskoj, a ne u Dalmaciji, sve do XV. v., kad ti otoci padoše pod Mletke (oko g. 1420.). Splitski pisac arhiđakon Toma (1200.—1268.), latinske krvi, kad govori o hrvatskim kraljevima, spominje ih s udivljenja vrijednim poštovanjem: velika je bila pobožnost njihova, iskrena odanost rimskoj crkvi. Tako i Brač ima, kako se danas misli, nekoliko zadužbina od svojih kraljeva: to su znamenite crkvice sv. Duha u Škripu i sv. Nikole (vrh 160) kod Selaca, pa, uz nekoje druge, crkvica sv. Teodora, koja je porušena, a pleterni joj ukrasi i zabat (tegurium) uzidani u sukromne zgrade na Bolu.

Brač je u doba hrvatskih kraljeva tvorio svoju samostalnu sredovječnu komunu, organiziranu možda još za Neretljana. Prva potvrda njezinih starih zakona očuvana je iz g. 1111., od Kolomana. Prerađeni Statuti iz g. 1305. sačuvani su dodanas. Iz g. 1185. spasen je, od hrvatskog društva »Bihać«, natpis kneza Brečka iz Povalja (Arheološki Muzej u Splitu, Katalog A. Br. 1); također spasena je od iste godine t. zv. »Povaljska Isprava« (u prijepisu iz g. 1250., danas u Pučišćima, župski ured). Oba spomenika su dragocjena: to su prvi narodni spomenici pisani *hrvatskim pismom* (nevješto prozvanim »bosančica« ili »bosanska ćirilica«). Iste g. 1185. osnovana je hvarska biskupija, kojoj potpade Brač dodanas. Dujam Hranković (Doymus de Cranchis), brački vlastelin, natpop u Nerežišćima i prvi brački povjesničar, zabilježio je, da je g. 1405. Brač brojio 6.000 duša. God. 1503. brojio je 5.000, a g. 1553. samo 3.700 duša. U popisu iz g. 1574. nabrojeno je pučana muških sposobnih za oružje samo 860. Kuge i ratovi prorijediše mu stanovništvo. Padom Bosne (1463.), pa Hercegovine (1481.), doseliše se na Brač nekolike bosanske porodice. G. 1574. Mleci smjestiše 40 porodica Uskoka na Brač, tik Oklada (današnje: Novoselo). Za kandijskoga rata (1644.—1669.) Mleci useliše do stotinu pobjeglih porodica na Brač, porazmjestivši ih većinom uz obalna naselja. Tako bi naseljena i pusta luka Milna i skoro opustjeli Sut Mratin (otada Sumartin). Danas Brač ima 8

općina s razgranjenim odlomcima. G. 1911. pučanstvo je brojilo 31.375, danas broji oko 33.000 duša, od kojih su dobre $^2/_5$ odbjegle u široki svijet, radi ekonomske bijede. Svi su Bračani rimokatolici, zgoljni Hrvati. Nekoliko njih iza rata odabraše italijansko državljanstvo, premda su i ti većinom brački starinici s prezimenom na -ić. Uljudba je na Braču zapadna. Od vjekova na Braču je hrvatsko pismo epihorijsko, domaće. Privreda otoka danas sastoji u glavnom u veleobrtu mramora i vapnenca (Selca, Pučišća, Splitska). Ribarstvo obalnih mjesta pretvara se u obrt. Znatan je promet stranaca (Bol, Stivan, Supetar). Kolnici preko otoka djelomično su izgrađeni prije rata: ostali ogranci čekaju dovršenje. Nekadanja naselja: Borovik, Dubravice, Gračišća, Gradac (crkvica sv. Nedjelje), Mošuje, Straževnike i druga, posvema opustješe prilivom na more; pusta su i mnoga manja naselja oko prastarih svetišta i crkvica, kao: sv. Toma (vrh 406),[3] sv. Kuzma (vrh 449), sv. Luka (vrh 281), sv. Martin (vrh 235), sv. Bare (vrh 480), sv. Duh (vrh 627) i dr.

Nazivlje mjesta na otoku Braču zanimljivo je jednako za učenjaka kao i za svakog Hrvata. Nas ovdje zanima u prvom redu danas nenaseljena, mrtva otočka luka, zvana »Hrvatska«. Položena je na jugoistočnoj četvrti otoka. To je morski zaton, koji zatvaraju dvije gorske kose, po jedna na zapadu (Kük), a jedna na istoku mu (Debelo Čelo). Na sjeveru nadvila mu se gorska kosa, zvana Crljeni Redi. Po sredini između tih gorskih kosa nabrao se obronak, koji na sjeveru dostiže obje kose (Kuk — Crveni Redi), pa skupa otvaraju bračku visoravan s tog kraja, a na jugu spušta se, kao jezičac, oblo, do u samo more. U dno zatona, od pamtivijeka, ležala je golema naslaga sitna pijeska, žalo, kao mjesto počinka mornaru i ribaru, sušilo za mreže, stovarište svakog trga, vrlo prikladna za svaki promet. Takovo dno zatona zakriljuje od istoka »Mali rat«, dug 20 m, a od zapada »Veli rat«, dug 100 m, dok iz sredine mu rastvara se pogled na otok Hvar i na morsku pučinu. U dnu je

[3]) Crkvica je pregrađena g. 1712.

zaton dug 90 m — žalo —; točke postranih kosa iznose u razmaku 140 m, pak se, u zadnjoj točki, te kose penju u visinu do 380 m, u obliku nepravilna trokuta, dodirujući visoravan, daleko od mora 4 km. Pod obronkom, u dnu postoji vrutak žive vode od davnine, a g. 1882. vlasnik mu, Juraj Vrsalović dogradi studenac, koji tako okuplja pitku, na otoku dragocjenu vodu. Po tržnom i osobnom prometu, koji se tamo pri moru razvijao, taj zaton još u davnoj starini dobı ime 'luka, t. j. točka pomorskog prometa. Inače je svim pomorcima poznato pouzdano zaklonište lađama i brodovima. Na istočnom kutu luke, između srednjeg obronka i Debelog Čela otvara se dolina, duga 1 km, široka 40 m, a uzvisita do kraja jedva 15 m, gdje klanac zvan Biskup otvara put, jednoliko usporit, sve do visoravni uvijek istom dolinom, pa ispod Crljenih Redi, ispod brda sv. Kuzme (vrh 449), preko Obaljenja i preko Razdajine, mimo Dubravice vodi u Humac Gornji i okolinu. Sva je »Hrvatska« vlasništvo Verzalovića (Vrsalovića), jednog od prvih useljenih hrvatskih rodova na Brač. U klancu »Biskup« nalaze se ruševine prastarog naselja, zaklonjenog pod strme litice. »Hrvatska« je ubilježena u svim podrobnijim geografskim kartama, domaćim i stranim, iako negdje pogrješno, jer je njezina istočna dužina od Ferro točno 34° 27′ 16″. — Prvi očuvani pisani spomen naziva »Hrvatska« dopr'o je do nas iz g. 1305. To je »Razvod Brački« (Confinia Villarum et Splagiarum), koji je nekoć tvorio zaključni dio »Bračkog Zakona« (Statuta Brattiae), ali propustom slabo pismenih sabirača, nije ušao u izdanje tiskano g. 1656., pa tako ni u izdanje g. 1926. Danas je sačuvan u trima Codexima bračke sredovječne komune, u mojoj zbirci pisanih spomenika »Archivalia Brattiensia«. Onaj odlomak, koji se odnosi na našu »Hrvatsku«, glasi ovako: »Confinia Splagiarum Bol, Primo: In Strasiza et a dicto loco... ù prau usque nad Conschu u privalu, et a dicto loco ù prau usque in Ostri Clunzaz, nad paclinu, et a dicto loco ù prau usque nad Velli Dol, u Zirin Cuciaz, et a dicto loco ù praù usque in Gomilza, et a dicto loco ù praù usque Vred nad Haruascu, et a dicto loco ù praù usque ù grebenac, nad Spilize, et a dicto loco... ù praù usque ad mare

salsum«. Nazivi: Crljeni Redi, Gomilca, Konjska (luka) Oštri Humčac, Paklina (zaton), Privala, Spilice (zaton), Stražica, Veli Dol (zaton), Žirin Kuk, Slano more (jadransko) — održani su do dana današnjega, a imenom označuju okolna brda, luke i zatone naše »Hrvatske«. Time je istovetnost te i takove luke utvrđena. Iz daljih očuvanih isprava od XIV. do XVIII. v. taj se naziv javlja u različitim oblicima: Aruasca, Charuasca, Caruasca, Coruasca, Eruasca, Karuasca i slično, jer je svaki vijek imao svoj način pisanja imena. »Hrvatska« je bila traženim predmetom nasljeđa, pašišta i zakupa kroz vjekove, pa otuda mnoštvo isprava o njoj. Do rata, sva »Hrvatska« bijaše bujnim i župnim vinogradom i smokvikom.

Otkuda ovoj luci ime i naziv »Hrvatska«? Da se na to pitanje odgovori, treba unaprijed dobro uočiti na priloženim crtežima, osim »Hrvatske«, još tri za to pitanje važne luke. To su »Splitska«, danas selo, na sjeveru otoka; zatim »Farska« (književno »Hvarska«) i »Grčka«, obje mrtve t. j. nenaseljene luke na južnoj strani otoka. Pojedinu takovu točku treba dovesti u vezu s okolinom i to Splitsku sa Splitom, Farsku sa Farom, a Grčku s Grcima stare Isse (na otoku Visu).

Iz tzv. »Pentingerove table« (Tabula Pentingerana), očuvane iz g. 1264., koja nije drugo nego vjeran prijepis rimske geografske karte iz I. v. pr. Kr., znamo pouzdano, da je i prije Dioklecijanove zgrade, dovršene g. 303. po Kr., na položaju današnjeg grada Splita postojalo nekoje naselje, latinski zvano Spalatum. Za vrijeme cara Dioklecijana (284.—305. po Kr.), oni stari Splićani braše kamenje za Dioklecijanovu zgradu baš u onom zatonu na Braču, gdje je danas selo Splitska. U produljenoj dolini te splitskavske luke i danas se nalazi onaj kamenolom, zvan »Rasohe«, gdje je u litici uklesan kip Herkulesa, oko 800 m daleko od mora. Tu ubrano kamenje istom dolinom vuklo se je na more, a otale dalje u Split za zgradu. Pače u toj luci stari oni Splićani imađahu i posebnu radionicu, u kojoj se je prerađivao, djelao i tesao skup mramor, dovezen iz dalekog Istoka; tako prerađeni mramor također se je dalje prevozio u ondašnji Split za Dioklecijanovu zgradu. Bilo je jamačno i

drugog prometa između Splita i te luke. Tu su dakle stari Splićani imali svoje pristanište, svoj promet, u vezi s otokom Bračom, pak je u neku ruku i ta luka pripadala Splićanima. Tako stari Bračani dadoše toj luci i naziv, koji je označivao takav odnos. Nego, kako je u našem jeziku riječ »luka« općenita imenica za bezbroj luka te vrste i za svaku pojedinu od njih (t. zv. apelativ), to je riječ »luka« otpala, a ostao samo naziv »Splitska«. U vrelima se očuvao spomen iz g. 1228. (»Splisca«) i iz g. 1240. (»Splicica«). U srednjoj Dalmaciji ima više sličnih izvedenica, na pr. Makar — Makarska (luka), Bast — Baška (Voda), Vrbanj — Vrboska (luka).

Već je gore kazano, da su jonski Parani osnovali naseobinu Φάρος, Far, na današnjem otoku Hvaru. Ti naseljenici imali su, ako ne i podnaselja, a ono makar kakovih posjeda ili bilo kakovih veza s Bračom. Taj se promet vršio preko one točke, koja je najbliža i najzgodnija. Tako sve ono, što je rečeno za Splitsku, vrijedi i za Farsku (književno Hvarska). Današnja »Farska« jest luka starih Farana. Taj naziv očuvan je u vrelima od XV. vijeka. Na Braču postoje dvije bliske Farske: Mala i Vela. To upućuje na jače i višebrojnije gospodarske veze između Brača i starog Fara. Moglo bi se to tumačiti i tako, da se je glavni promet između Brača i Fara razvijao preko bračke Vele Farske, kao glavne, s jedne strane, te farske (danas starigradske) glavne luke, s druge strane. Far je naime imao i jednu pobočnu luku, danas zvanu »Ključna«, kojoj bi na Braču odgovarala Farska Mala. Oba naziva: Splitska i Farska, tipična su. Izvedeni su od mjesnog naziva Split odnosno Far. Izvedenica nije nužno da bude sučelna, frontalna svojoj matici. Farska je to slučajno, ali Splitska nipošto. Znak, da se izvedenice ne tvore po geografskom položaju, nego po gospodarskoj točki, gdje se između dva kraja vrši izmjena dobara ili osobni promet, po kojima takova točka dobiva pojam pripadnosti svojoj matici.

Naziv »Grčka«, t. j. grčka luka, došao je od Grkâ, koji su na otoku Visu imali svoju koloniju, a imali su svojih posjeda i podnaselja u Trogiru, Solinu i Stobreču. Posve je prirodno, da su ih imali i na bližem, sučelnom otoku Braču, na kojem

je bilo Ilira, a kasnije i rimskih kolonista. Bilo radi takovog grčkog naselja i grčkih stanovnika, bilo radi grčkih posjeda, bilo radi gospodarskih odnosa: trgovine, osobnog i tržnog prometa, izmjene dobara na toj točki, starosjedioci Bračani dadoše toj točki naziv, koji je označavao pripadnost te točke Grcima. Uvaživši, da se taj naziv nalazi baš u zatonu, koji je sučelan otoku Visu i njegovim grčkim stanovnicima, kao i to, da je pridan baš na toj točki, za pomorski saobraćaj Visu najbližoj, a kao pristanište s mora i najpouzdanijoj, prirodan je zaključak, da je »Grčka (luka)« u izravnoj vezi stajala baš sa Grcima s otoka Visa. Naziva »Grčka« ima više, na otoku Hvaru i Šolti, pa i drugdje na dalmatinskom pomorju. Naziv »Grčka« (Garsca, Ghersca) utvrđen je već od XV. v. u spomenicima otoka Brača (Archivalia Brattiensia), a na Hvaru još prije g. 1407.

Nazivu »Grčka (luka)« na jugozapadnoj četvrti otoka Brača, po obliku i tvorbi, jednak je naziv »Hrvatska« (luka) na jugoistočnoj četvrti otoka. Taj nas naziv upućuje na to, da su tamo od VII. v., posjedovni i gospodarski odnosi Hrvata našli svoju dodirnu točku baš u tom zatonu, koji je, prema već poznatim nam povoljnim odlikama, bio za tu svrhu najpodesniji. Hrvati, kao nov inorodan živalj prema bračkim starosjediocima, značili su novog susjeda, koji nije bio ni Grk, ni Ilir, ni rimski kolonist na otoku. Prema takom novom susjedu, inorodnog življa, koji je na toj točki imao svoje pristanište, svoj trg i stovarište gospodarskih dobara za izmjenu i promet, Bračani tu točku nazvaše po etničkom imenu novoga susjeda. Kao prema najkasnijem došljaku okrstiše tu točku nazivom, koji je ujedno u sebi sadržavao razliku u odnosu spram drugih prekomorskih susjeda, a ti su bez sumnje bili stanovnici Fara i Isse. Takovo postanje jednako može biti posljedica bilo mirnih bilo neprijateljskih odnosa između starih Bračana i Hrvata došljaka.

Postoji mišljenje, da su Hrvati u Dalmaciji većinom tihim napučenjem i tihim etničkim prodiranjem upili i pretvorili starosjedilački živalj. Drugo pak mišljenje tvrdi, da su starosjedioci mahom bili uništeni. Mi se priklanjamo mišljenju, da su

u većini slučajeva svakako prvi dodiri Hrvata i starosjedilaca bili neprijateljski, da je odlučio sudbinom mač i oganj. Što se Brača tiče, takav prvi prodor Hrvata na Brač zbio se je preko »Hrvatske«. Hrvati, osvojivši Neretvu, kao prvi na udaru osvojiše otok Hvar s istoka. Najpodesniji put na Brač vodio ih je iz današnjeg Jelšanskog zatona, za napad s boka. Nužno je pretpostaviti, da Hrvati u času dolaska još ne bijahu zbratimljeni s morem, pa tako i ne mogoše birati kakav drugi put po morskoj pučini, koji je razmjerno teži i opasniji. »Radovnja« (luka), istočno od Selaca, istina, stoji sučelice Neretvi, ali je u Neretvi nepoznata, a taj morski put neobičan je i danas; k tome i uz malenu obranu, po prirodi brdskih obrambenih zidova, davala bi veliki otpor. Napose u zimsko doba, jer je otvorena pučini, pouzdanost je te luke, kao pristaništa, bila jednaka ništici. Trebalo je stoga, za svrhe napada na Brač, naći vještih pomoraca, jer ih Hrvati još nisu imali. Takove vođe prirodno je da su našli na otoku Hvaru, kojima je naša luka bila poznata. Rekosmo već, da su prva hrvatska naselja bila u okolini Humca Gornjega. Kako je pak za taj predjel »Hrvatska« jedina luka, do koje vodi razmjerno najkraći i najzgodniji put, to je prirodno zaključiti, da su ta naselja došla preko »Hrvatske«. Svaki drugi pristup, sa bilo koje obalne točke, mnogo je naporniji, tegotniji, pače i nemoguć. Dolina iz »Hrvatske« do bračke visoravni i danas je, s jugoistoka, najpoznatiji put. Tako je kopnenom osnovicom prvih Hrvata bila okolina Humca Gornjega, a pomorskom osnovicom bila im je »Hrvatska«. Za osvajalačke svrhe, iz Neretve, preko Hvara, drugog zgodnijeg puta na Brač nema. Preko tih dviju osnovica, pomorske i kopnene, a to je »Hrvatska« i Humac Gornji, započeše osvajanje Brača, protjeravši »Vlahe« na zapad otoka: brojni »vlaški« nazivi na zapadu otoka, a nepostojanje niti jednog na istoku otoka, ne dopuštaju o tome nikakve sumnje. Etničko stapanje i pretvaranje počelo je tek nakon takovog prodora Hrvata, pa kako je »Hrvatska« bila pomorska posredna točka za takove događaje, sasvim je razumljivo, što je ta točka dobila po Hrvatima i takav naziv.

Nego naša »Hrvatska« ima i jedno posebno značenje. Oni Slaveni, koji zauzeše zemlje Neretvi na zapadu i okolna ostrva, ostadoše u pisanoj povijesti bez plemenskog imena. Vrela ih nekada zovu »Neretljani« (Ναρεντάνοι, Narentani), a nekada »Pogani« (Παγανοί, Παγανία). Tako ih zove i car Porfirogenet. Pod pojam »Pagania« zahvaća on dvije oblasti: Neretvu i Zahumlje. Budući da car izrijekom jednom kaže, da su Zahumljani Srbi, nekoji su pisci, nasumce, s prof. Jirečekom na čelu, to plemensko ime proširili na obje oblasti, koje tvorahu Paganiju, pa i Neretljane upisali u to pleme. Prof. Niederle (Slovanské Starožitnosti) međutim tu tezu na više mjesta odlučno zabacuje. Naša »Hrvatska« u tom pitanju je okamenina iz onih dalekih vjekova, da bude putokazom za raspoznavanje etnografskih odnošaja. Iz činjenice, što nikoji drugi Slaveni ne osvojiše Brač nego baš Neretljani; što se naš naziv nalazi baš na jugoistočnoj četvrti otoka Brača, koji je prvi pao pod zavojevalački udar Neretljana, to smo samom snagom tog naziva ovlašteni apodiktički zaključiti, da su Neretljani kako po plemenskoj krvi, tako i po plemenskom imenu bili Hrvati. Kad bi taj naš naziv glasio: »Češka« ili »Srpska« ili »Ruska« (luka), i tada bismo jednako taj naziv tumačili. Nužno bi naime bilo, u okolini te jugoistočne četvrti otoka Brača, tražiti Čehe ili Srbe ili Ruse. Kad već nije tako, nego kad naš naziv glasi »Hrvatska« (luka), to su joj u okolini Hrvati, a ti Hrvati nisu nitko drugi nego opet Neretljani — Pagani, koji se etničkim imenom nazivahu Hrvati. Takovom jasnom tumačenju dolaze u prilog sve poznate i utvrđene činjenice naše narodne povijesti, kao i svi utvrđeni i nedvoumno zasvjedočeni događaji iz onoga doba. Tako je taj naziv, u tom posebnom značenju, od vrlo zamašne važnosti za našu historičku etnografiju. Brač je, naime, od VII. v. dalje, bio osvojen i napučen samo od Neretljana, po svjedočanstvu vrela, sa čakavskim narječjem, kakovo je bilo i u Neretvi, a Tomislav je otok pripojio svojoj državi tek početkom X. vijeka. Analitička geometrija već iznesenih geografskih naziva: Splitska, Farska, Grčka, a da druge i ne spominjemo, primijenjena na jugoistočnu četvrt otoka Brača, u vezi s Neretvom i istočnim dijelom otoka

Hvara, ne pripušta nikakav drugi zaključak. Napokon i sama starina naziva »Hrvatska« (... et a dicto loco ù praù [v prav — uprav] usque V red nad Haruascu, et a dicto loco ...) iz g. 1305. Da je pak već tada naziv »Hrvatska« bio prastar, svjedoči nam činjenica, što je ono općeno ime »luka«, t. zv. apelativ, već tada bilo otpalo, dok se naprotiv u latinskim sredovječnim spomenicima taj apelativ »luka« za nekoje zatone na Braču i Hvaru još pridržava, kako to čitamo u »Hvarskom Statutu« iz g. 1331. za tamošnju luku »Milna«, gdje se kaže: »Quarta via Communis est, qua vadit... usque ad vallem Milnam«; a i u istom »Bračkom Razvodu« iz g. 1305., čita se za nekoju luku ovo: »ubi lapis potest discurrere versus Vallem usaue — koliko se može kamen dobaciti prema luki *usaue* (Užave, u Žave?)«; tako pridržani apelativi upućuju na nešto mlađe, manje poznato, a naprotiv ispuštanje tog apelativa pokazuje starost i opću poznatost, a to je baš slučaj s našom »Hrvatskom«.

Svako hrvatsko srce jamačno će se obradovati saznanjem, da nam je zajedničko narodno ime u dalekoj prošlosti utvrđeno nesamo na kopnenoj staroj kneževini, pa kraljevini, Trpimira i Tomislava, tamo još od polovice IX. vijeka po Kr., nego eto i na jednoj vrlo izloženoj točki Jadranskoga mora, koje kralj Krešimir nazva »Naše Dalmatinsko More«.

ALIJA NAMETAK

NJEGOVA OSUDA

Kad se Omer vratio iz rata, zatekao je sve kako je i ostavio. Dva brata, oba preko šezdeset, nisu ni išla u vojsku, nego ostali kod kuće, trgovali u malom seoskom dućaniću, koji je bio i trgovina životnim namirnicama i kavana i brijačnica, nadgledali ono zemlje, što je od svega Alajbegovića imetka ostalo, i svađali se.

Stari Muhamedaga Alajbegović bio je u turskoj vojsci kapetan. U mirno je doba dobivao plaću za trideset žandara, a držao svega dvojicu. Kula mu bila na Brštaniku, pa se s nje vidjelo na sve strane, koliko ni najbolji pješak ne bi mogao za dan pregaziti. On bio vladar u svemu tomu, dokle je oko s njegove kule dosizalo, jer je sultan bio daleko, u krilu žena zmijolikih tijela, daleko, gdje se ljube dva mora i priželjkuju dva kopna, i sasvim ga se nije ništa ticalo, kako tamo u Hercegovini, u onom izlomljenom i razbacanom kršu, sa pogdjegdje kojom šakom zemlje i krpom šume, u i m e n j e g o v o vlada Muhamedaga Alajbegović.

Ne zna se čija je ta kula bila, makar da nije bila vrlo stara. Bila je na tri kata. Prizemlje svi zvali »izbom«, u kojoj nije nitko stanovao, nego se ljeti tu nizao duhan, a zimi, kad udare jugovine, slagao u snopiće i rezao. U velikoj ploči nad vratima uklesao zidar:

»Da znadem da je i jedna para, koja je utrošena u zidanje, s pravdom stečena, uzeo bih čekić, pa bih je svu prevrnuo i ne bih ostavio kamena na kamenu.«

Otac Muhamedagin, Memišaga (pričaju da je bio malen i neugledan — »šaka jada«) bio je kod Alipaše Rizvanbegovića nadglednik konja i u velikom ugledu. Nije ga bilo, tko bi znao s njime uporedo pojahati. Pa kad je postao kapetan u stolačkom kadiluku, uzeo tu kulu na Brštaniku i naselio se u njoj. Zimi bi zimovao u Mostaru, a čim Jurjev, opet gore na Brštanik. Kad je umro, ostavio je uvećan imetak, velike kmetove i čast jedincu svom.

Pa koliko je god on bio naprasit, sin ga dvaput prestigao. Oženio se nekom bogatom udovicom, pa kad joj je došao prvi godišnji prihod od imetka prvog joj muža, među ostalim i jedan velik lonac masla, a ona, ne poznavajući mu ćud i kao da se pohvali da je i ona bogata, rekla: »Vidi kako valja i moje Bijelo Polje«, (to je cijelo selo naslijedila), on gurnu lonac nogom niza stepenice i dvadeset kila masla se prolilo i rastopilo na božjem suncu. »Eto, to je tvoje«, rekao on zabacivši glavu nazad nagnuvši je malo na lijevo rame (a takovo držanje glave su naslijedili i njegovi sinovi), »i da mi nikad više nisi tako što rekla.«

Ona ušutjela kao što su i sve žene takovim muževima morale ušutjeti, i bez smijeha i bez plača rađala mu djecu, kuhala jelo, natakala mu rakiju i pripaljivala lulu na dugom čibuku.

Rađala se djeca, umirala, rađala i četvero ih se podgojilo. Samo bila jedna kći, a samo se jedan sin bacio blagom ćudi na mater. Ahmetom ga zvali.

Rijetko se kad u Muhamedaginu službenom području desilo štogod, da bi morao uredovati. Pa kad bi se štogod i desilo, on je to presudio preko koljena: ako je što u sitno, nekolike batine, a ako je što krupnije, okružniku u Mostar.

Nikad on ne bi propustio zalaz sunčani da ga ne »oseiri« s fildžanićem rakije i voćkom, kakva se kad zadesila. Sve dolje pod njim kao na dlanu: i podvornice i kmetske kuće (njegovi kmetovi Đurići stanovali pod tri slamna krova, a bilo ih je osamdesetak glava, od kojih je vazda neko morao biti pod kulom, da aginici ne uzmanjka vode), cijela Rotimlja, pa Sta-

novići, Dubrave i dolje Neretva i preko nje druga sela i u dnu dolje malo maličak mora, kolik suzica. Nad svim sunce kao bakreni kolut, pa zalijeva mlazovima krvi krš i lomi se o njegove bridove. Gleda on to tako već trideset godina, i kad se u to vrijeme ne zadesi kod kuće, čini mu se kao da je nešto veliko izgubio. A sve je to njemu poznato do najmanje sitnice. U svemu tomu predjelu nema viđenijega čovjeka, koga on ne bi poznavao, niti ima i najmanjega djeteta, koje njega ne bi poznavalo, pa bilo po zlu ili po dobru. Stotinama djece on je kumovao i svako darovao dukatom, a desilo mu se da ga je kadgod zasvrbio dlan i ne bi se smirio, dok se na kome ne bi iskalio. Malo je trebao da tko skrivi, i već bi zapamtio svoju krivnju. Tako je on kmeta Marka Đurića izdevetao bičem samo zato, što nije aginica imala vode da se okupa, pa je morala propustiti molitvu, a Marko dotle besposlen leškario na gumnu pod kruškom. Od batina mu se zasjeklo uho, pa izgledao kao agine ovce, kojima se u proljeće osiječe komadić uha, da se mogu raspoznati među ostalim kmetovskim ovcama.

I da je Marko bio kakvi su mu drugi ukućani bili, Muhamedaga bi se njihao na vješalima, kad je sultan iznajmljivao drugom caru ove dvije pokrajine na neizvjesno vrijeme uz minimalnu najamninu.

Na njegovu se dušu navalio bol, velik i težak kao ona Velež, koja se nàtkapila nad njegovu kulu, i on da je mogao, prekoračio bi sva ta brda i stao pred sultana i zamolio ga da ga zadrži u svojoj milosti — da umre »jedući njegov kruh.« Ali nije mogao ostaviti svoju kulu, od oca naslijeđenu, one široke podvornice, vinograde, kmete, koje mu Švabo nije oteo, nije mogao ostaviti u zalazak sunca, kad ga oživljava kapljica rakije i one žarke boje, proljevene po kršu.

Nije prebolio gubitak. Tri godine kopnio kao snijeg na suncu, šutio i ne vodio brige ni o čem, i jednoga dana u zalazak sunca odbacio fildžan od sebe, pružio se na ovčijoj kožici i tiho, kao da je usnuo, umro, a da nitko od njegovih nije znao.

Ahmet, srednji brat, svim upravljao. Zet odvalio dobar dio imetka, a Omer ostalo skoro upropastio.

Sve ono ludo, što se s koljena na koljeno nasljeđivalo u Alajbegovića kući, palo na Omera.

Ni Huso, najstariji, ni Ahmet nisu ga držali za brata. Bilo nešto divlje, primitivno u njemu. I majka mu i otac bili sićušni, pa i braća mu i sestra, a on kao od brijega odvaljen. Kad je u Beču služio »aktivnu«, divili se njegovoj snazi i proždrljivosti. Bio je trubljač, pa da pokaže snagu daha i prsa, zatrubio u »hornu« i raskinuo je dahom iz prsa. U toj je četi služio i jedan kmet, pa je on to poslije i pričao, kad je došao na Brštanik. Kune se svačim da je istina.

Zarana se u njega pokazivali znaci rasipnosti, pa je znao otac mu reći gledajući mu crte na dlanu: »Ako ikada Alajbegovića imetak spane na nj, propast će«. Bilo Omeru tri godine, kad je on umro.

Izrastao Omer brzo i divlje kao kakva divljaka. Bio uvijek s pastirima u brdu, i primitivnost njegova se samo pojačavala. Nikad nije ništa čuo osim sočnog pastirskog rječnika.

A njegova braća nisu voljela da se druži sa seljacima, makar da su i sami bili napola seljaci, bar svojim stalnim životom na selu i sa vrlo malim prekidima živovanja u gradu preko zime. Znali su oni i da je suha zemlja tvrda i da od motike ostanu na dlanovima žuljevi, ali ono rođeno agovanje im priječilo da se miješaju sa seljacima, pa u čemu oni nisu imali razvijene sposobnosti, on ih u tom prestigao. Oba su bila odavno oženjena, a ne imali djece. Nitko nije ni pomišljao da Omera ženi.

Došao jednom njegov otac u napast. Dvadeset godina pirovalo u njegovoj krvi, bogat, istom imenovan kapetanom, nikakve vlasti nad sobom osim okružnika u Mostaru i cara u Stambulu, pa zašto da ne okuša odmah svoju vlast. Zovnuo kmeticu Delfu na kulu. Izišla ona savivši ruke na prsima. Zaključao on sobu, a ona, kad je vidjela kamo on smjera, pala preda nj: »Nemoj lijepi aga, i ovog ti i onog svijeta, poganiti svoje lijepo »tursko« tijelo o poganu vlahnjetinu.« »Kao da me je neko ključavom vodom polio«, pričao on poslije, »ja se zgadio sam sebi, otišao odmah u Mostar i oženio se«.

Znali su i njegovi sinovi, naravno poslije, za tu očevu zgodicu, i ponosni bili kako je on bio čvrst i ne podlegao časovitoj mahniti.

Samo Omer, kad mu se pružila prva prilika, a bilo mu je tad dvadeset godina, ustrajao do kraja.

Ležao on potkraj ljeta pod oskorušom, a naišla Mejra Salatića. Svratio je on pod oskorušu i natresao joj toliko oskoruša, da bi i sâm jedva ponio.

— Pa u čemu ću ih ponijeti kući? pitala ga.

— Skini dimije pa u dimijama. —

Bila ona bez oca i bez matere otkako je na noge ustala, pa pala na vrat stricu. Makar da joj je prigrabio sav imetak, koji je bio kolik i njegov, hranio je gore nego bi i zadnjega slugu, da ga je imao. Za najcrnje zime slao je u brdo po drva, ne bi li se smrzla ili je gladni vukovi razderali, a njoj ništa. Tukao je po glavi, pa ostala suluda i nerazvijena. Tek negdje u osamnaestoj godini dobila nešto prsa i bokova.

Takovu je Omer svratio pod oskorušu. Skinula se ona i počela sakupljati oskoruše u dimije, a i Omer joj pomagao. Sve je to bilo u hladu i zaklonjeno visokim plotom.

Poslije ona posrćući i krvava došla kući sa dimijama punim oskoruša i cerekajući se.

I baš radi te Mejre je u Alajbegovića pošlo po zlu. Sve je njiva njivu gonila i vinograd proždirao vinograd, najprije da bi se to kakogod skrilo, a poslije plaćajući alimentacije.

Štedjelo se, krparilo, vezao se jedva kraj s krajem, i od svega imetka ostalo do potkraj rata dvije — tri njive, koje su bacale toliko, da su se i tri kuće, kolika je njihova, mogle hljebiti, dva vinograda, kmetovsko selište, dućan i kula, ponos i ugled Alajbegovića.

To je od svega Omer zatekao, kad se vratio iz rata.

Zatekao oba brata sijeda, malena, smežurana. I njemu se sažalilo na njih. »Ja sam im sve te sjedine i brazgotine natjerao. Sad valja da ih slušam kao rob.«

Dočekali ga oni kao da je s drugog svijeta došao. Pa kad su se nakon nekoliko dana njegova odmora jednom okupili

navrh kule u odžakliji na sijelo, Ahmed poveo razgovor o Omerovoj ženidbi, najprije onako tiho izokola, dok je došao na glavno.

Krivo su mu, govorio on, učinili svi što ga nisu vremenom ženili, pa ne bi učinio ono, što je učinio. Ali šta je, tu je. Dijete je već odraslo, dvadeset mu je godina, plaćene su alimentacije, nije se ostalo sasvim bez imetka, pa moći će se živjeti, a ako bude po redu mrijeti, i njihovo će ostati njemu i njegovoj djeci, jer su i oni i žene im ostarjeli, a nemaju djece. Samo eto, neka se sada dade na rad neka upre koliko može, da kuća ne propane, da radi, pa da ostavi sve ovo djeci, kao što su i oni od oca naslijedili. On slušao i pristao na sve. Ni za što se on nije brinuo oko ženidbe. Ahmed otišao negdje u Bosnu i doveo mu ženu. »Žena je, dobra je«, rekao on i vjenčao se.

Kad u kojoj porodici pođu kola strmo, onda krive ili ono dijete, koje se istom rodilo ili mlâdu, koja se istom dovela u kuću. A šta je jadna Aiša kriva, što je osamnaesta odnijela kmetove i donijela španjolsku groznicu, od koje je umrla kućna glava Ahmet.

Pa ipak su je svi s nepovjerenjem susretali od prvoga dana. Nju — mučenicu. Jer otkako je na svoje noge ustala i očima progledala, vidjela je nesreću. U jednom jakom iseljeničkom naletu i njeni roditelji iselili u Tursku, negdje u Makedoniju, blizu bugarske granice. U balkanskom ratu doživjela sve ratne strahote. Pobjegla, i nakon duge Odisejade došla u Stambul, i nazad rodbini u Bosnu. I poslije teška stradanja došla još u gore.

Jetrve je nisu voljele. Ni hljeb nije znala zamijesiti, pa joj se i zbog toga rugale. A zar je ona kriva bila, što se nije mogla ni tomu naučiti potucajući se po svijetu. Govorile joj i da je luda. A zar bi bilo i čudo da je izgubila pamet gledajući bradata vojnika, kako stoji nogom na očevim joj prsima i nožem ga kolje šarajući mu bradu krvlju. Ona se i sada toga sjeća i ta joj slika ne može nikada pobjeći ispred očiju. Vidi kako je njegova sijeda brada izvezena crvenilom i na dlake

kao da su se nanizali koralji. A tek smrt majčina. Nakon duga gnječenja odrezali joj dojke i glavu.

I makar da je ona u Alajbegovića kući sve činila da im se svidi (rekao bih, ulagivala im se), da je zavole, da je priznaju sebi ravnom, jer je po rodu ona bila plemenitija od obje jetrve, one bile hladne prema njoj. Samo je Ahmet štitio. Vidio u njoj tešku mučenicu. Pa uvečer, kad bi svi posjedali iza večere navrh kule u odžakliji, a ona im pričala koju zgodu iz svoga ropstva, u njega bi suze niz lice grohtile kao kiša. A kad španjolska pritište sve, ona njega više njegovala nego mu žena.

Nicali dolje na groblju novi grobovi, a on, kad bi mu se malo u bolesti razmaklo, sjeo bi kraj prozora i gledao kako stižu svaki čas nova nosila sa po dvojicom trojicom ljudi u pratnji i kako cvatu humke od ilovače.

— Ondje mene zakopajte pod onu divlju krušku — govorio on, a Aiša u plač:

— Brato dragi, ne govori tako. Dat će bog, ozdravit ćeš.

— Pusti, nevo, vidim ja sve. Naživio sam se, ali mi je žao ovih, što ostaju. Otići će ovo nevo, sve po vragu. Žao mi je tebe, jadnice. Ne će ti patnje manjkati kao ni dosad.

I odmah, kad su se vratili s njegova sprovoda, svadili se i podijelili. Otišao Huso u grad. Imao tamo blizu ženinstvo i ne vodio više brige o Brštaniku. Omera zapala pored drugoga i kula.

Pošlo sve strmo. Kudgod se makni, za štogod prihvati, ne ide ruci.

A dolje kmetovi podigli čardake crijepom pokrivene, nabavili plugove, krče okrajke i sve one haledine, što ih nisu prije htjeli obrađivati, da agi (pa makar i njima) manje bude. Žene se, i vazda puška puca kao na Zasavici.

A Omer sa ženom u kuli grize usne i tek, kad vrisne dolje kod kmetova puška, procijedi kroz zube: »O glavu ti pukla, da bog da.«

On samo to može i ništa više. Nastoji da radi oko zemlje, ali ne umije. Godine izmiču, izmiče se sve komad po komad

zemlje, a Omer samo pridobiva u kućnoj čeljadi. Već ima troje djece.

Naiđe koji seljak ispred kuće, pa kad ih vidi, tek uzdahne: »Eh što ćete prositi, žalosna vam majka, a sve s očeve pameti.«

On je osjećao da bi nešto morao učiniti, da se jednom makne naprijed, ali ne zna što da učini. Čini mu se, da mu se kradu prihodi, da ih ne može nadzirati, jer je kula daleko od njiva, pa ide bliže njima, kraj puta, gdje je nekad bila njihova trgovina i kavana. Kad je tu blizu njiva i vinograda, mislio je, da će ih bolje i čuvati, da će bolje i raditi, pa da će i prihodi biti veći. Iseljava se iz kule, da se u njoj legu slijepi miši i da duhovi lijeću oko nje. Opada s kule žbuka, polijeću ploče s krova i svaki čas nešto na njoj propada. Propada kao bolesnik pripušten sam sebi.

A Nikola Đurić, bivši kmet Alajbegovićev, koji se vratio iz Amerike i nakupovao sada na Brštaniku i po Hodovu najbolje zemlje i bare, obilazi oko kule i omjera je.

Lako bi se dala popraviti, misli on. Skinut krov, izmijeniti nešto drva, šupljine zaliti cementom, ožbukati, a onda nanovo pokriti, ali ne kao dosada pločom, nego crijepom. »Bit će ona moja, već da ne budem živ. Pa onda crkavajte Turci, koliko vas god ima odovlen do Neretve, odakle se god vidi Alajbegovića kula. Ne zaboravljam ja rascijepljeno očevo uho dok sam živ životom. Skupo ćeš mi to, Muhamedaga, platiti.«

Zna on da je Omer zaplivao u banku i da mu nad glavom visi mač. A Omer, kad vidi da ne može zaustaviti kola, koja su pošla strmo, i sam gura da propanu dalje i dublje.

Dolazi Omer Nikoli, pa izokola počinje šarati kako bi mu za koji dan trebalo nešto malo novca, dok mu ne dođe ženin miraz. (Umro, tobože, u Turskoj negdje neki ženin mu rođak i ostavio ogroman imetak ženi mu. Sve zlatne lire! Moći će kupiti pola Brštanika.) Smješka se Nikola i nudi mu koliko god hoće, ali za garanciju da »poklopi kulu«. Omeru kao da nož promiješa srce.

— Kulu?

— Pa da, kulu. Zemlje ti ne ću. Hvala bogu, imam je dosta. A tebi kula i onako ne treba. Šta će ti, kad i onako u njoj ne stanuješ. Ti je ne možeš popraviti, a onakova ti ne valja.

— Šta ne valja, kopiljane, — zamahnuo Omer na nj šakom, — Alajbegovića kula, pa da ne valja!

— Polako, sebi ruke, nije ti ovo turski vakat.

Povukao se Omer. Bolilo ga strašno, kad mu je spomenuo kulu. Svu bi zemlju radije dao u zalog nego kulu.

Ali napokon, šta bi i bez zemlje? Sad mu je to sve. Pa za ovo nekoliko godina naučio se i raditi o njoj i zavolio je, makar da nema velikih prihoda.

»Kula. Bože moj, kula. Šta bih bez nje? Istina, ona je gomila kamenja, koja ništa ne daje nego se samo na nju porez plaća, ali je nešto više nego zemlja. Ona je pleme, snaga, moć. Pa ako koji stranac upita, čija je ono kula, svak mu odgovara: Alajbegovića. A sad da bi se reklo Đurića. Ne daj bože. Prije mi bog dao smrt. Ili ako neko pođe od Počitelja ili Hrasna prema Nevesinju, pa ako ne zna puta, upućuju ga: Do Brštanika vazda gledaj u Alajbegovića kulu, a odonle ti je lako sve cestom do Nevesinja. A sad upućuju ljude: Gledaj u Đurića kulu. Ne, ne, ne.«

Primicao se je rok kad je trebalo isplatiti banku. Komu da se obrati? Zar drugim seljacima muslimanima, koji su također bili kmetovi, a sad su gori, »nego ikakav vlah«? Zar da se ponizi pred Meškićima ili Husikićima ili Memićima, da ih moli za novac? Ne, voli prodati još koji komad zemlje, pa se odužiti i početi novim životom, i okaniti se svega raskoša, u kojem je dosad živio. A sav je njegov raskoš bio u tome, što je mjesto ostupanog ječma ili pšenice jeo rižu, što se malo bolje zamašćivalo jelo u njegovoj kući nego u drugim seljačkim kućama i što se po starom običaju triput dnevno kahva pila.

Sad se trebalo odreći i svega toga i vječno jesti puru i kukuruzu, a pogdjekada i krompir.

Došao opet Nikoli, ali tiho, krotko.

— Eto, komšija si mi, pa bih ti nešto rekao. Do onoga ženina novca kasno ću doći, a meni bi sada trebalo nešto, pa bih ti dao najbolju njivu u zalog. Eno onu »kupinjaču«, što graniči upravo s tobom.

— Ne treba mi zemlje, rekao sam ti već jednom. Prodaj mi kulu.

— Ama, dobar čojče, što će ti kula? Što si na nju za'rznuo?

— Eto nju hoću. I dat ću ti za nju dvadeset hiljada dinara.

On se već davno propitao u banci koliko je Omer dužan, pa već izračunao da mu dade toliko, da se može odužiti i da mu ostane nešto novaca.

— Jesi li ti pri sebi? Dvadeset hiljada! Tä drvo u njoj vrijedi toliko. Ni pedeset da mi dadeš, ni pedeset.

— Od volje ti je. Ako ti je ode banka prodavati, ne ćeš dobiti za nju ni pet.

Otišao Omer kući, ali se nije mogao smiriti, nego izašao na njivu i tu legao. Bacio samo neki stari gunj poda se i mislio.

Još je on jednom tako noćio na ovoj istoj njivi, na »kupinjači«, koja je bila njihova vlastita, »mobina« kako se to rekne, a do njega je ležao onaj isti Nikola. Omer se posvadio s braćom, pa otišao u njivu u mladi kukuruz, a i Nikola, koji se spremao u Ameriku, bio na njivi, na kmetovštini.

Legli oni jedan kraj drugoga, izvalili se na leđa i gledali kako je nebo rascvalo malim cvjetovima bijelim, žutim i crvenim.

Kiša je padala prije dva dana, i kukuruz, koji se bio dotle zapreo od suše, živnuo i lišće mu opet dobilo zdravu boju.

— Čuješ li, čuješ? — pitao Nikola.

— Šta? —

— Čuješ li kako cîkâ kukuruz? Ono raste sada iza kiše, pa puckara u koljencima.

— Hajde, ne luduj. Oklen ćeš ti čuti kako kukuruz raste. Šuti, pa spavaj.

Zašutjeli opet. Tišina. Ni daška vjetra, ni cigloga pokreta lista.

— Osjećaš li ovaj miris? — pitao Nikola.

— Kakav miris? Ništa. Samo smrad od đubreta, što je razbacano po njivi, pa se sad rascvalo na kiši.

— Ne, čovječe božji, ovo zemlja iza kiše miriše. Nadojila se vode, pa sada raskvasala, i uduši njen miris.

— Možebit. Što jednom miriše, drugome smrdi. Da spavamo.

Ušutjeli i zamalo zahrkali.

Ležao Omer i sada nakon više od dvadeset godina i sjetio se čitavoga razgovora. Kako se sve to promijenilo! I sada, baš kao i onda, hladovina iza kiše. Sve zemlja dahti kao od nekoga umora teškog. I miriše mirisom zdravog punačkog djeteta. Čuje sad Omer i kako kukuruz cika. Raste.

Kako on sada voli tu zemlju. Sada, pošto ju je desetak puta preorao i uskopao, pošto je istrijebio iz nje svaki kamen i s kraja na kraj je presuo đubretom od one jedne krave. Nema grude zemlje, koju on nije imao u svojim rukama. Njiva je strma i svake godine voda odroni zemlju i snese je na dno njive, a on s proljeća opet nosi i nasiplje po vrhu.

Žao je njemu i kule, ali mora se od nečega rastati, da spasi obraz i da mu ne rasprodaju na licitaciji za dug.

Mora se spasiti obraz i poštenje. Odužiti se, pa onda početi uredno živiti.

Obuzela ga studen i on se vratio kući. Zaspao, a ujutro rano otišao Nikoli:

— Hajdemo, Nikola, u Stolac. Ja ti prodadoh.

— I ja kupih.

Pričala poslije žena mu, kako je tu noć bio kao izvan sebe. Izlazio iz kuće, išao prema kuli, lutao preko polja, a onda pred zoru došao i zaspao kao zaklan. Trzao se kroza san, plakao, a ujutro rekao ženi: Sad smo gori od drugih seljaka.

Razglasilo se to brzo svukud. Pa gdje se god sastanu dva muslimana seljaka, a ono ništa što im suze ne poliječu niz lice. Ne bi njima žao bilo da se makar šta prodaje, ali se radi o Alajbegovića kuli, o kuli na tri kata, koja se vidi dokle oko može

doseći, pa sad eto da se zove Đurića kula. I onda udare u proklinjanje:

— Ej da bog da mu zemlja kosti izmetala, šta uradi? Što zavi sav kraj u crno! Što slomi svoj Hercegovini krila!

— Hej rahmetli Muhamedaga, što ga rodi onakovoga, nestalo mu traga da bog da; bolje bi ti bilo da si kamen rodio nego njega.

Pa tek kad Đurić poče popravljati kulu, preziđivati je i dotjerivati izvana i iznutra, ljudi samo škripe zubima, a gdjekoji ne može da otrpi, nego zaplače iz svega glasa: Hej grdna rano.

Đurić se ženi. Sleglo se »vlaškog uha«, kako reknu muslimani, kao na sudnjem danu. Puška pušci ne da da oduši. A Nikola prosuo novac, pa selo pliva u vinu. Izveo svate na kulu, pa guslač gusli u Muhamedaginoj sobi. A Nikola uzme čašu vina, pa je prolije na mjesto, gdje je Muhamedaga sjedio: »Deder, Muhamedaga, deder i ti jednu, nemoj se stidjeti.«

Svatovi se kikoću i vrište, a Nikola ide u obor po svinjče i nosi ga na kulu.

— E, Muhamedaga, nisi ni mislio da će u tvoju kuću doći ikada »fini papak«. Nisi dao ni nama, da ih gojimo, da ti ne bi opoganili tursku zemlju.

Pa okrećući se opet Muhamedaginu mjestu, povaljuje svinjče i kolje ga, a krv štrapa po zidu i po podu, gdje je Muhamedaga klanjao okrenuvši se Ćabi.

Stariji svatovi ostavljaju kulu. Ne sviđa se to njima. Prolaze neki ispred Omerove kuće i govore o tom, a on ih iz dvorišta čuje.

— Nije mu ono valjalo, da prolijeva vino i da kolje krmka gore u Muhamedaginoj odaji, — kaže Martin Perić.

— I ja velim. Ono nije ljudski. Da bog dâ, da mu izdobri, ama ne će. Jer Muhamedaga je bio i čovjek, ako je bio i naprasit.

Oko Omera se sve okrenulo. Svu noć nije mogao oka stisnuti od ženina plača. Njoj je kula spram mrtvom glavom, makar da je u njoj samo malo proživjela. A kako je tek njemu. I sad,

kad čuje, da su gore oskvrnuli ono mjesto sveto, gdje se njegov otac cijeloga vijeka molio, njemu je sve crno pred očima.

Ali šta da radi sada? Ne može vratiti kule. Prošlo je već pola godine kako ju je prodao. A i čim bi je vratio? Gdje su toliki novci? Ali što? Ne može ni ovo dopustiti. Ne može dopustiti da se vječno vrijeđa ono mjesto, njemu najdraže i najsvetije. Mora se to sve uništiti. Ubiti Nikolu, pa makar odmah išao na vješala. Ali šta? Ako njega ubijem, ostat će kula drugima. I na vječnu sramotu i sprdnju potomstvu će se pričati, da je to bila nekada Alajbegovića kula, koju je prodao Omer. »S vječnom će se sramotom spominjati moje ime.«

— Kulu srušiti, neka sve pse poduši pod sobom. Imat ću barem zašto visiti.

Unišao u sobu. Gore za gredom na polici bila škatulja lagumskog baruta. Uzeo je, a onda se obazreo po sobi. Žena mu istom zaspala, a troje djece povaljalo se po podu jedno do drugoga. Sagnuo se da ih poljubi, ali se odmah odmakao kao da je gubav. Ne, ne smiju ih se dotaći ovakova usta.

Istrčao i iz pojate uzeo naramak slame. Požurio prema kuli.

Obašao je sa svake strane. U jednom uglu bila duboka rupa, koju su zaboravili zaliti cementom. Spustio u nju škatulju, zatiskao je slamom, a onda u duljini od dvadesetak koraka nasuo slame.

Gore se u kuli orgijalo.

Nikola vrištao:

— Deder, Muhamedaga, deder ovaj zalogaj. I tvoj bi ga imenjak svetac u slast pojeo. Deder ovu čašu. Nema ovakoga vina ni u dženetu.

Omer škrinuo zubima i zapalio šibicu. Primaknuo je slami.

Gmizao plamen, a Omer okrenuo prema žandarskoj stanici. Najednom se okrenuo: »Ne, nije još kasno.« Potrčao prema kuli i prislonio se uza zid.

VINKO PREMUDA

JEDNO KURELČEVO PISMO

(K proslavi 200. godišnjice riječke, sada sušačke hrvatske gimnazije).

U knjigu »Pokorni psalmi Davidovi« od Budinića bijaše upisao izdavatelj ovu posvetu: »Najslađemu i bez sumnje najboljemu prijatelju svomu Eduardu Streeru — od Frana Kurelca.«

Podno iste posvete zapisa njemu u spomen ovaj njegov drug kojih desetak godina kasnije: »Umro je dne 18. lipnja 1874. ob 1 uri poslie pol noći u Zagrebu u samostanu milosrdnih sestarah iza dužje bolesti u 64. g. vieka svoga. Lahka mu zemlja!«[1])

Ima tomu više od 50 godina, što leže u grob Kurelac, a 43. teče, što je zahvalni hrvatski narod prenio njegove zemne ostatke u arkade na Mirogoju, da u tom našem Panteonu počiva uz druge slavne preporoditelje (19. listopada 1885.).

Kurelčeva uspomena sveta je cijelom narodu, ali navlastito primorskim Hrvatima, gdje je on tako uspješno pirio i širio malone utrnutu vatru narodnog duha. Njegov je rad eminentno preporodni, a pisao je tako rekavši za zabavu. Na Rijeci zapravo počinje Kurelčevo književnikovanje. Bansko vijeće imenovalo ga učiteljem hrvatskog jezika »na latinskih školah Rečkieh« 8. veljače 1849. Tu je predavao barem 16 sati, osim toga i u pučkoj i brodarskoj školi. Dok bi se drugi iza obuke odmarali,

[1]) Primjerak u mojoj knjižnici. Šime Ljubić ovako je ocijenio ovo djelo: Ali je naš Franjo ovo svoje neprocienjivo izdanje nagrdio posvetiv ga Ivanu Vončini Novljaninu, kukavnomu uredniku još kukavnijega Domobrana (Ogledalo književne poviesti jugoslavj. II. str. 389, Rijeka 1869.).

Kurelac ne miruje: ili uči staru knjigu ili putuje i prisluškuje narodnom govoru gorskih pastira i pastirica i primorskih težaka i ribara a i svojih đaka. Premda je odmah pristao uz Gaja, nije počeo pisati nepripravan, tuđim duhom, kao mnogi od Iliraca. Svojim bistrim okom umio je zaroniti u dno narodne duše. To nam pokazuju osobito tumači i bilješke njegovih kasnijih djela. Trebalo bi izdati svu njegovu ostavštinu, osobito »Slovar«, za koji je povadio građu iz starih pisaca i milih mu drevnjaka: hrvatulja i srbulja. Uz takove znao bi noć probdjeti, zaboravivši i školu, pače i svijeću ugasiti. Rado je putovao, da ga živa usta nauče, što je knjiga pozabila.

Da možemo procijeniti rodoljubni rad Kurelčev, treba da pomislimo, kakovo je bilo ono doba. Stanje primorskih i istarskih Hrvata bijaše vrlo žalosno. Upravo riječka gimnazija gojila je i učvršćivala protivhrvatski, osobito talijanski duh. A u te latinske ili đačke škole dolazila je naša mladež iz cijelog onog područja, koje je čamilo u potpunoj narodnoj nesvijesti. U taj grob narodnoga duha trebalo je da stupi čovjek učen, odvažan i vatren, a sve je to bio Kurelac. On je junački zasukao rukave, i malo je vrijeme postojalo, najprije mu progovori riječka gimnazija, kako veli Veber,[2]) čistim i krepkim narodnim duhom. Malo zatim progovoriše i nijeme dosad litice svega onoga primorskog krša istim duhom. Što su primorje, Istra i kvarnerski otoci dovedeni u narodno kolo, to je Kurelčeva zasluga. To mu priznaše donapokon i njegovi protivnici, pristaše zagrebačke škole.

Riječka (sada sušačka) hrvatska gimnazija imala je od preporoda dalje odličnih nastavnika, ali zacijelo najvredniji i najmiliji kod mladeži bijaše Kurelac. Nijesu pogodili oni, koji su držali Kurelca kao učitelja nesređenim čovjekom. Kako je bio radom zaokupljen, nije čudo, ako je s kojim gradskim razmazancem strože postupao. Zato je viša školska oblast kadgod posredovala glede toga na pritužbu roditelja. Dr. Rački navodi u spomenici »Iz prošlosti sušačke gimnazije« iz službenog zapisnika: »vrhovnih nauka i učionica upravitelj poradi neuljudnoga baratanja s đacima više put ga je opomenuti morao.« Na đačku su učitelji — mučitelji, učenici — mučenici. Isusovci zovu u šali učitelja *damnatus ad bestias,* i tko je iskusio muku učiteljevanja, znade, kakove strpljivosti za to treba. U onim tužbama lako da je bilo i političke žaoke. Inače kako da tumačimo onu silnu privrženost đaka spram učitelja, kad bi ovaj bio toliki grubijan i pedant? Ako je pak đake silio i strogošću da uče, imao je potpuno pravo. I njega je u školi četiri godine pililo i tesalo i strugalo.[3]) Jamačno se je za predmet zdušno pripravljao, ali je imao od Boga neki posebni dar, da je znao mladeži govoriti od srca k srcu, zanio bi ih i osvojio. Veber, glavni njegov književni protivnik, veli: »Slog mu je bio posve narodan jezgrovit, živi sklad, divno blagoglasje. Osobito je zgodno upotrebljavao trope u obilju... Kad čitaš koje njegovo djelo, vidiš, da sve u njemu kipi, gori, bukti.« — »A šta tek živa riječ, kakav je tek govor bio Franov?« — dodaje Bude Budisavljević.

Kaže se: orator fit. Rijetki su pravi rođeni govornici, a taki je bio naš Kurelac. Retoriku je izučio na tuđim školama, ali nije usisao tuđi duh. Njegovi govornički sastavci o početku ili pod kraj školske godine, kao »Mladost zanešenost«, »O nauku«,[4]) »Kakvu je biti slovu« — predavanje đakovačkoj bogoslovnoj mladeži i dr., to je živa pjesma, glazba, a ne gola proza.

Jedan takav govor, izrečen koncem 1853., bio je za nj koban. Bio je to govor o preporodu knjige slovinske na jugu. Da je samo uzvisivao hrvatski jezik, bilo bi prošlo glatko, ali se usudio dotaći cesarske naredbe, kojom se imala riječka hrvatska gimnazija preturiti u njemačko-talijansku. Neoprostivo—cri-

[2]) Vjekopis Franje Kurelca, Rad 29.

[3]) Bio je neki đak iz Vrbnika slab u hrvatskom jeziku. Kurelac ga ozbiljno pograbi i opomene, da će propasti. Ovaj odgovori: Srako! (Briga me! Neka). Kurelac pita druge, što je rekao, zabilježi onu riječ i đačić nije pao.

[4]) Ovaj je napose izišao (Rieka 1849. Štamparija bratje Karleckih), ponešto se razlikuje od onog u Fluminensia. Na koncu ima: »Živio Ban i vietje Bansko! Živio Bunjevac! Živio Kombol!«

men laesae majestatis! Dne 24. siječnja 1854. kao krivac sumnjiva govora lišen je učiteljske službe. Kolik je to udarac i po nj i po đake u doba krutog apsolutizma! Istina je, uz Kurelca radili su i drugi: Ante Mažuranić, Kazali, Slamnik, Trdina, Šoštarić, Katkić, Penzo, Mihić i Čičigoj, a kasnije Pacel, ali njega nisu mogli nadomjestiti. Nije mu pomogla ni vješta obrana ni utok. Nudili su mu da poučava njemački na gimnaziji, koji jezik on poznavaše bolje nego rođeni Nijemac; ali ne htjede prihvatiti. Uza sve to ostade na Rijeci još dvije godine kao zasebni učitelj jezikâ. Početkom 1862. dođe u Đakovo i tu poučava bogoslovnu mladež u staroslovenskom jeziku. Tu održa ono lijepo predavanje: »Kakvu je biti slovu?« Čim se osnovala Jugoslavenska akademija, eto ga u Zagrebu. Imenovan pravim članom na osnovi prijašnjeg znanstvenog rada, napisa ondje svoje najbolje naučne rasprave iz područja hrvatske frazeologije i semasiologije. Jagić ga prozva filologom u duhu sredovječnog humanizma. Jezik mu je sada nada sve narodan; kao čistunac istaknuo se naročito raspravom: »Mulj govora nespretna i nepodobna — Antibarbarus«. On je obogatio i očistio naš književni jezik. Šteta, što nije dovršio »Slovar«, rječnik hrvatskog jezika, za koji je pokupio lijepu građu iz hrvatulja i srbulja i živoga govora, a kako je temeljito i kao nitko do njega poznavao i ocijenio čitavu književnost južnih Slavena, dokazuje nam nedovršeni i neizdani još »Pregled knjige slovinske na jugu«. Poznat nam je kao Tirtej, pisac ratnih proglasa protiv Madžara, i kao izdavač starih pisaca i kao folklorist. On je spasio od propasti »Jačke« ili narodne pjesme ugarskih Hrvata. U Zagrebu je proživio osam godina, i nakon duže bolesti umro.

Priznat je kao najbolji naš stilist. Nauci o slogu ili stilistici trebalo bi posvetiti u školama više pažnje. Učenjaci Charles Bally, Francuz, i Nijemci Sievers i Voßler, iznijeli su o tome novih pogleda. Prema ovom zadnjem jezik je prije svega umijeće. Kao što je prema definiciji Dvorakovoj povijest umjetnosti povijest čovječjeg rada, tako je, veli Voßler, i jezikoslovlje povijest čovječjeg duha. Zato ima svaki jezik svoj posebni slog

i osebine u izražavanju, koje su međusobno povezane suptilnom logikom. Skladnost sloga u duhu narodnog govora usisao je Kurelac s majčinim mlijekom, ali ga je usavršio do istančanosti, pa treba da naša omladina uči uz narodne pjesme i priče i Kurelčeva djela. Elegancija njegova stila, glazba njegove riječi i finoća osjećaja jezičnoga zanosi nas još i danas.

Zauzimanje za pravi duh i slog hrvatskoga jezika pokaza Kurelac već na Rijeci. U gimnazijskom izvješću 1849. izdade »Govore iz rimskieh pisac« uz pozdrav učenicima i alegoriju »Mladost zanešenost«. Da dokaže, kako naš jezik svojim bogatstvom i ljepotom ne zaostaje ni za klasicima, prevodi one govore, prevodi i druge pisce i »Stope Hristove«, više po duhu no doslovce. Raspravom: »Kako da sklanjamo imena?« ili »Greške hrvatskih pisac« — i drugim knjigama uhvatio se u koštac sa Zagrepčanima vojujući za kratki genitiv množine, a protiv njihova *h* u tom padežu i protiv mukloga glasa pred *r* i radi rogatog *ĕ*, koje imaše zamijeniti današnje *je* i *ije*. Tim rogašima i ahavcima dovikivaše: Ima vas svakojakih, ali vam je jezik svim jednak. Kakav? Njemačko-hrvatski. Ahavci zagrebačke škole ne ostaše mu dužni, već uzdrmaše temelje riječkoj školi, najprije Jagić 1859. člankom: »Kako da pišemo?« (Quomodo scribamus nos? — »Narodne Novine« br. 37—39 s punim imenom, pa Veber bez potpisa 1861. u »Pozoru« s »brusijom« ili »Brus jezika«). U svemu se ni Zagrepčani ne slagahu: Jagić bijaše uz Vuka za 2. padež množine bez *h*, a Veber uz Kurelca protiv izjednačenja 3. padeža množine s padežima duala. Njihovo pisanje ražestilo je silno Kurelca, i on ih htjede da utuče oštrom polemikom, ali ne dospije kraju. Ostavio je samo »unitje« (uvod) u dvije posve različite redakcije.

Već prvo djelce Kurelčevo: »Govori iz rimskieh pisac« rado se čitalo. Pokazuju to bilješke na mojem primjerku, gdje se tumači »ko« sa statt »koj«, »rekne« statt »reče« sagt; slovinsko = slavjansko; drevnjak = Klassiker; »prvi se štenci u vodu hitaju« = ein Sprichwort gleichbedeutend mit dem deutschen: die ersten Hunde tränkt man gern.

Da je blago srce Kurelčevo pratilo svaki narodni pokret, svjedoči njegovo pismo Dobrili s Aristarhiom, ispravkom nekih riječi u »Oče budi volja tvoja«, i ostala njegova prepiska ili pismar, od kojega se je tek neznatni dio sačuvao. S pravom ih je nekoliko kao uzor-pisma uvrstio Janko Tomić u svoju »Hrvatsku stilistiku« (Zagreb 1875.)[5]) Sačuvalo se više od 500 listova, što mu ih pisahu učenici iz Hrvatskoga Primorja, Kvarnerskih otoka, iz Istre i Dalmacije, iz Slovenije i hrvatske krajine, pače i oni, koji ne bijahu njegovi đaci. U svojim knjigama zovu ga svojim milim othraniteljem, dobrotnikom i predragim učiteljem. Ako i nije svakome, većini bit će i on otpisao. Kamo sreće, da to sve imamo! Što nije propalo, dajmo na svijetlo!

Jedno takovo vrlo lijepo pismo iznosim ovdje ne po autografu već iz prijepisa. Pisao ga je još u travnju 1855. svom bivšem đaku Ivanu Brusiću, tada bogoslovu u Gorici. Taj bodulski đak iz Vrbnika valjada je bio nadaren, kada Kurelac polaže u nj nadu, da će zamijeniti svog izmorenog učitelja i utući »brusiju« — ahavce. Na žalost to se nije ispunilo. Brusić je postavši svećenikom živio povučeno poput sveca, zaposlen u biskupskoj pisarni sve do svoje smrti i nije se isticao u javnom životu.

Pismo je upravljeno i Brusićevim drugovima u sjemeništu, Hrvatima i Slovencima. Upućuje ih, kako će se pripraviti na svoj budući rad, da budu revni pastiri svome stadu i da ne odbace knjigu.

Govori i o stanju riječkih škola, boli ga sudbina Rijeke, a na vlastitu sudbinu se ne žali. Vrlo su zanimljivi njegovi pogledi o tadanjem književnom jeziku, kako ga je izgraditi, da ne bude bara, koja ne otiče, nego voda bistra, koja pada, koja romoni i žuberi... I danas je aktualno što veli: »Ali ne treba da se sjedinjujemo kao kovi i gvozdovina, koja stvrdnu i okamene, nego kao trave i bilje, koja se po sjemenu plode i rastu... Sad se ima riešiti misle li južni Slovinci za Srblji po blatu copati, ili

[5]) Na str. 176 piše, da neki prijatelj Kurelčev imade više njegovih pisama, pa je šteta, ako su propala.

je u njih dosta duha i snage, da jezik proizvedu koji zidan na temelju južnom sve trojice narečaj tako ih u jedno sljube i združe, da nastane pravi jezik južni, za koji nitko da reći ne smjedne: to je govor ove ili one strane, nego to je govor nas svieh... Iz narodnih pjesama nemamo poprimiti turskih riječi nego se dobro projmiti onim, što je uprav slovinskoga u njih«.

A šta bi rekao danas o našem književnom jeziku, da se digne iz groba? Sada kad smo politički združeni u državnom sklopu, neki misle da treba »copati za Srbima«, pa se natječu, tko će brže napisati i govoriti: opšti, opština, ispoljavati se, spiskovi i t. d. Drugi inače priznati književnik piše: »svako toliko« (ogni tanto), treći će u dvije rečenice upotrijebiti najmanje deset tuđica mjesto valjanih domaćih, tako da već do desetak godina ne će dostajati Šeringerov rječnik tuđih riječi, nego će svatko u razgovoru s drugim trebati uza se »Petri's Fremdwörterbuch« od svojih najmanje 10.000 stranica.

Može li hrvatski narod zavoljeti takovu knjigu? Neka se gg. književnici malko zamisle u taj problem, ako žele da dobra knjiga napreduje. Trebamo jedan veliki »Antibarbarus«, »Mulj govora nespretna i nepodobna«, novi »Gospodin to ništa ne čini«.

Mladež naša neka uz manje sporta kraj redovitih predmeta proučava u prvom redu svoj materinski jezik, pa druge slavenske jezike, a istom onda ostale. Onda će nam procvasti i lijepa valjana knjiga.

Još jednu o Kurelcu. Stanovaše kraj crkve sv. Vida na Rijeci blizu gimnazije, bivšeg isusovačkog kolegija. Tu se upozna s djevojkom Tonkom Brčan iz Grobnika, koja prodavaše mlijeko u gradu. Zamilova je i već je bio podnio molbu za vjenčanje, ali kako ga otpustilo iz službe, nije do toga došlo. »Bili smo obadva mladi, znaju gospodine, — pričala je kasnije kao starica još živućem svećeniku — pa smo se i ljubili«. Ona je poslije toga pošla za drugoga, nego nije bilo sreće u braku.

Lijepo je o Franu napisao Emil Čakra: »... preminuo je i bez ljube i poroda, veran svojim osobnjačkim načelima, dosledan svome stoičkom pravcu, ostavivši za sobom po svakom

ne dostignutu književnu radnju i uzor čeličnosti na pogledu izdržanja i poštenja«.

Dlijeto Rendićevo ovjekovječilo je njegov lik u mramoru, ali hrvatski narod mu duguje dostojan spomenik.

Evo pisma.[6])

Rěka dne 16-a travnja, lěta 1855-a.

Dragi mi sinko u Slovinskoj majci našoj!

Od boga blagoslov, a od Krsta mudrost, istinu ter snagu duhovnu. Opaši bedra, prikuj oklop, uhiti koplje — boj da biješ dostojan! Sěni tamnoga carstva sve to guštje, gubica sotone sve to više zjatna, laž sve to prokopljivija, himba sve to zasědljivija, napast sve to više nasrtljiva, sila sve to više smrvna — branimo se s bogom i u bogu; oblienimo-li, otežčamo-li — za malo nas godinic nestà, u t r n u s m o. Golubje duše naroda Slovinskoga ni pomislit nemogu kako su paklenjaci sada se uzvršili, kako su im ruke krčevite, koji pot čelo im probija, koje-li trzanje po njihovih udesih:

De nobis Viennae confertur![7])

a mi jadni sinovi, čim se carevi i posli uztrčkali, čim sva zapadna Jeropa zbori i vietja, kuje i snuje, sve prometje i razmetje kako da nas uduši i zadavi i to tako, da nam se nikad više duša nepovrati — mi rekoh m u č i m o te čekamo kao janje dok nas nezakolju; svaka žilica kojom može pone[8]) kap krvi proteći ta se otvara: neka nas nije, neka svi izginemo; a mi niti sebi pomoći ni drugomu nauditi nemožemo; svi tieskovi natištju knjig i novin i to svaki dan, te tako otrovnih da isti n a š i se sinovi tim otrovom opajaju i smamljivaju: a nam se kao mukloj sěni stisnut te ni mrtvâ slovca ni ustima ni knjigom progovorit. Tužnoga t' osuda nad našim rodom! — Nu jadikovat nepomaže, tko si s a m nepomože, nitko mu nepomogne.

Ovim' besědami htio sam pobuditi ne samo tebe, Ivane, nu i drugove tvoje da duhom uzkrsnete ter kad prispie doba da možete težati po vinogradu Slovinstva onda drugo pleme da odhranite i odgojite nego je dašnje: treba nam pleme ne l a s t i v o, ne p l a z i v o no hrabro i živo, koje sluša dok je slušati prilika, koje trgne kad ga žacneš, koje tresne kad nasrneš; pleme kô je zdravo a ne gnjilo. Misliš ti da bi danas ljudi tako voljno robovali da je u njih sěme božje proklijalo? Věruj mi da nebi: današnja je světina pliesan i paučina — vi učenici moji, prionte uz ono što je bolje i zdrăvlje, sâmi budite života čistâ ter čistâ: u čistinje srca i običaja na-

[6]) Brusić nije točno prepisao prema Kurelčevu pravopisu, ali ja ostavih, kako nađoh.

[7]) O nama vijećaju u Beču.

[8]) češki: aspoň, barem.

rodna je sila i snaga — pak onda naš dremljavi i otupěli i odrveněli rod možebit pokrenete i na bolji napredak privedete. Učinte tu radost vašemu učitelju ter zasinte svakom lěpotom Krstovoga i Slovinskoga duha tako jasno da ja pored vas budu crn kao uglen; onda kosti u miru položu niti se budu strahovati da snovatelji »Sredine jeropske = Mitteleuropă« odista taj pakal za nas osnuju; nije kao da v a s k o l i c i n a može uzpriečiti napore silnikov i gnětalac naših, ali mislite da i drugdě o istomu se odporu istine i pravice proti crnoj i proždrljivoj laži i krivici děla; ter ako je zloba složna — budi dobrota još složnija; odaberimo i mi: »viribus unitis«! ter je možebiti koji vas dočuo za besěde Lichtwehe-ove: Haltet zusammen ihr Guten! Die Bösen halten auch zusammen, aber nicht so fest[9]).

Predjimo sad na ono što da činimo. Svaki vas izberi viest[10]) koju po svojemu srdcu: nitko svega neobhiti! jedan prioni uza poviest, drugi uz geografiju, tretji uza ribe, ptice, trave, kukce i t. d. Mudrovati nam nije kad — to je za gospodske stolove: čista vam ružica na srdcu prŏcvati i plamenak m i l o s t i na njemu se uzpiri: onda ste mi i mudri i jaki! Otimi se viestmi bave' nada sve prizrite domovinu: naša mlada krila tudjieh z e m a l j poda se nesviše, i druge zemlje imaju rabotnikov — ali n a š a je pusta i zarasla. Da je naš jezik tim čim bi po plemenu korena svoga biti mogao, da su mu zakon i pravilo stanoviti, da se je pravo razkitio i svakim da je sadom urodio — ja vam ga dalje nepreporučivah; ali uza svu lěpotu svoju on je mladjahno i nejako stabalce; čim više tudji se jezici med nas utiskuju, tim više ga treba zalivati da nam nevene; čim više větrovi njim omahuju, tim ga više podpirati da ga neobore. Prvi vrtlari knjig narodnih svagda su uza viest, koju su osobice gojili, filologi bili jer je trebalo nauk u narodnu zemlju zasadjivat ter tako d a s e u h i t i, a bez duboke viesti narodnoga jezika to se opravit nemogaše. Zato i vi s v i taj naš jezik dobro izučite tim više što se nastoji s neke ruke da ga za boga tko nenauči. Da ne spominju naše gospodje po gradovieh koje se sladko prisměvaju, ako im diete tepe i muca kad hrvatski progovara a visoko vrat penju, ako su ga od govora svojih starih posve učuvale tako da se ono slovinskomu slovu posve oglušilo — da toga hudoga jada, rekoh, nespominju znati vam je da i poglavari mnogi (po svojoj-li il' po zapoviedi?) velmi o tomu nastoje da korence našemu jeziku podsieku i podrežu. Na normalskih školah u Rěci izručiše jezik nekomu Boculiću, koji naški ne samo progovorit nego ni glasov slovinskih izgovorit neumie — čověku posve Lacman-

[9]) Ovaj navod dolazi i u pismu Kurelčevu Petru Tomiću od 23. studenoga 1867. (Tomić: Hrv. stilistika str. 118), ali ovdje govori, da je to riječ Pfeffelova. Znači: Držite za jedan konop vi dobri! Zli čine također tako, ali ne takom snagom.

[10]) Znanost, to je kovanica Kurelčeva; slovenski »veda«. Vodnik spominje u ostavštini kus govora »O vijesti i svijesti«.

skomu. Kad netko pred Kellerspergom[11]) napomenuo da taj čověk ni malo jezika neumie koji da uči, ovaj mu odvrati: »Daran ist auch gar nichts gelegen, aber er kann ja nich Deutsch«. Ko hoće zadobiti stolicu hrvatsku treba mu je što manje uměti hrvatski a što više němački.

Iza Fabkovića tvrdâ i vrstnâ Hrvata stiže nekakav potuděli Senjanin, koji do naše slovnice nikada ni pridahnuo nebiaše; a sada je čeljade još glasovitije: sada je Boculić. Na latinskih školah iza Pacela stigoše Francel i Slamnik koji (bud rečeno bez ukora njih dvaju) mnogo su i mnogo slablji od Pacela, koji odista na slovinskoj njivi vrstan je orač i sejač: sada druge polovice ovoga lěta misle hrvatski jezik izručiti Mihiću! O dobrih pastirov! o materinskâ promisla! Crna ti li je kukavica narod Slovinski! (Reci onim drugim ko je Mihić a ni sâm možebit neviеš koji su jadi u njemu i na njemu).

Znaju da ti se ahavci po mozgu metu i da si žalostan što su nas uzbili. Nemogu nepomislit da nije bune kakve u Zagrebu bilo medju novinarmi. Toga se, sinko, ništa neplaši nego izidji na bojištje — mene su takvi bojevi već izmorili, premaže me više slabost nego starost. I lakše istini uzvěruju one tvrde lubanje kad zgledaju da i druge vrane (absit omen)[12]) tu istu pěsmu gaču. Mi smo, sinko, crni dok ne dobijemo: tebi izručuju taj boj i mišlju da obstaneš kao junak. Ja možebit koju samo u »Nevenu«[13]) napomenu — ali ti napiši knjigu posebice: trošak se najde. Pročitaj prvo knjigu Čelakovskoga: Čteni o srovnavaci mluvnici slovanske (v Praze 1853) i Hattale Martina: Zvukoslovi jazyka staro- i novočeského a slovenského (tamže 1854). Ne stavi se odmah pisati nego dobro sve prouči što k tomu treba pak onda se zametni pratjom i dobrim kamenom u zatiljak ih lupi! Ovo nije samo boj za genitiv nego je to boj stare i nove škole t. j. sad se ima riešiti: misle-li južni Slovinci za Srblji po blatu copati, ili je u njih dosta duha i snage da jezik proizvedu koji zidan na temelju južnom sve trojice narečaj tako ih u jedno sljube i združe, da nastane pravi jezik južni za koji nitko da reći nesmědne: to je govor ove ili one strane, nego to je govor nas svieh.

Budimo stanoviti i krepki a ne kao dětca koja igrice mienjaju: što je Gaj počeo to mi dozidjujmo i nastavljajmo; ako je Gaj pustio ime ilirsko nije trebalo da pusti jezgru njegove naměre. Ako je tko smio graknuti na ime koje k srdcu neide, nesmie grakati na ono po čemu naša se njiga ujedini, učvrsti, omladi; po čemu ona može mladice pognati i cvietom se osipati i plodom uroditi takvim, kakvim doslě urodila nije.

[11]) Veliki župan riječki. Njegove riječi znače: Do toga nije ni stalo, nego on nezna njemački.

[12]) Ne budi zlo rečeno!

[13]) Beletristični list na Rijeci.

Nebude-li na jugu jedna knjiga to do skora nebude nikakve. Nebude-li na jugu jedno stablo, ona tri stabalca osahnu. Ali netreba da se sjedinjujemo kao kovi i gvozdovina, koja stvrdnu i okamene — nego kao trave i bilje, koja se po sěmenu plode i rastu. Nedajmo da nam jezik bude bara, koja ne odtiče nego voda bistra koja pada, koja romoni i žuberi, koja sve nove struge prodire i po nepoznatih stranah novimi se zavoji mota. Nedaj bože da nam jezik ostane takav kako nam je po Gajevcih nastao: njemu se je posve očistiti i otriebiti! Zašto nije narod našu knjigu uzljubio? — s toga što nije pisana po njegovu srdcu. Jezik se j' obogatio ali čim? — prnjavom truhlinom. Stare knjige čitajte i vadite štogod naš jezik ukrasit i ojačat može: ja vam velju da je tuj poklad netaknut. Čast srbskiem pěsmam, ali što se jezika tiče to se prvo iz njih naučismo turski nego naški; nu onim, što je uprav slovinskoga u njih, tim se dobro projmiti treba.

Što me pitaš, sinko, za slovnicu iz koje da učiš, reći mi je da Daničić najbolju je slovnicu napisao, ali se već razprodala te neostaje drugo nego da naručite onu od mladoga Berlića. Magistro licet auctorem reprehendere et corrigere.[14])

Što me nagovaraš poradi glagolov da ono pisamce glede njihove porabe na vidik iznesu, znaj da poradi neskladа u istoj sviesti mojoj na vidik je ne iznošu. Nemogu se dokopati tvrdâ pravila glede porabe gerundia i participia.

Neznam dokle bi ti još pisao ali me čeka Plišić te mi je dovršiti. Što skorije mi opet piši jer su mi tvoja pisma radostna.

Gospodina profesora[15]) što uljudnije pozdravi i reci mu da mi je puno ugodno bilo čitati ono što o Goričkih stranah u Arkivu piše. Bog daj, takovimi trudî obilovao i nikad od njih neodstupio: uprav poviest najviše dopomaže k preporodu naroda.

Slovence iskreno pozdravi i reci im da mi je premilo i predrago bilo čuti, kako se misle s nami sve to više u jedinstvu knjige spraviti.

Pozdrav takodjer mojim nekadanjim učenikom, poradi kojih tako sam dugo pismo i napisao.

Da si mi zdrav, Ive učeniče!: da me držiš na pameti kako i ja tebe!

Fran Kurelac.

[14]) Učitelj smije pokuditi i ispravljati pisca.

[15]) To bijaše učeni Štefan Kociančič, rodom iz Vipave, polihistor i znalac mnogih jezika. Pjevao je i židovski i razgovarao s rabinom. Umr'o u Gorici 1883. Poučavaše naše bogoslove staroslovenski 1861. i 1870., ali oba puta mu to vlada zabranila. U 3. knjigi Kukuljevićeva »Arkiva za povjestnicu jugoslavensku« 1854. izašle su njegove: »Zgodovinske drobtince po Goriškem«.

MISLAV BARTULICA

ZANOSI I MOLITVE

KRIŽNI PUT

Molitvu mole
i pognuti hodaju svelo
jer oni nebo vole;
a voljeli su i život smjelo,
pa sada
kô od vajkada
oni vruću molitvu mole!

Svečano, tiho.
Zanosno, tiho
pognuti, u povorci dugoj
idu tako i u zemlju zure,
posrću u povorci dugoj,
na proštenje svoje jure...
i skrušenu molitvu mole!

Izagnani, svi redom iz svijeta,
to hromi su sad, bogalji, starci
bez životnog ikakvog cvijeta.
Nekad bili su svi poletarci
sad patničku svi molitvu mole!

Usudni ovo je njima put,
jer po hiljadu, hiljadu put,
oni sad, željni spasa hrle
da se bratski svi zagrle,
kad, u osvitu, stignu svome suncu!

Njihove su patnje na vrhuncu:
svi kljasti, hromi, slijepi, u redu
zanosno, svom istom cilju gredu,
i uzvišenu molitvu mole!

Nesreći svojoj ne mogu da odole,
jer crne ih muke teško bole;
oh jer oni dušu svoju vole,
ovu svečanu molitvu mole:
to milioni nevoljnih molbe nižu
i smjerno do neba svoje čežnje dižu,
svoju himnu molitvu mole
Bogu svevišnjem svome
Bogu vrhunaravnome...

Daleko na obzorju tamo
gube se, i tek obrisi samo
njihove još povorke se vide.
Sveta procesija ubogih ide, ide...

Na križni put! Na križni put!

TEBI, O SUNCE!

Prvi pozdrav, nakon teške ove noći,
tebi, o Sunce! Svim te cjelivam zvijezdama,
o tebi, Sunce, moj pozdrav prvi!

Ustalasana je duša moja, moj silni leti
krič, nad svodove našeg ovog neba,
do u divne tvoje veličanstvene daljine.

Gô sam čovjek bolne duše, ispaćene,
s razvalina ovih vapijem tvoj sjaj
i prinosim darove, svojih muka vatru:

Neka si svet, vječne ljepote, Stvoritelja
Prvi glasniče, ljubavi, bratstva i mira!
Jer osama me bije nakon grdne ove noći,

jer života grč uzburka krv moju strašno
i sveti plam žudnje leti k tebi: u valovima
sunčanog slavlja tvoga da okupa se duša moja.

Ushićenom vjerom ti se molim, lomeći
verige ovozemnog mraka, čežnja raste
moja i klikće srce moje, najzanosnije:

iz mene sad prodire miliona plač,
iz mene prolama se žrtava svih jek,
jer pjesma se moja ori mukama svijeta!

Teška bi ovo noć. Daleko mrko nebo
i ne bješe jednog plamička nade ni vjere:
izgubi se svjetlost sva u ponorima strašnim.

I zavapi uzapćena duša moja, i jeknu
glas ljepote pogažene zločinstvima ljudi.
I osjetih snagu božanske vjere i nade.

Na razvalinama se eto naših dana moli
gô čovjek ispaćene duše svoje, avaj!
Svud crna noć. Samo u visinama tamo

visoko nad nizinama naše zemlje, gore
sjaj novog neba jutarnjeg i krasnog,
ukaza se usplamtjeloj duši mojoj:

o tebe cjelivam svim zvjezdama ovim,
jutros, poslije teške duge noći moje,
o tebi, Sunce, ovaj prvi uznesenja pozdrav!

J. RAČIĆ MAJKA I DIJETE

LJUBO BABIĆ

HRVATSKI SLIKARI

od impresionizma do danas.

»Evo sam strmim putem prispio na odsjek brda. Stojim. Ogledam se na put, koji sam prevalio. Zadovoljan sam. Koliko ću koračaja još proći u dragome svijetlu života, ne znam. Tješi me pogled na vršak brda, gdje cvate cvijeće sreće i kulture hrvatskoga naroda. Meni sunce već zalazi, ali vidim zoru bolje budućnosti: ona svita našoj umjetnosti i narodnome napretku... To me tješi i jača.« Tako je završio svoj iscrpan i nada sve informativan članak o hrvatskoj umjetnosti prije četvrt vijeka u »Hrv. Kolu« dr. Izo Kršnjavi. Ove utješne njegove riječi istinito utvrđuju, da su nastojanja njegove generacije i prošlih generacija urodila plodom, da je izvršen mučan i naporan rad, svakako za naše prilike ogroman. Prva, najteža etapa je prevaljena. Pa kad se usto uoči utješljiva pojava, da linija razvitka ovog neshvaćenog i nepriznatog našeg slikarstva pokazuje konstantni uspon, i to nesamo u kvantitativnom, već, što je mnogo važnije, i u kvalitativnom pravcu, moraju se a i mogu se odrediti jasne i logične smjernice cjelokupnog razvitka.

Ispitujući ovo naše slikarstvo kao cjelinu, kao naš likovni izraz, zapažamo uza sav kaos i gotovo nelogično, anarhično stanje ove karakteristike:

Prvo: u glavnom možemo svrstati sve te naše napore i njihove rezultate više ili manje pod pojam civilizacije, koja dolazi izvana. Samo se izuzetni slučajevi odvajaju, koje možemo ubrojiti pod pojam kulture. Gotovo većina tih naših napora na slikarskom polju nisu direktni i spontani. Oni su jeka

drugih i jačih likovnih kulturnih izraza, koji su utjecali na naše slikare. Osebujnost ili originalnost u većini je slučajeva tek u drugom planu. I kad postoji, prekrita je tuđim formulacijama, koje su obično zakasnile. Tako na primjer javlja se tek 20 godina kasnije kod nas čista impresionistička slika, pošto je pobijedio francuski impresionizam. Slično se je dogodilo i s formulacijama kubističkim, samo što je kod ovih naših kubistički nastrojenih radova vremenski razmak manji, zakašnjenje je manje. Nije potrebno dalje nabrajati neoklasicizam i one druge izme, koji su se sa zakašnjenjem prema svjetskom kurzu izmjenjivali, ali svakako valja istaknuti činjenicu, da kod nas nije postojala grupa ili skup umjetnika, koji bi ideološki bili izrazito izgrađeni kao impresionisti ili neoklasicisti ili kubisti. Izrazite programatske škole nismo imali, ali smo imali čitav niz pojedinih, darovitih umjetnika, koji su se priklanjali čas jednoj struji, čas drugoj često sasma suprotnoj. Jednom riječi, išlo se je za drugima po utrtoj stazi, a nije se išlo svojim neutrtim, teškim i neuređenim putem.

Iz ovoga slijedi druga karakteristika: da je to stanje početno, — kaotično stanje pribiranja, da je to u neku ruku pionirski posao, koji se svakako kao predradnja morao obavljati. Takove iste značajke pokazuju i susjedni narodi, koji su tek nedavno ili nešto prije od nas Hrvata počeli intenzivnije njegovati likovnu umjetnost. Postoje istovetne pojave kod Čeha, Poljaka i Madžara.

Treće: sva ta naša likovna strujanja i htijenja, uz neke izuzetke, bila su bez socijalnog momenta, onoga momenta, koji bi ih bezuvjetno vezao o sredinu. Pod izvanjskim utjecajem djelovala su sva ta nastojanja, gotovo sva odozgo prema dolje. Likovni se izraz naturavao, naturavala se ta naša umjetnost, jer ona nije bila spontano rođena po potrebi sredine. Naravno da potom nisu ni bili regulirani ni kanalizirani prema istim potrebama umjetnički izrazi. I sasvim je logično, da takove izraze nije sredina ni primila. Ovako naturena umjetnost bila je za tu našu sredinu puka dekoracija. Navodno su je primali oni dosta malobrojni tako zvani inteligenti, koji se kod nas

M. KRALJEVIĆ — MOJA BEBA

uvijek isprsuju i ističu, kako staru i veliku kulturu imamo. Umjetnost nije bila resumé života, već je toj malobrojnoj inteligenciji samo bilo do toga, da i mi pokažemo na našu likovnu umjetnost kao i drugi narodi. U bliži kakvi kontakt nije ta inteligencija ni došla s našom umjetnosti, te po tom nije umjetnost imala nikakvog dubljeg utjecaja na razvitak cjelokupnosti. Dok su tako jedni shvaćali umjetnost kao nužnu i potrebnu dekoraciju, drugi su opet držali, da je ta cijela muka i patnja oko nekakvog našeg likovnog izraza neozbiljna rabota i nečasno gubljenje vremena, nedostojno ozbiljna čovjeka. Trećima je opet bila umjetnost skroz na skroz nepotrebna šarlataneri ja, koja šarlatanerija, kad osvoji svojom vještinom pare, onda imponira, postaje vrijedna svake časti i svakog priznanja ne po svojem talentu, geniju ili po svojim djelima, već po šeku, koji se isplaćuje u banci.

Takove su tužne i žalosne značajke naše apatične sredine, ona je naime počela u prvoj ili najviše drugoj generaciji živjeti urbanistički. I veliko je čudo, gotov paradoks na prvi pogled, da su se i takova likovna nastojanja mogla uopće pokazati i, kako vidimo, održati. Konačno je i razumljivo, da je tempo, kojim se kod nas urbanizira naša sredina, morao neminovno utjecati na sam razvitak u likovnom svijetu i tamo naći svoj jasni odraz.

Ako si zamislimo Zagreb 90. ili 98. godine, Zagreb kakav je izgledao prema svojim kućama, i Mašića, Bukovca, Ivekovića i t. d., pa nasuprot tome dozovemo si sliku današnjice uz Becića i druge, lagano ćemo shvatiti i osjetiti udaljenost, koja je između, recimo, Ivekovićeva »Oproštaja Zrinjskog« i Becićeve dekoracije u Poljodjelskoj banci. Ova udaljenost kao i tempo u samom razvitku značajan je po urbanistički izraz, koji je sav individualan.

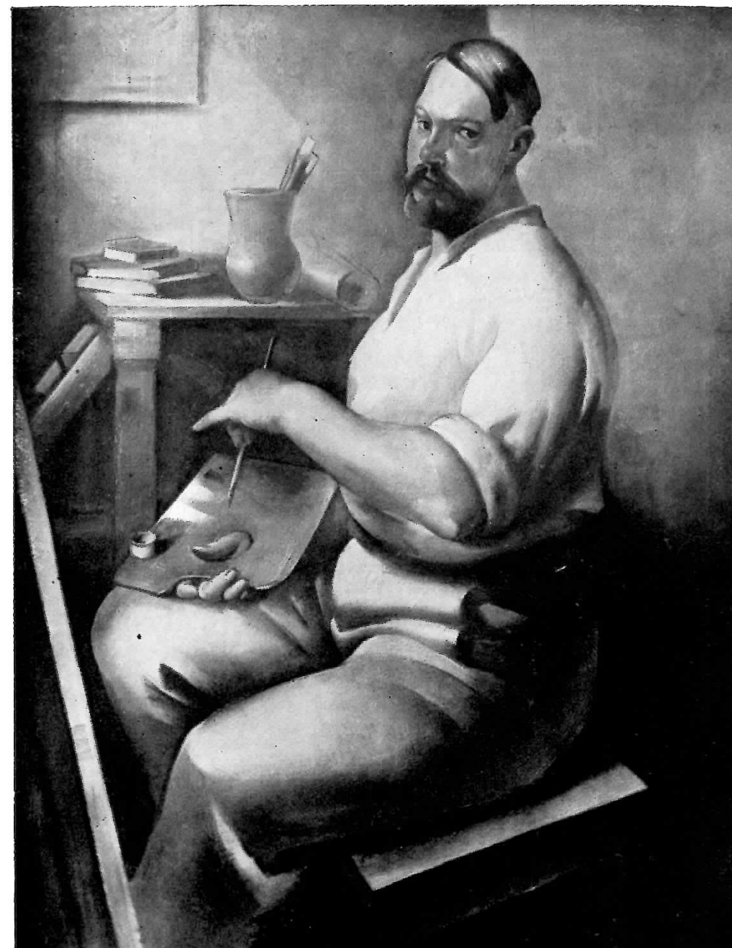
Sasvim je drugačije, sasvim su druge značajke kod našeg kolektivnog likovnog izraza. Podrazumijevam pod tim imenom uglavnom našu seljačku umjetnost, osobito onu iz najstarijih, najdonjih kulturnih naslaga, koje su zadržale nepatvoreno čist izraz primitivaca. Sve one značajke, koje su bile kod individu-

alnih naših likovnih nastojanja negativne, upravo su kod ovih kolektivnih izraza pozitivne, suprotne onim prvima.

Taj naš kolektiv, to naše u biti · konzervativno seljaštvo čuva ljubomorno stare svoje oblike još i danas. I nesamo da je sačuvalo i čuva, već je i poprimljene strane forme preuredilo za svoje potrebe i prema svome ukusu, i iz tih stranih forma satvorilo potpuno osebujne i nove oblike. Istina, te forme sliče formama isto takvih primitivaca drugih naroda, ali uza sve to one nisu nikako odraz u svojim najboljim i najstarijim primjerima, već su direktni i spontani izraz. A kad bih mogao ovdje komparativno u boji, osobito u boji, prikazati tekstile naših susjeda kraj našeg tekstila, pokazao bih jasno svu osebujnost tog našeg tekstila, ne toliko po samim motivima, koji su slični gotovo svuda u seljačkoj umjetnosti, koliko po samoj obradbi tih motiva, po samom osebujnom skladu naših boja. Ma da su ti likovni izrazi sitni, maleni, ma da su svi na razini primitivnog izraza, oni su svi bez izuzetka stvoreni živo i životno. Oni su u bitnoj vezi sa svojom okolinom, proizašli su iz naše rase.

Linija razvitka kod tih izraza polazi odozdo prama gore. Kad izgrađuje kolektiv svoje domove, vezan je o svoje tlo. Na kršu izgrađena kuća izrasla je iz kamena, i zbog potrebe i klimatskog diktata rodila se osebujnom. Isto je tako i s kućom u našem kraju: drvenjara našeg kraja po svojoj građi, po svom rastu odgovara svojim oblikom našem kraju. Izgrađujući svoje domove, uređujući alat i pribor pa i sam namještaj, ukrašujući svoja odijela, naš kolektiv de facto stvara osebujno, stvara, istina u ograničenom i malenom opsegu, svoju osebujnu kulturu, koje je likovni rječnik i likovna gramatika, još nesastavljena, jasna i potpuno drugačija nego kod drugih narodnih cjelina.

Nadolaženjem strane i tehnički savršenije civilizacije, ovi se kulturni izrazi našega kolektiva gube, oni uzmiču, i sa žalošću se mora utvrditi, da je taj naš osebujni izraz pri svom svršetku. Nabrajanje svih uzroka toga propadanja (kao raspadanje zadruga i industrijsko jeftinije produciranje i t. d.) daleko bi

V. BECIĆ AUTOPORTRET

me od moje teme odvelo, samo hoću još istaći, da je još otvoreno pitanje o obnovi našega seljačkog umijeća. Prema dosadašnjim rezultatima morao bi čovjek ostati skeptik. Valja svakako priznati, da je ta obnova bar djelomično moguća. Primjer švedske današnje produkcije dokazuje ovu mogućnost, a i veliku korist i značenje za cjelinu.

Imajući u vidu te dvije suprotnosti, ta dva likovna svijeta, jedan potpuno primitivan i rustički, a drugi u svojim početnim fazama već urbanistički, razumjet ćemo i duboki jaz, koji ih dijeli. Jedan skroz na skroz vezan o potrebe i o tlo, izrastao iz rase, a drugi, da tako kažem, u zraku, nepovezan o svoju sredinu, u mnogo slučajeva i protivnik te sredine. Taj je drugi izraz pod stranim utjecajem izrastao zbunjen, ekonomski neuslovljen, nošen svojim fanatičnim htijenjem, koje ga sili izrađivati onakove likovne izraze kao što to i drugi narodi vjekovnog razvitka izrađuju.

Dok je prva faza u razvoju našega slikarstva bila nošena tim htijenjem, druga je faza produbla prve smjernice ispravnijom orijentacijom. Razvoj je polazio spram traženja kvaliteta, koji bi bili na istoj razini kao i strani umjetnički izrazi. Dok je prva faza značila u neku ruku pribiranje, druga faza znači izabiranje. Jednoj i drugoj fazi zajedničke su značajke, da su se domaći motivi forsirali. U prvom početku bilo je toga forsiranja više, sve je bilo ilustrativno i spoljašnje. Kasnije je razvoj opet nastojao sve te ilustrativne elemente što više eliminirati i umanjiti naglašujući više samo tehničko i slikarsko shvaćanje. Svakako smjernice su bile upravljene spram našega izraza, i to potpuno našega u svoj svojoj osebujnosti. Iznalaženje vlastitog i osebujnog izraza bez patronata i stranog utjecaja bio bi zadatak treće, današnje faze. Naravno, takav bi izraz bio potpuno individualan i životan u tom smislu, da izrazuje sve ono, što je latentna potreba sredine. I prema tome se bjelokosna kula larpurlartizma ruši, a stupa se u sred sredine svega onoga našega domaćega, hrvatskoga, ma i malenog i sitnog, ali nada sve karakterističnog, originalnog i živopisnog zbivanja.

Prva faza našeg slikarstva obuhvaća one najranije početke slikanja kod nas, koji se javljaju polovicom prošloga vijeka, pa sve tamo do Račića. Ona je poznata, i svi važniji slikari te prve faze ne će našem razvitku pridodati ni jednu novu i još nepoznatu značajku. U biti ilustrativni, u naprednom evropskom smislu antislikarski, predstavljaju svi ti slikari prvo pribiranje bez ideološke osnovice i bez izgrađenog slikarskog shvaćanja.

Napor tih početnih slikara bio je golem i nada sve mučan. Dosta je spomenuti tragičan lik mladoga Karlovčanina Karasa (1850.), da ne nabrajam ostalih zaslužnih pionira te periode.

Već u najranijim začecima slikarstva nastojalo se je kod nas dovesti u sklad prije spomenuta dva svijeta, kolektivni i individualni. Nastojali su spojiti i pomiriti te dvije suprotnosti u prvo vrijeme zdravicama i patriotskim frazama. Htjeli su sagraditi most, spojku preko tog velikog ponora. No budući da su svi ti mostovi bili na žalost papirnati, ma da su bili i vješto izvedeni, ma da su bili i šareni, spoja i veze između ta dva svijeta nisu uspostavili.

Pokušaja različnih bilo je napretek. Poznato je svima, kako su se htjeli polijepiti motivi i čitavi ornamenti sa tekstila ili sa tikvica bez reda posvuda, pače po fasadama naših građanskih kuća. Nešto slično čine i naše drage milostive, kad stavljaju šamije na glavu ili se preoblače u seljačko ruho. Rezultat je poznat — neukus i nesklad. U najsretnijem slučaju dobije se uspjela maskerada. Jednako su nastojali seljački kostim prenositi na platno u svim mogućim varijantama, bilo sasma fotografski, bilo stilizirano. Predaleko bi me odvelo nabrajanje svih tih nesporazuma; prenosilo se i krivo adaptiralo, pače se izgubila i ona simpatična dokumentarna crta, kad su te seljačke motive zasladile one poznate diletantske ruke u limunadni i poetični kič. Na žalost još uvijek takovi diletantizmi vrijede kod nas kao neka narodna umjetnost, premda je jasno, da naša umjetnost, koja hoće biti narodna, mora izlaziti iz našeg posebnog i originalnog shvaćanja, iz našeg posebnog ukusa, iz naše posebne fantazije i iz naše osebujne imaginacije. Gore spomenuta nastojanja jesu diletantska zato što nedovoljnim

V. VARLAJ KLEK

sredstvima, neizrađenim talentom samo polovično odrazuju, to jest polovično i loše fotografiraju, a ne iznose izraz. Uzimlju spoljašnje elemente, prenapravljaju ih po kriteriju lijepoga, kako su ga negdje kod drugih vidjeli i kako si ga oni predstavljaju. A obično ne umiju ni one primitivne azbuke svojega metiera. Pa im je i takova spoljašnja narodna forma obično kostim pod imenom sad hrvatskim, sad jugoslavenskim, a sad opet zagrebačkim, već prema potrebi ili prema vjetru. Služi im ta spoljašnjost nesamo kao firma, već je ta spoljašnjost ujedno i štit. Jer tko se usmjeli izreći, da je ovakovo slikanje falzifikat narodnog likovnog izraza i gruba mistifikacija, odmah je proglašen protivunarodnim i protivuhrvatskim čovjekom, a mirne konstatacije obično su kvalificirane kao histerični napadaji.

Na drugoj je strani želja, da se spoje ta dva likovna naša svijeta, rodila groteskním preuveličavanjem i precjenjivanjem našega folklora. Isticalo se je često upravo ono, što je nebitno i što je opće u prerazličnim kolektivnim izrazima, kao da je to specijalno naše i hrvatsko. Pridavala mu se značenja, kojih nikad i nikakav folklor ne može imati, a ono najvažnije u našem folkloru ponajčešće se je od tih naših oduševljenih slavitelja i sabirača zaboravljalo. I što je najgore, taj se vrijedni kolektivni izraz obično krivo primjenjivao i upropaštavala se nemilice sama bit i motiva, i originalnog sklada boja i posebne naše proporcije, koja se krije u našem kolektivnom izrazu.

No uza sve to ti nesporazumi i negativni rezultati bjelodano pokazuju volju i težnju da se nađe neki modus vivendi između ta dva svijeta. Istina, ta dva likovna svijeta gotovo su samo geografski povezani, žive jedan kraj drugoga i ne dodiruju se. Zato je potrebno, da se već jedared to otvoreno pitanje postavi i da se ovaj naš centralni likovni problem kao najvažniji osvijetli. Ovdje je jezgra, ovo je pitanje, na koje se mora odgovoriti: snošaj rustičkog kolektivnog i individualnog urbaniziranog izraza. Rješavanje toga pitanja neminovno upućuje cijeli naš likovni razvoj socijalnom kompleksu. A odgovor na to pitanje je ujedno rješenje našeg čistog likovnog osebujnog izraza.

U drugoj fazi nakon ispravne (u pedagoškom smislu) orijentacije polagano se pomalja to pitanje. Sve jače i jače izilazi i sve se izrazitije i jasnije zamjećuje, da se ide za socijalnim kompleksom i da se nastoji naše slikarstvo riješiti stranih utjecaja i da se teži za glavnim ciljem, za postignućem našeg čistog originalnog likovnog izraza.

Prvi odlučni fakat u dokaz težnje za postignuće toga cilja jest pojava Josipa Račića na početku našega vijeka (1885. do 1908.). Slike toga dvadesettrogodišnjeg dečka znače obrat u razvoju našega slikarstva. Tim njegovim slikama počinje se orijentacija cijeloga našega slikarstva na ispravnu centralu Paris, prekida se orijentacija na Beč, München ili Berlin. Traži se slikarstvo, a ne secesionizam bečki ili akademska ilustracija ili dobroćudna anegdota ili panoramska historija. Traži se tehnička sprema, a ne literatura. I Račićeve slike, ma da su zakasnile, značile su za cijelu jednu generaciju program i predstavljale su onu razinu, koja se je imala dostići. Te njegove slike u istinu bile su snažna i jaka reakcija na dotadašnje stanje u našoj zemlji. Račićev izraziti jaki talenat već je na münchenskoj akademiji izradio nekoliko platna, koja su za nas, hoću da naglasim za nas, bila važna. Tehničko mu je i slikarsko shvatanje odudaralo od svega dotadašnjeg našeg slikarstva, ne toliko po svom za nas tada novom i modernom, koliko po svom spontanom i čistom slikarskom stavu. Cijeli Račićev opus može se svrstati u prvu fazu impresionizma, koja je po Manetu još bila povezana s jedne strane za Courbetov realizam a s druge strane za klasično špansko slikarstvo. Račićev ideal, kad odstranimo Habermannov utjecaj, mogao bi se postaviti između ranog Maneta i genijalnog Nijemca Leibla. Impresionističko gledanje i impresionističko naziranje, to jest gledanje i odrazivanje objekta temperamentom izvedeno u prvom zamahu (Meier-Graefe), nalazi se kod našeg Račića ponajviše u njegovim pariskim akvarelima i onom divnom tonski skladnom Pont-neufu, što ga je izvrsno reproduciralo Hrvatsko Društvo Umjetnosti. Ova je slika osobiti primjer impresionizma kod nas. Druge akvarelne slike pariskih veduta nose iste odlike, no nisu tako definitivne

kao Pont-neuf. Portraiti i pojedine figuralne studije više su akademske. Po njegovoj slici »Majka i dijete« možemo slutiti, kakav bi dalji razvoj prošao Račić i kako bi se sigurno obratio socijalnom kompleksu taj mali proleter i neznatni litograf iz Horvata, da ga nije još danas nejasan i mutan njegov tragičan udes prerano snašao. Iz seljačke krčme u Horvatima prebacivši se bez ikakve pomoći u sjenu Louvrea, osjetio je instinktivno ono pravo i istinito, i zato će njegove malobrojne slike ostati za nas kao veliki dokumenat i veliki biljeg ispravnog i čisto slikarskog početka.

Račićev vršnjak i ujedno njegov drug iz Münchena, Miroslav Kraljević (1885.—1913.) nastavlja ovu ispravnu parisku orijentaciju. Više je obrazovan nego Račić. On je dijete iz tako zvane bolje kuće, inače beamtersko dijete. Dok je kod Račića još modelacija virtuozno provedena, gotovo kao kod kakovog starog majstora, Kraljević već razbija formu i slaže šare u pomirene kontraste. On se priklanja kasnijem Manetu. Manetova Olimpija mu je glavni uzor. Kod Račića je sve mirno, kod Kraljevića je opet glavna karakteristika uznemirena i temperamentna faktura. Dekorativna arabeska njegovih crteža i slika govori o tom, da je Kraljević bio mnogo jači i originalniji kao crtač. Njegove su lascivne i lako nabačene virtuozne linije profinjene, i daju svu eleganciju i životnost dekadentnih urbanističkih izraza. Kumovali su mu Guys i Toulouse-Lautrec. Račić je bio bliži zemlji. Svakako je Kraljevićeva »Mala sa bebom« najviše zaokružena a i najjače i najizrazitije pokazuje sve odlike ovog prerano preminulog talenta.

Treći je po redu od tih značajnih pionira naše ispravne slikarske orijentacije Vladimir Becić (rođ. 1885.). Njegov početni rad imade iste značajke impresionizma kao i radovi Račićevi i Kraljevićevi. Portrait sa sivim rukavicama mogao bi se zamijeniti sa bilo kojom stvari Kraljevića istoga vremena. Poslije se Becić razračunavao s postimpresionizmom. Cezannove su konstatacije našle i u njemu odjeka, kao što su gotovo na cijelu tadašnju evropsku mladost djelovale. Becićev zdrav smisao vodio ga je spram zaokruženoga i tehnički dotjeranog

rada. Prva zadaća slikara: savršeno savladati tehniku, postala je i njegova najvažnija odlika. On je naš najbolji i najvirtuozniji majstor kista. Naginjao je neko vrijeme na formulacije neoklasicizma. Radovi te periode modelirani su tvrdo i škuro. Zadnje njegove stvari su, kao reakcija na taj neoklasicistički period, sve mekanije. Tonska skala mliječnih i mekih, većinom toplih možda i mutnih boja, izražava se u žutkastosivom skladu, kao da je inkarnat dao glavnu sadržinu. Mekana modelacija na »Poluaktu« jako odudara od prijašnjeg načina, u toj je stvari Becićev majstorluk za sada postigao svoj vrhunac. Forma je svladana s lakoćom i modelacija se ne nameće; svakako taj rad ima u sebi elemenata, po kojima se naslućuje stilni pasatizam i eklekticizam kao i podupiranje o formulacije prošlih slikarskih perioda.

Dok su ova trojica direktno predstavljali u našoj sredini početak ispravne orijentacije na Pariz i na francuski impresionizam te time uistinu podigli razinu našega slikarstva na evropski stepen, u isto vrijeme rade i drugi umjetnici, koji su od svojih početaka još vezani na Beč i na cijeli kompleks bečke secesije. Za bečku secesiju ne može se reći, da je bila škola ili možda novi nazor i novo gledanje. Ona je više nastala i bila reakcija na suhi i jalovi oficijelni akademizam, koji je bio opći. Pa tako je i reakcija na taj jalov rad bila opća. U Beču je još k tome secesija imala jake dekorativne umjetno-obrtne značajke.

Sam Klimt, vođa pokreta u Beču, ubacuje se u čisto plošno ornamentalno i stilizirano rješavanje. Kod njegovih nasljednika i učenika preko orijentalnih utjecaja vraća se de facto u biti stari akademizam u prerušenoj i ornamentiranoj odjeći, opterećen teško, pače i preteško literaturom (ilustrativni simbolizam — vidi ver sacrum). Ma da su bečki secesionisti neprestano naglašavali plein-air i paralelne tendencije s francuskim impresionizmom i kasnijim razvojem, to su oni bili po svojem stavu i po svojim formulama bliži staroj akademiji nego onom živom strujanju, koje je dolazilo sve tamo od Maneta pa do Matissea iz Pariza. Ti navodni »idealisti« shvaćali su boju kao dio ili

K. HEGEDUŠIĆ ZELENI KADER

krpicu u ornamentu. Njihove su se konstrukcije rastezale utriranim linijama, a specijalni izraz, malo eksotični i dekadentni, kao i neka naduvena tražena monumentalnost bila je njihov cilj. U neku ruku bili su prethodnici kasnijeg njemačkog ekspresionizma. Naprotiv francuska škola (impresionizam i njegovi derivati) proizašla je iz realizma i nikad nije padala u namještene stilizacije, nego se direktno izživljavala u boji i zabacivala po tom svaki ornamenat u slici, klonila se svake arabeske.

Od naših pojedinaca, koji su se odnjihali na tom strujanju, u kome su bili i umjetnici gotovo cijele srednje Evrope, ponajviše tih elemenata imade T. Krizman (rođ. 1883.). Kao izvrstan grafičar, tehničar na visini, očituje one gore spomenute karakteristike i kao dekorateur i kao umjetni obrtnik. Misli linijom i priklanja se ornamentu. Godinama već se trudi, da kod nas stvori sličan pokret, kakav je u svoje vrijeme u Beču izvela grupa oko Wiener-Werkstädte. U svakom slučaju mora se priznati njegov veliki napor, koji bi zaista zasluživao i više rezultata i veće mogućnosti djelovanja osobito na umjetno-obrtnom polju. Nepogrešivi ukus nije njegova vrlina, glavna mu je jakost u grafici, u kojoj se njegov talenat najbolje snalazi (ciklus gravura iz Bosne i iz Makedonije).

Slične ako ne iste tendencije, samo sa manje grafičke vještine, pokazuje stariji Mirko Rački (rođ. 1879.). Ilustrira već godinama svoj fantastični literaturom prezasićeni svijet. Više literat, ilustrator, velike imaginacije, bavio se mnogo i dugo Danteom. Ove Danteovske ilustracije imadu iste značajke kao i ilustracije Mažuranićeva epa. Njegov slikarski opus ima biti neki nastavak Bukovčeva luminizma. »Prijelaz preko Aheronta« i »Frančeska« nose sve značajke simboličkog i ilustrativnog secesionizma. Ilustracije prema narodnim pjesmama imadu još ponajviše tih elemenata. Svoj veliki i svakako osebujni talenat ne izražava adekvatnom slikarskom formom. Kod njega je uvijek htijenje veliko i velike grandiozne zamisli, ali te nemaju svoj ekvivalent ni u boji ni u liniji ni u formi. M. Rački uopće s objektom ne razračunava, već obično radi sve iz svoje imaginacije i na taj način samovoljno postavlja nesumjerno formu.

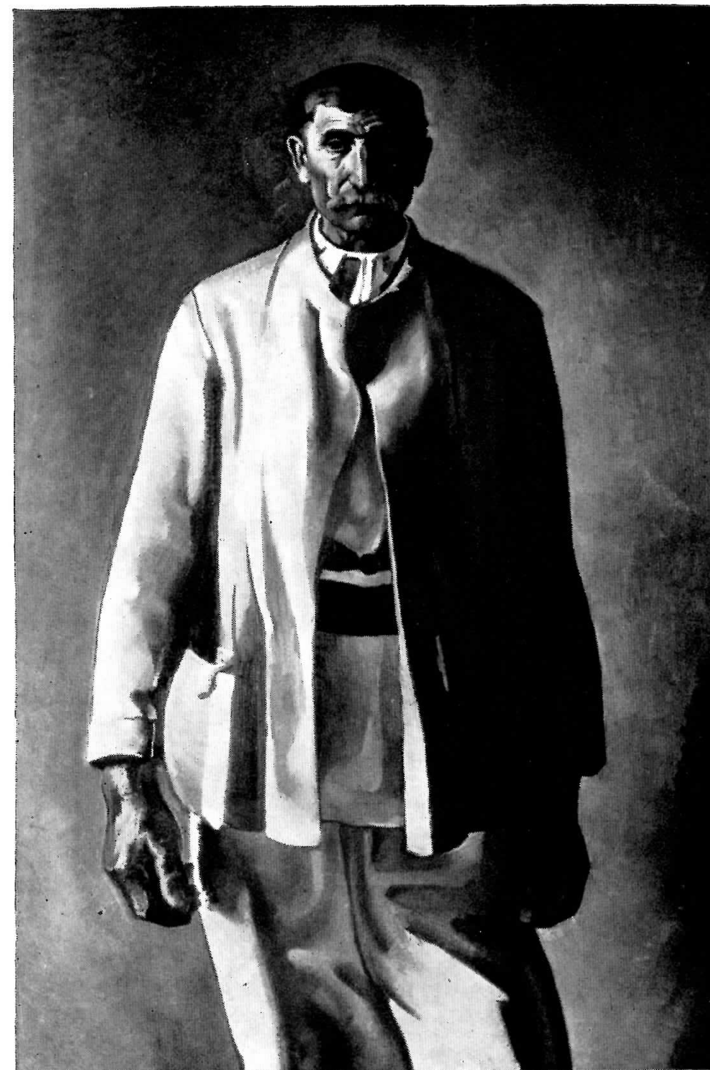
Slična samovolja (stil!) vidljiva je i kod Joze Kljakovića (rođ. 1889.) Samo kod Kljakovića je jasan i odmjeren crtež, forma je jako naglašena, gotovo pretjerano potencirana. Arabeska njegovih nacrta i ilustracija konačna je i u sebi potpuno zatvorena. Dok Rački ilustrira kao da slika tonski, Kljaković rješava plošno, grafički (vidi ilustraciju Mažuranića). On stilizira tako, da se njegova plošnina slaže ornamentalno u sklad.

Takvi je ornamentalni sklad manje naglašen u njegovim slikama. Dok je kod crteža (ilustracija) linija vodeća, kod slika preuzimlje modelacija glavnu riječ. Trodimenzionalan prostor ispunjen je volumima, često položenim reljefno, svaka forma nosi svoju obojenost, koja nije povezana slikarski dubinom, već je plošno boja dodavana, poput šara ćilima. Ovo su karakteristike zidnog slikarstva (fresko), u kojemu se dodanas mogao sav talenat J. Kljakovića izživiti. Hotimično i prkosno utriranje ne pomaže njegovu izrazu, ali zato mu daje veliku mogućnost, da se istakne u svojim sjajnim i duhovitim karikaturama, koje spadaju među najbolje, što su uopće kod nas izvedene.

Maksimilijan Vanka (rođ. 1889.), ma da nema izrazite, kao ovi gore spomenuti slikari, secesionističke značajke, to se ipak ne može njegova sklonost za stilizaciju zatajiti, kako to pokazuju njegove »Majke« a i druge slike iz etnografske domene. Kad se kloni te stilizacije i te namještenosti, te se ne upušta u kombiniranje velikih razmjera, već kad direktno svojim žitkim akvarelom zanjiše svoj pejsaž u rumene, jasne, čiste i žarke boje, njegov talenat dolazi do svojeg punog i jakog izraza. Eklektična crta, kao kod Vanke, jaka je i kod V. Kirina, čiji se cijeli talenat posvetio grafici i primijenjenoj umjetnosti. I kad bi Kirin svoj grafički program (lijepa knjiga) uistinu u cijelosti proveo, zadužio bi cjelokupni likovni život kod nas.

Smisao za umjetno-obrtnu granu pokazao je i Karlo Mijić. Njegovi lijepo komponirani drvorezi pokazuju nesamo vještinu već i jaki talenat, koji se je i u slikarstvu dokumentirao.

Isti takav smisao za grafiku i primijenjenu umjetnost odlikuje i radove Anke Krizmanić, koja je svojim slikama i crta-

LJ. BABIĆ — HRVATSKI SELJAK

rijama dokazala, da i među našim umjetnicama ima živog i ispravnog htijenja.

Kao pendant onom prvom tercetu (Račić, Kraljević i Becić) javlja se još za vrijeme rata drugi tercet, a to su Uzelac, Varlaj i Gecan.

Milivoj Uzelac (rođ. 1895.), živi veliki talenat, spretan dekorateur, više improvizator, rasiplje svoj dar i slika s velikim temperamentom i sigurnošću. Naravno, vezuje se o pariska moderna nastojanja. Dosta lakomislen crtač, spretan ilustrator, prolazi različite utjecaje, preuzimlje površno i kubističku formulaciju te je skroz dekorativno upotrebljuje. Onih nada, koje je njegov rad prije nekoliko godina probudio, osobito značajna »Berba«, nije još ispunio. Uzelčeva lakoća, kojom baca na brzu ruku svoje slike u svijet, nije vrlina njegova prijašnjeg druga Vladimira Varlaja. On teško i mučno izgrađuje svoje slike. Solidnost mu je glavni cilj. Ponajviše slika pejsaž i najbolja mu je svakako njegova veduta »Velebit«. Ta ga slika čini našim najboljim pejsažistom. Izvrsno je komponirana, dobro su pomireni karakteristični detalji. Tehnički potpuno usklađena, a šta je najvažnije i šta je najbolje na toj slici, tu je naš pejsaž u svoj svojoj punoći progovorio. Trebalo bi žaliti, kad ne bi talenat V. Varlaja ovu dostignutu razinu održao.

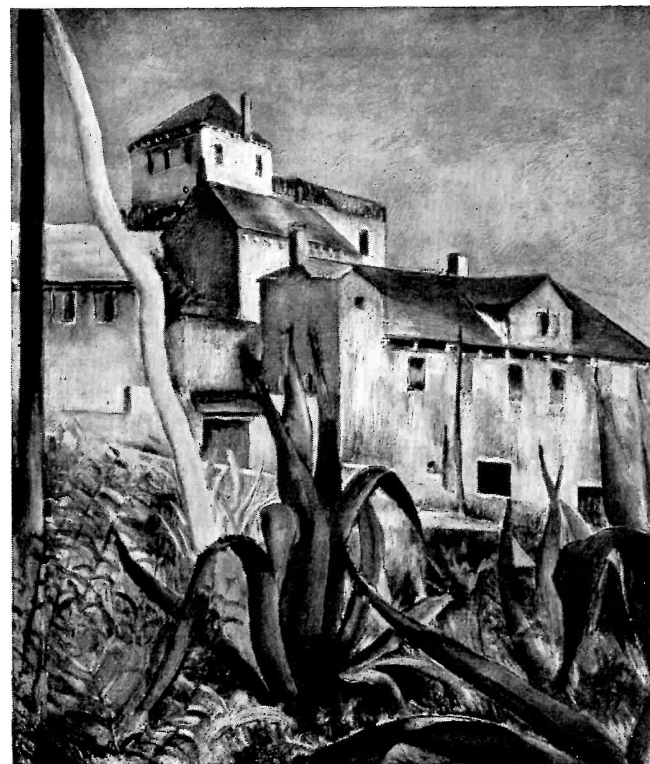
Vilko Gecan jači je od Varlaja u figuri a i temperamentniji u tretiranju pejsaža. Ilustrativne njegove stvari stajale su pod utjecajem njemačkih ekspresionista kao i dobar dio rada Marijana Trepše, njegova vršnjaka. Trepšova »Kavanska scena« pa niz ulja i njegovih fluktuirajućih akvarela jasno o tom govore. Kod nekih grafika pariski je opet utjecaj jači, osobito utjecaj Daumiera. Trepše naginje više tonskom, a manje živim bojama. Isto takove su tonski mišljene i slike Zlatka Šulentića. Šulentićevi mekani i izražajni portraiti i njegovi prozirni na sivo ugođeni akvareli odaju istančanog i senzibilnog slikara, čije htijenje i nastojanje se usredotočilo u traženju što solidnijeg i gotovijeg izraza. Proljetni mekani, impresionistički pejsaž dao je rano preminuli Steiner, slikarski na vrlo velikoj visini.

A ponajviše senzibilnosti i tonske usklađenosti pokazuju među hrvatskim slikarima slike Marina Tartaglie. Prve su stvari Tartagline nosile u sebi baroknu uznemirenost, one su bile odveć pod utjecajem Kokoške, osobito pojedini portraiti, kao »Moj otac«. »Nature morte« u zagrebačkoj gradskoj zbirci već se je odmaknuo od te rane periode i od ekspresionističkih utjecaja. Tamo je slikarski rafinement dostigao zamjernu visinu. M. Tartaglia utapa formu u ton, on ne pipa formu, on je dematerijalizira, a tehnički vješt, cizelira svoje stvari, u stvari pravi i čisti predstavnik larpurlartizma u našim sredinama. Zadnje su mu slike postale pod utjecajem Pariza svjetlije i paleta mu je čišća.

Isto pročišćavanje palete vidimo i u Jerolima Miše, čiji pejsaži iz dalmatinske Hrvatske, iskreno i pošteno izneseni, svjedoče, da je prošlo vrijeme onih slatkih i dopadljivih marina, i da su se naši slikari svijesno uputili spram naših harmonija i naših izraza i da su se odlučili sakupljati one osebujne i nada sve divne, skladne i čiste boje, koje se pobjedno ljeskaju na suncu našeg Jadrana. I da na taj način sa tako pročišćenom i tako originalnom paletom, potpuno našom, nastave svoj dalji razvoj.

Taj slikarski razvoj kreće se danomice u šire i šire razmjere. Sve više se talenata okuplja, sve se više radnika sabire i njihov je rad sve intenzivniji. Još zaneseni stranim utjecajima, kao i njihovi prethodnici, pomalo izgrađuju svoje lične značajke. Postoji cijela skupina darovitih mladića: Režek, Pećnik, Tiljak, Grdan, Ružička, Tomašević, Junek, Tabaković, Hegedušić, Parač, Plančić i Tompa. Prvu i glavnu naobrazbu primili su kod kuće na našoj umjetničkoj akademiji. Ova generacija, puna mladosti i mladenačkog žara, traži svoje putove i nastoji prema suvremenim slikarskim tehničkim i ideološkim stranim vrednotama postaviti isto takove paralelne ali osebujne naše vrijednosti.

Uputivši se različnim stazama jednom te istom cilju, čine još zasada nepovezanu skupinu mladih slikara, koji traže sebe i svoj pravi put. Uglavnom njihove su simpatije primitivni

J. MIŠE PEJSAŽ

izrazi bilo onih starih majstora, bilo najmodernijih stranih. Tako nalazimo u Grdana V. težnju za što većom jednostavnošću. Jednostavne boje i mirne plošnine čine kod njega simpatičan sklad. Premda, usuprot njegovu talentu, kod sadanjih njegovih radova ne dolazi na vidjelo njegov profinjeni smisao za boju. Ružička isto tako koketira s jednostavnim formama i zapliće se u kubistične i surealistične formulacije; i on tendira više prema formi kao i Grdan negoli prema boji. Ovo isto formalističko označuje i radove Tabakovića, kojega navodim, iako je Srbin, uz ove naše najmlađe, jer su veze i slične tendencije nesumnjive. On je tehnički ponajviše dotjeran i pokazuje ponajviše od cijele te mladosti smisla za ukusno i vješto raspoređivanje. Naginje spram starih baroknih izraza i voli kao crtač grotesku. Ovu grotesknu notu izdiže u svojim radovima i O. Postružnik, skladajući u sivilu svoje gotovo dvobojne slike. Njegov »Pijanac« pokazuje, da se Postružnik može okušati nesamo kao groteskni crtač, nego da je u njemu velika mogućnost direktnog izražavanja. Ne usuđujem se još zasada izreći, da je kadar svoju tačnu opservaciju sažeti u jednostavnu i jaku, monumentalnu plastičku ekspresiju. Dobro je, da ne uobličuje prema poznatim pasatičkim kalupima svoje radove.

Manje od te direktne opservacije a više od nekog klasičkog akademskog ideala i pasatizma imade Omer Mujadžić. Portrait »Sestra« fino je toniran, jednostavna siva paleta uza svu prazninu posjeduje draž kakvog starog majstora. Intiman i anegdotičan u svojim malim stvarima, kreće spram akademizma i formalizam mu je svakako opasnost.

Ovaj isti formalizam kao da je obuzeo i najmlađeg Parača, čije crtarije i osobito svježi u boji zadnji pejsaži iz našeg primorja obećavaju mnogo. Fino shvaćanje za boju i ton pokazuju Junekovi početni radovi, a njegov nesumnjiv talenat još koleba između naivnog primitivnog plošnog i rafiniranog plastičnog izraza. Isti je slučaj s Tiljakom a Režek se opet potpuno okrenuo jednostavnoj formi. Preostaje mi još prikazati najžilavijeg i ponajviše agilnog, Krstu Hegedušića. Talenat sirov, poduzetan, već danas vješt. Direktna opservacija, koju sam istaknuo

kod Postružnika, kod Hegedušića je potencirana. Oduševljen i gotovo fanatičan, izrađuje programe i slike; željeti je, da ove potonje budu bolje od njegovih programa. Izradio je niz crteža, slika i sličica; većinom su to motivi iz našega sela. Jedna od prvih nosi ime »Bilo ih je pet u kleti«, a prikazuje primitivno našu seosku krčmu. Izvedena je na staklu poput onih svetačkih seljačkih slika. Živa, u čistoj boji, pomalo ilustrativna, uza sve sirovosti i neuglađenosti nosi u sebi novum. Sklad čistih boja potpuno je nov i potpuno je naš. Na toj sličici nije folklor kopiran i prenašan, već su boje na toj slici isto tako oživjele u onom istom skladu kao i na našem tekstilu. Hegedušić, jer je mlad, banči se još formama i prebacuje ih u grotesku i utriranje bez ikakve potrebe, i zato pada često u običnu grotesku jeftinog Witzblatta. Na »Zelenom kaderu« to je još više vidljivo. Predstavlja pljačku za vrijeme prevrata na selu. Slika, kako je komponirana i kako je raspoređena, potpuno je pod utjecajem Breughela. Breughel, preveden i prenesen u Podravinu. Ali taj utjecaj, koji se tako jako nameće u toj slici, ne smeta onim karakterističnim partijama, koje nisu Breughelovske, nego potpuno naše, skroz na skroz. Treba vidjeti te boje, te kuće i kućice, tu crkvu, to naše selo, tu našu Podravinu. Treba vidjeti onog prosjaka, bokca, pa onu daleku ravan, od koje su se svi naši slikari dosada okrenuli napominjući, da tamo nema ništa slikarskog.

Treba to sve vidjeti, da se osjeti sklad čistih i otvorenih boja, koje u potpunoj svojoj sirovosti pjevaju tako poznatu a još neizrečenu pjesmu o našoj zemlji. Grubo pripovijedanje i neukusan način, kao i anegdota, više smetaju negoli pomažu tom prvom istinitom portraitu našeg sela, seoskih kuća i daleke ravni. Pokušala se tu naša sinteza, bez šminke i bez naprave, bez paradnog ulickanog folklornog kostima. Ona je još ćoškasta, ona je, kako kažem, sirova, negotova, ali su svi elementi ovdje. Svi oni elementi, koji su potrebni, da pristupimo konačnom postavljanju našeg čistog likovnog izraza, koji bi izrastao iz našeg tla, koji bi bio vezan sa sredinom i nošen našom rasom a ujedno bi bio individualan i originalan.

Završujući ovaj letimični i kratki pregled našeg suvremenog slikarstva, i to pregled hrvatskih slikara druge i treće faze, moram istaknuti ne baš normalan slučaj, da ovaj pregled sastavlja jedan od slikara. A sastavlja zbog toga, što naši pozvani povjesničari umjetnosti valjda imadu prečega posla, da prevrću stare papire ili pričaju stare periode, dok očiju za nas i za našu živu umjetnost nemaju. I zato reproduciram i svoju sliku »Hrvatskog seljaka«, da ona podsjeti čitača na uvodne riječi, a uz tu sliku da zaključim citirajući sam sebe:

Ta moja druga generacija sa najmlađima nastavlja pionirski rad prve, proširujući i učvršćujući interes, u isto vrijeme ispravno orijentirana, tehnički zaokruženija; uza sve teškoće, bez velike pomoći i brige države, oblasti i gradova a i samog općinstva, radi, kinji se i muči. Vjerujući ona živi i radi. Požrtvovno zabiti su pionirski stupovi, čvrsto i sigurno gradi se most, da se dohvati već bliza obala, na kojoj će uspjeti da se poda logičan i jasan izraz — naš i potpuno originalan, istodobno adekvatan današnjoj Evropi u likovnoj domeni. Buduće će generacije s lakoćom prelaziti tim mostom preko močvarnog i neuređenog panonskog blata samo zato što su prijašnje generacije obavile i obavljaju požrtvovno u bijedi, samozatajno i mučno prijeko potreban rad nesamo u krčenju i poravnanju putova novim idejama, nego i u izrađivanju našeg originalnog likovnog izraza.

DR. ANTUN BARAC

DE VIGNY, CARDUCCI, KRANJČEVIĆ

Sudbina je malih naroda — a i hrvatskoga — da vrludaju između megalomanije i omalovažavanja svega onoga, što je njihovo. Samo u malenih naroda možemo da na svakom području rada naiđemo na toliko raznovrsnih »veličina«, koliko ih nemaju svi veliki narodi zajedno. No tako isto karakteristika je takvih naroda, da u njima periodički nastaju razdoblja kriticizma, koji prelazi u hiperkriticizam. Specijalno to vrijedi za kulturni, a naročito za književni život. U nas se govori kao o velikim umnicima o ljudima, koji su napisali po kakvu prosječnu školsku knjigu, a o autorima, koji su redovno zaboravljeni već za života, piše se katkad kao o piscima, koji bi značili epohe i u većih naroda. U našim priručnicima iz historije književnosti ispunjene su čitave strane prikazima pisaca, koji su bili samo osrednje talentirani diletanti, a kao neka velika djela spominju se mnogo puta stvari, koje u današnjeg čitaoca pobuđuju samo dosadu.— No isto se i tako u našem književnom životu periodički vraća pojav, da se u hiperkriticizmu i našim najsvjetlijim ličnostima poriče gotovo svaka vrijednost.

Cio problem nacionalnoga života malih naroda i jest upravo u tome, kako će se naći ravnoteža između pravilnoga osjećanja vlastite vrijednosti i težnje, da se u svakom pogledu postigne niveau velikih naroda. Naivno uzdizanje vlastitih vrednota dovodi redovno do golemih razočaranja, kadgod nas život dovede u doticaj s realnošću, a omalovažavanje vlastitih vrednota dovodi opet do defetizma i klonulosti.

U našoj novijoj povijesti mi smo zapadali više u prvi negoli u drugi ekstrem. Živeći trajno u nacionalnoj borbi, mi

smo redovno zbog nacionalnih razloga — katkad i svijesno — vlastite tvorevine uzdizali više nego one zaslužuju. I zato se može reći, da kod nas prava kritika počinje tek onda, kad su ljudi evropskijih vidika stali produkte naše književnosti omjeravati o produkte stranih naroda (Stanko Vraz, J. Čedomil, A. G. Matoš i dr.).

L i t e r a r n o - h i s t o r i j s k i, kad se hoće da utvrdi značenje nekog književnog pojava u okviru naroda, kad se hoće da utvrdi kontinuitet u razvitku neke književnosti, moraju se doduše uzeti u obzir i ličnosti manje umjetničke vrijednosti. No kad se ima da odredi samo umjetnička vrijednost nekog djela, bez obzira na sve okvire, može da se o djelu sudi samo sa širokog opće-čovječanskog stajališta.

Naše je vrijeme po svojim duhovnim komponentama veoma rastrgano. S jedne strane vidimo potenciran nacionalni osjećaj, radi kojega se često sasvim svijesno zatvaraju oči pred vlastitim nedostacima, a s druge strane parola o općenoj reviziji vrednota, o internacionalnim vidicima itd, sa svijesnom ili nesvijesnom žaokom protiv svega, što smo stvorili sami. Pa dok se s jedne strane ponavljaju mišljenja, koja su se s tolikom ozbiljnošću mogla izgovarati pred pedesetak godina, s druge strane doživljujemo pokušaje, da se jednostavnim kretom ruke pređe preko čitave naše prošlosti. I jedno i drugo mišljenje nalazi ozbiljnih branića, za jedno i drugo shvatanje nalazi se oduševljenih hvalitelja.

Problem je interesantan. U nijednom razdoblju našeg duhovnog života nije u taj život ulazilo toliko oprečnih tendencija kao danas, pa u nijednom razdoblju nije trebalo toliko čvrstoće, da se čovjek održi u ravnoteži, kao sada. Pogotovu je to teško na takvom području, kao što je umjetničko stvaranje, gdje se za ispravan sud traži i jak osjećaj mjere i velika kultura. — U ovom članku ja ne kanim da iznosim vlastita gledišta, nego ću u vezi s nabačenim mislima iznijeti jedan interesantan problem, koji se provlači kroz našu književnost kroz više od četrdesetak godina: Kranjčević u evropskim relacijama. Pa ni ovdje ne kanim ulaziti u problem u čitavoj njegovoj širini, već

*

ću se ograničiti samo na dvije Kranjčevićeve pjesme, »Mojsije« i »Zadnji Adam«, da se problem može to bolje uočiti sa svih strana. Često puta već sam historijat nekog problema može da dade polovicu rješenja.

Kranjčević je, po sudu najvećeg broja poznavača književnosti, najveći hrvatski pjesnik. On je ujedno prvi hrvatski pjesnik, kojega su najozbiljniji naši kritičari i generalno i u pojedinostima ispoređivali s pjesnicima evropskoga značenja. Način, kako su to pojedinci učinili i rezultati, do kojih su došli, ilustrativni su za sam problem, što sam ga istaknuo na početku.

Prvi je Kranjčevića stao da ispoređuje s velikim pjesnicima evropskih književnosti Jakša Čedomil.[1]) Malo zatim Milan Marjanović u svojoj opširnoj studiji[2]) proglašuje Kranjčevića velikim pjesnikom u evropskom smislu. Kolikogod su i Jakša Čedomil i Milan Marjanović poznavali književnosti zapadnoevropskih naroda, opet ni jedan ni drugi ne provode konkretnijih poredaba.

Prvi pisac, koji je taj problem htio da riješi na konkretnim primjerima, bio je Ante Petravić. U svojoj knjizi »Četvrte studije i portreti« on je isporedio Kranjčevićevu pjesmu »Mojsije« s De Vignyjevom pjesmom »Moïse«. Podavši prijevod De Vignyjeve pjesme, i analizirajući i Kranjčevićevu i Vignyjevu pjesmu, Petravić dolazi ukratko do ovih rezultata: De Vignyjeva je pjesma jedinstvena, jer iznosi samo jedan momenat, pa vizija postaje jasnija i impresivnija, Kranjčevićeva je pak pjesma rastrgana u dva dijela, pa utisak cjelovitosti nije slikovit; De Vigny je naoko hladan epik; kod Kranjčevića slika, iako dramatskija, postaje rasparčana; hladna ustaljenost daje De Vignyju artističku mirnoću izraza, a duševna trzavost stvara kod Kranjčevića nervozan izraz. — Ukupni je rezultat Petravićeve isporedbe: Možemo da se ponosimo, što imamo pjesnika,

[1]) Novi vijek 1899.

[2]) Hrvatska misao 1902.

koji dubljinom svojih misli, veličinom koncepcije i jačinom izraza može da se poređuje s jednim francuskim velikanom.

U svom prikazu Petravićeve knjige[3]) dr. Petar Skok zaustavlja se naročito na ovoj paraleli Kranjčević — De Vigny i u neku ruku zamjera autoru, što je uopće išao na ovaj način ispoređivati ove dvije pjesme, koje osim natpisa nemaju ništa zajedničko. Dajući sam kratku analizu Kranjčevićeve pjesme i iznijevši kulturno-historijsku podlogu De Vignyjeva rada, dr. P. Skok dolazi do zaključka: »Vignyjeva je koncepcija literarna moda romantička, Kranjčevićev je Mojsija uzrastao na tlu zarobljenoga naroda, o kojemu je pjesnik češće sumnjao, da li je rođen za slobodu.«[4])

Na isti problem Kranjčević - De Vigny vraća se dr. Albert Haler u svom članku »O poeziji Silvija Strahimira Kranjčevića.«[5]) — Dok su pređašnji prikazivači Kranjčevićeva književnog rada imali pred očima cjelokupnost Kranjčevićeve ličnosti, dakle i njegovo kulturno-historijsko značenje, dr. Haler u svojoj studiji analizira Kranjčevićevu poeziju sa svog određenog estetskog stajališta. Ukupni je rezultat njegove studije, da je Kranjčević imao intenzivan unutrašnji život, ali je rijetko kad uspio da nađe za svoje osjećaje adekvatan pjesnički izraz. Raščinjajući veći broj Kranjčevićevih pjesama, koje su stariji kritičari smatrali velikima, dr. A. Haler govori o »Mojsiji« ovo: »Među pjesmama satirički obojenim možda je najjedinstvenija po intonaciji ona pod naslovom Mojsije. Satira u njoj ne strši onako prema ozbiljnim elementima, jer tu buntovnost Kranjčevićeva gubi žučnost, staložujući se u jedan miran bol, i ako u njemu aršće prizvuk ironije. Ironija je ovdje provedena u jednom laganom obliku, bez žučne invektive. To osobito vrijedi za govor Mojsijev Gospodu, u kojem u jednoj uzdržanoj buntovnosti govori o tragediji čovjekovoj, koji je mučenički razapet između zemaljske nemoći i neobuzdane težnje

[3]) Jugoslavenska njiva 1923.

[4]) Jugoslavenska njiva 1923., str. 37.

[5]) Srpski književni glasnik 1928., II. knjiga.

k visinama. Uopće u dialogu između Boga i Mojsija dršće jedan prigušeni protest protiv svireposti viših sila, što se titraju slabim čovjekom i protiv okrutnosti kobi, koja je čudno umijesila ljudski rod, zapalivši mu božansku iskru u krhkim prsima, iskru, koju nema snage da podnese i koja ga sagorjeva neostvarivim željama i besciljnim poletima.« Navodeći dalje nekoliko stihova, za koje kaže, da u njima razmatranja »prilično osjećajno vibriraju«, dr. A. Haler prelazi na samu jezgru našega problema: »Inače Kranjčević nema dovoljno snažnu fantaziju, da dramatski pokrene radnju. I baš stoga razloga on se nije mogao dignuti do one tople konkretnosti, prvog uslova pjesničke sugestivnosti, do koje se je digao De Vigny u pjesmi pod istim naslovom, u kojoj je prikazana tragedija heroja, kad se osjeti, u svojoj veličini, osamljen.«

U svojoj analizi Kranjčevićevih pjesama dr. A. Haler navodi još jednu poredbu s pjesnicima velikih literatura, koja prije nije bila nabačena. To je uporedba između Kranjčevićeve pjesme »Zadnji Adam« i Carduccijeve pjesme »Su Monte Mario«. Dr. A. Haler u »Zadnjem Adamu« nalazi doduše nešto prednosti: Početak pjesme ostavlja izvjesni utisak, pa i dalje ima nekoliko lijepih stihova. No nedostaci su pjesme po njegovu mišljenju mnogo veći: »Ali Kranjčević očito nije dorasao dramatskoj situaciji. U najtragičnijim momentima, kad prikazuje umiranje posljednjeg čovjeka, ne nalazi neposredne i sugestivne poteze žive poezije, već ih nadomješta retoričkim procedurama, ponavljanjem riječi ili usiljenom dramatičnošću. (I zavija se zgrčenijeh šaka... Ah zraka! zraka! zraka!)«... Citirajući dio pjesme, u kome je prikazano, kako na santi leda plovi prema ekvatoru krst, i zadržavajući se na pojedinim izrazima tog odlomka, dr. A. Haler nastavlja: »Krst sa Sv. Petra ili Sofije stoji tu kao dekorativni rekvizit, koji će poslužiti docnije posljednjem Adamu, da izdišući teatralno posegne za njim (Jednako je više teatralna nego dramatska i gesta pisanja upitnika u led.) Spoljašnjost i namjernost crtanja izbija očito iz ovih izraza: »Sverazorni prst«, »s gordog visa«, »s ponosnih kubeta« »preko puste stravne.« Nedostaje im očito incizivnost i punoća

poteza određenih unutrašnjom vizijom. Prizor svijeta, koji zauvijek izumire pod vječnim ledom i snijegom, nije nikako plastički naslikan; tako isto i prometejska buntovnost posljednjeg čovjeka očituje se više u riječima nego iz unutrašnje dinamike prikazivanja.« Sad dolazi paralela s Carduccijem: »Talijanskom pjesniku Karduči uspjelo je da sa nekoliko snažnih i sigurnih poteza ocrta sličan prizor. Posljednji čovjek i posljednja žena talijanskog pjesnika povlače se sa suncem, koje se gasi, na ekvator, gdje gledaju »uspravljeni, među ruševinama brda«, »među mrtvim šumama«, »modri od zime i staklenim očima« sunce, koje nad neizmjernim ledenjacima lagano zalazi za uvijek. Ovo nekoliko spontanih poteza: »uspravljeni, među ruševinama brda« (ritti in mezzo à ruderi de monti), »modri od zime i staklenim očima« (lividi, con gli occhi vitrei) »neizmjerni ledenjaci« (immane ghiaccia) dovoljni su, da izazovu sliku avetne pustoši i posljednjeg sunčanog zalaza, u odbljesku vječnog leda, pred ukočenim pogledom posljednjeg ljudskog para, s kojim će do nekoliko časaka, utrnuti i posljednja iskra života na zemlji, za uvijek.«[6])

Dosad sam u glavnom citirao. Mišljenja, koja su u nas izrečena o vrijednosti pomenutih Kranjčevićevih pjesama u poredbi s pjesmama De Vignyja i Carduccija, toliko su oprečna, da je najbolje prepustiti riječ samim autorima, ako se problem hoće da izvede jasno do kraja.

Dva su nedostatka u cijeloj dosadanjoj literaturi o vrijednosti Kranjčevićeve poezije u isporedbi s pjesnicima evropskoga značenja. Jedan je u tome, što je jedan dio autora, polazeći s određenog stajališta o literaturi, davao u prvom redu svoje dojmove, ne dokumentirajući ih. Drugi je u tome, što drugi dio autora nije u svojoj analizi pružio čitaocima čitavih pjesama, o kojima je govor. Jedni su vjerojatno suponirali, da je čitaocima uglavnom poznat materijal, o kome je riječ, a drugi su valjda opet držali, da dostaju njihovi izvodi, pa da se čitalac

[6]) Srpski književni glasnik 1928., II., str. 271.

uvjeri o opravdanosti njihovih rezultata. Pogotovu su u tome griješili stariji autori o Kranjčeviću, koji su te paralele s evropskim pjesnicima nabacili, ne dokazujući ih nikako. — Prvi je taj nedostatak osjetio g. A. Petravić, te je u svom članku donio prijevod De Vignyjeve pjesme »Moïse«. Kako se međutim u prijevodu gubi gotovo sav čar originala, samoj stvari nije time mnogo pomoženo. Dr. A. Haler je pak — kako se vidi iz citiranih mjesta — neke sitnije odlomke donio u originalu, ali samo toliko, koliko je njima htio da potkrijepi svoju tezu.

Kad se govori o umjetničkim vrednotama, onda bi uvijek trebalo naglasiti ovo: U procjenjivanju umjetnosti važna je, koliko i sama umjetnina, i sposobnost čitaoca za umjetničko doživljavanje. Ako dakle hoćemo da riješimo taj problem o vrijednosti Kranjčevićevih pjesama u isporedbi s De Vignyjem i Carduccijem, treba se vratiti na polaznu tačku, i iznijeti u prvom redu čitave pjesme, o kojima se radi. Time se čitaocu daje prilika, da sam bez posredstva interpretatora, iznova doživi sve četiri pjesme. Ujedno je tako omogućena kontrola dosadanjih sudova o Kranjčeviću, kao i kontrola zaključaka, koji će u ovom članku biti izneseni.

Prije svake rasprave iznosim ovdje zato sve 4 pjesme:

S. S. KRANJČEVIĆ: MOJSIJE.

»... Izvedi narod moj; o Gospode
Izvedi ga iz ropstva zlopatna
I skini mu sa vjeđa pospanih
Još onu mrenu tvrdu, zlokobnu,
Što zastire sad oči njegove!
Spomeni se, da ropstvo nemilo,
Ko teško ono st'jenje nadgrobno,
Na leđima mi tlači bratskijem,
I da nam ljuti naši krvnici
U utrobama djeci sudiše!
O smiluj se, o silni Jehova,
Prokuni kletvom krvne silnike
I spasi narod moj, o Gospode!«

— A luda želja! da, al' ljudska jest!
Da kunem kletvom krvne silnike,
Da bijem narod, a zbog naroda,
O stvore moj?! A zašto da bih ja
Zbog jednog stvora drugi kidô stvor
Gle zapad tamo, istok amo gleđ'
I sjever ondje i ovuda jug,
A sve sam ovo napunio ja
Života klicom, svim je mio v'jek
I svačije je pravo disati.
A ti sad tražiš, sam da pogazim
U prirodi mi zakon najveći!
Al' da je tebi stati onamo,
Početak gdje je mojem pogledu,
Tad vidio bi, što je sićušna
Ta tvoja ljudska, krvna željica.
S visina mojih, ljudski jadniče,
Jednako mal je piramida rt

Kô rov, što neznan izbaci ga krt,
I bespomoćna sve je natega! — — —
»Nedohvatni su sudi, Gospode,
U kojima se nama pojavljaš,
I zakoni su tvoji vječiti,
A da bi crv tvoj mali, sićušni
Sa stožerima tvojim drmao.
Davnina mrkla prošlost zastire,
Otkako si u svojem Edenu
Iz zemlje prvog stvora izveo,
Udahnuo mu dušu besmrtnu,
Al' to bi mrva s tvoje mrvice.
I od onda smo svi mi smrtnici
Komadić tvoga bića velebnog,
Pa sve, što jesmo, sitni, maleni,
Al' tvog smo ipak bića čestica!
I čovjek eto gord sa rodbinstva
Sa vječitijem svojim iskonom,
O Gospode, o silni Jehova,
Ponosit diže čelo prevedro
I teži tamo gore nad zemlju,
Gdje meki, svilni plove oblaci,
U zlatnom moru zraka sunčanih,
Gdje njegova je duha kol'jevka.
Pa, Gospode, o, reci, vječiti,
Je l' ljudsko čelo za to stvoreno,
Da u prah pada ropski, kukavno,
I one ruke, u koje si ti
U tajne sv'jeta postavio ključ,
O reci, jesu l' tako slabašne,
Da n'jesu vr'jedne s tobom, Gospode
A u čast tvoju vladu d'jeliti?
O klanjam ti se, silni Jehova,
S visina tvojih sve je jednako
Na ovoj maloj, sitnoj zemljici.
Al' kod nas ovdje, s našeg pogleda
Baš ravan nije piramida rt
Sa rovinama, što ih diže krt,
I makar da je sve to natega!
Već pomiluj mi, silni Jehova,
Tu ludu, smjelu, ljudsku željicu;
Izvedi narod moj, o Gospode,
Izvedi ga iz ropstva zlopatna

I ne daj, da ti stvor na oblik tvoj
U prahu leži, čelom puzeći!«

— Po r'ječima te poznam smjelima,
Da imaš krila, koja uzvija
Plamičak sveti, što sam potakô
U srce prvog onog čovjeka,
Dok boljim pojmom grlio sam sv'jet
O jadniče, kad prokleh onda rod
I sve, što smrtna žena baštini
Od zagrljaja s muškim plemenom,
Zaboravih u srdžbi pravednoj,
Da duh svoj u tom rodu ubijem,
Da utrnem mu onu iskricu,
Što u grud sam mu svetu metnuo
Kô odliku u c'jelom stvaranju;
O neokajana moja pogrješko!
Prikratio sam vijek besmrtni,
Al' ostade mu plamen iz neba
Ko zapretani žar pod pepelom.
I bude katkad, pa se u srcu
Kô zublja žarka iskra razbukti
I čovjek teži gore nad sebe,
Gdje meki, svilni plove oblaci
U zlatnom moru traka sunčanih,
Gdje njegova je duha kol'jevka —
Al' bolno — bolno odmah osjeti
U ovoj svojoj gustoj kaljuži,
Da ta mu bara nije tuđa krv,
Al' on da nije svojoj krvi svoj!
I gle — kad tako već je ukleto —
I prokleto će nav'jek ostati, —
Smilovat ću se tvojoj željici,
Al' jao tebi što si želio.
I tebi baš, što goriš plamenom
Od ideala silnih, vječitih,
Ta sjajna vatra crna bit će smrt,
Mrijeti ti ćeš, kada počneš sam
U ideale svoje sumnjati.

* * *

I prosuo se narod pustarom
Ko oblaci od guste prašine,

Kad zaigraju kolo vjetrovi.
A šta je život — kô i pustara,
A šta su ljudi — kô i prašina,
A nad svim visi krilo udesa
I mota gore, dolje, upored:
I čas se prašak ljeska o suncu
I prelijeva se bojom šarenom,
A čas ga eno s blatom sm'ješana
I neviđena gdje u kaljuži.

Pred silnim ljudstvom gorio je stup
Od crne zemlje pa sve do sunca.
A usred stupa žario se prst
Na ruci silnog boga Jehove.
»Ovuda«! — strašno grmio je glas
»U obećani rajski Hanaan,
Kud teče ml'jeko i slađani med!«
A narod božji gledao je stup
I šapto: Baš ga j' l'jepo vidjeti!
I sigrao se šale svakakve.
Al što se trese gora sinajska
I što to grmi strašnom pustarom?
Na hiljade su onaj čule glas.
Razumio ga samo genije,
Po drugiput si slušo osudu:
»I tebi baš, što goriš plamenom
Od ideala silnih, vječitih,
Ta sjajna vatra crna bit će smrt,
Mrijeti ti ćeš, kada počneš sam
U ideale svoje sumnjati!«
I kad mu — divu — riječ gromovna
Ko šiljak oštri srce prosjeknu,
Kad okrenu se svome narodu,
Da nađe tamo nade, okrepe,
Al' ono narod, božja odlika,
Sagradio si tele zlaćeno
I tele slavi, a ne Jehovu!

»...Oprosti, vječni, silni, svemožni,
U naroda je krivi prorok prav
I narodi su djeca velika,
Što lako im je kupit igračke!
Oprosti im, o silni, svemožni,
Izvedi narod moj, o Gospode!«

Nasm'ješio se silni Jehova,
Al' ima sm'jeha, koji sužalost
Nad jadnicima suze prol'jeva.
I smijeh taj je čuo Mojsije,
Iz vatrenoga stupa božijeg,
Što sjajio je ispred naroda
Onuda, kud je zemlja Hanaan.
I gdje su preko brda velikih
Na medna polja puti vodili.

Tu navrh brda sv'jetli genije
Raširio je ruke brižljive.
Ožario ga tračak sunčani,
Ljepotom još ga osu Jehova.
Što geniji ga nose u srcu;
»O evo tebi, izbran narode,
O evo tebi zemlje rajevne,
Slobodu svetu tu da zagrliš,
Da srećniji ti budu sinovi,
Neg' ti uz pune lonce misirske!«

Al' stoji sv'jet — i kô kad krošnjam
Polako stane vjetar zibati,
I sve to jače lišće uzdršće,
A granje onda stane pucati.
O tako krenu žagor narodom
I ču se s hrpe glupa poruga:
— Aj, to je dakle zemlja Hanaan?!
I zato si nas vukô pustarom,
Da još nam za nju valja strmoglav
Niz ovo gadno brdo srnuti;
Da panemo na hladna ognjišta!
I tko je tebi pravo podao,
Slobodi da nas vodiš silovno
Po svojoj volji, kô na uzici,
Od lonaca iz zemlje misirske?!
Probl'jedio je silni genije
I kroz srce mu ruglo prožignu:
Da, tko je tebi pravo podao,
Slobodi da nas vodiš silovno
Po svojoj volji, — ko na uzici?
Tek primio se srca očajno
I dv'je mu oči suza zalije.
Još zadnjim trenom vid mu počinu

Na obećanoj zemlji Hanaan,
I glava mu se mrtvo obori.
A gromom grmnu riječ Jehove:
»I tebi baš, što goriš plamenom
Od ideala silnih, vječitih,
Ta sjajna vatra crna bit će smrt,
Mrijeti ti ćeš, kada počneš sam
U ideale svoje sumnjati!«

Izabrane pjesme.

ALFRED DE VIGNY: MOÏSE.

Le soleil prolongeait sur la cime des tentes
Ces obliques rayons, ces flammes éclatantes,
Ces larges traces d'or qu' il laisse dans les airs
Lorsqu' en un lit de sable il se couche eux déserts.
La pourpre et l' or semblaient revêtir la campagne.
Du stérile Nébo gravissant la montagne,
Moïse, homme de Dieu, s'arrête, et, sans orgueil,
Sur la vaste horizon promène un long coup d'oeil.
Il voit d'abord Phasga, que des figuiers entourent,
Puis, au delà des monts que ses regards parcourent,
S'étend tout Galaad, Ephraim, Manassé
Dont le pays fertile à sa droite est placé;
Vers le Midi, Juda, grand et stérile, étale
Ses sables où s'endort la mer occidentale;
Plus loin, dans un valon que le soir a pâli,
Couronné d'oliviers, se montre Nephtali;
Dans des plaines de fleurs magnifiques et calmes
Jéricho s'aperçoit, c'est la ville des palmes;
Et, prolongeant ses bois, des plaines de Phogor
Le lentisqe touffu s'étend jusqu'à Ségor.
Il voit tout Chanaan, et la terre promise,
Où sa tombe, il le sait, ne sera point admise.
Il voit; sur les Hébreux étend sa grand main,
Puis, vers le haut du mont il reprend son chemin.

Or, des champs de Moab couvrant la vaste enceinte,
Pressés au large pied de la montagne sainte,
Les enfants d'Israël s'agitaint au vallon
Comme les blés épais qu'agite l'aquilon.
Dès l'heure où la rosée humecte l'or des sables,
Et balance sa perle au sommet des érables,
Prophète centenaire, environné d'honneur,
Moïse était parti pour trouver le Seigneur.
On le suivait des yeux aux flammes de sa tête,
Et, lorsque du grand mont il atteignit le faîte,
Lorsque son front perça le nuage de Dieu

Qui couronnait d'éclairs la cime du haut lieu,
L'encens brûla partout sur les autels de pierre,
Et six cent mille Hébreux, courbés dans la poussière,
A l' ombre du parfum par le soleil doré,
Chantèrent d'une voix le cantique sacré;
Et les fils de Lévi, s'élevant sur la foule,
Tels qu'un bois de cyprès sur le sable qui roule,
Du peuple avec la harpe accompagnant les voix,
Dirigeaint vers le ciel l'hymne du Roi des Rois.

Et, debout devant Dieu, Moïse ayant pris place,
Dans le nuage obscur lui parlait face à face.

Il disait au Seigneur: »Ne finirai-je pas?
Où voulez-vous encor que je porte mes pas?
Je vivrai donc toujours puissant et solitaire?
Laissez-moi m'endormir du sommeil de la terre.
Que vous ai-je donc fait pour être votre élu?
J'ai conduit votre peuple où vous avez voulu.
Voilà que son pied touche à la terre promise;
De vous à lui qu'un autre accepte l'entremise,
Au coursier d'Israël qu'il attache le frein;
Je lui lègue mon livre et la verge d'airain.

Pourquoi vous fallut-il tarir mes espérances,
Ne pas me laisser homme avec mes ignorances,
Puisque du mont Horeb jusques au mont Nébo
Je n'ai pas pu trouver le lieu de mon tombeau?
Hélas! vous m'avez fait sage parmis les sages!
Mon doigt du peuple errant a guidé les passages.
J'ai fait pleuvoir le feu sur la tête des rois;
L'avenir à genoux adorera mes lois;
Des tombes des humaines j'ouvre la plus antique,
La mort trouve à ma voix une voix prophétique,
Jes suis très grand, mes pieds sont sur les nations,
Ma main fait et défait les générations.
Hélas! je suis, Seigneur, puissant et solitaire,
Laissez-moi m'endormir du sommeil de la terre!

Hélas! je sais aussi tous les secrets des cieux,
Et vous m'avez prèté la force de vos yeux.
Je commande à la nuit de déchirer ses voiles;
Ma bouche par leur nom a compté les étoiles,
Et, dès q'au firmament mon geste l'appela,

Chacune c'est hâtée en disant: Me voilà.
J'impose mes deux mains sur le front des nuages
Pour tarir dans leurs flancs la source des orages;
J'engloutis les cités sous les ailes des vents;
Mon pied infatigable est plus fort que l'espace;
Le fleuve aux grandes eaux se range quand je passe,
Et la voix de la mer se tait devant ma voix.
Lorsque mon peuple souffre, ou qu'il lui faut des lois,
J'élève mes regards, votre esprit me visite;
La terre alors chancelle, et le soleil hésite,
Vos anges sont jaloux et m'admirent entre eux.
Et cepandant, Seigneur, je ne suis pas heureux;
Vous m'avez fait viellir puissant et solitaire,
Laissez-moi m'endormir du sommeil de la terre.

Sitôt que votre souffle a rempli le berger,
Les hommes se sont dit: il nous est étranger;
Et leurs yeux se baissaint devant mes yeux de flamme,
Car il venaint, hélas! d'y voir plus que mon âme.
J'ai vu l'amour s'éteindre et l'amitié tarir,
Les vierges se voilaient et craignaient de mourir.
M'enveloppant alors de la colonne noire,
J'ai marché devant tous, triste et seule dans ma gloire,
Et j'ai dit dans mon coeur: Que vouloir à présent?
Pour dormir sur un sein mon front est trop pesant,
Ma main laisse l'effroi sur la main q'elle touche,
L'orage est dans ma voix, l'éclair est sur ma bouche;
Aussi, loin de m'aimer, voilà qu'ils tremblent tous,
E, quand j'ouvre les bras, on tombe à me genoux.
— O Seigneur! j'ai vécu puissant et solitaire,
Laissez-moi m'endormir du sommeil de la terre.

Or, le peuple attendait, et craignant son courroux,
Priait sans regarder le mont du Dieu jaloux:
Car s'il levait les yeux, les flancs noirs du nuage
Roulaient et redoublaient les foudres de l'orage,
E le feu des éclairs, aveuglant les regards,
Enchaînait tous les fronts courbés de toutes parts.
Bientôt le haut du mont reparut sans Moïse. —
Il fut pleuré. — Marchant vers la terre promise,
Josué s'avancait pensif, et pâlissant,
Car il était déjà l'élu du Tout-Puissant.«

Poèmes antiques et modernes.

Prijevod. Sunce je na vrh čadorova produživalo one kose zrake, one sjajne plamenove, one široke zlatne trakove, što ih ostavlja u zraku, kad u pustinji liježe u pješčan krevet. Činilo se, kao da su purpur i zlato pokrili polje. Mojsije, Božji čovjek, uspinjući se na pusto brdo Nebo, zaustavio se i bacio bez oholosti dug pogled na široko obzorje. Ugledao je najprije Fazgu, okruženu smokvama; zatim se iza brda, preko kojih prelazi njegovo oko, prostire cio Galaad, Efraim, Manase, čija mu plodna zemlja leži na desno, prema jugu širi svoj pijesak Juda, zemlja velika i neplodna, gdje se umiruje zapadno more; još dalje, u dolini, blijedoj od večernjeg svijetla, vidi se Neftali, opkoljen maslinama; u ravnici, punoj veličajnog i tihog cvijeća, opaža se Jerihon, grad palma, a produžujući svoje gajeve od fogorskih ravnica do Segora, prostire se gusta mastika. On vidi sav Hanaan i obećanu zemlju, u kojoj, on to znade, nema mjesta za njegov grob. On gleda; pruži svoju veliku ruku pored Hebrejaca, a zatim se uputi prema vrhuncu brda.

Pokrivajući širok prostor moapskih polja, sinovi su se Izraelovi, natisnuvši se na podnožje svetoga brda, komešali u dolini, kao kad sjevernjak povija gusto žito. U sat, kad rosa ovlažuje pješčano zlato i njiše svoj biser na vrhu javora, stogodišnji prorok, okružen čašću, Mojsije bješe pošao da potraži gospodina. Slijedili su ga očima po plamenu njegove glave. A kad je stigao na vrh visokoga brda, kad je njegovo čelo probilo oblak božji, koji munjama okruživaše vršak visokoga mjesta, svuda je na kamenitim oltarima počeo gorjeti tamjan, i šest stotina tisuća Hebrejaca, sagnutih u prašini, u sjeni mirisa, pozlaćenog od sunca, pjevalo je jednim glasom svetu pjesmu. A sinovi Levijevi, uzdižući se nad mnoštvom, kao što se čempres uzdiže nad uzbibanim pijeskom, pratili su harfama glasove naroda, upravljajući k nebu himnu kralju nad kraljevima.

A Mojsije je stao pred Boga i govorio mu u tamnom oblaku licem u lice.

On je govorio Gospodinu: Zar za me nema svršetka? Kamo hoćete, da još idem? Zar ću dakle uvijek živjeti moćan i usamljen? Pustite me da umrem zemaljskim snom! Što sam vam učinio, da sam postao vašim izabranikom? Ja sam poveo vaš narod, kamo ste htjeli. Evo, gdje njegova noga dodiruje obećanu zemlju; neka netko drugi preuzme posredovanje između njega i vas i neka izraelskom atu drži uzdu. Ja ću mu predati svoju knjigu i mjedenu palicu.

Zašto Vam je bilo potrebno, da se ugase moje nade? Zašto me nijeste ostavili, da budem čovjek sa svojim neznanjem? Od gore Horeba do gore Neba nijesam mogao naći mjesta za svoj grob! Jao! Vi ste me učinili mudracem nad mudracima! Svojim sam prstom pokazivao put zalutalome narodu. Ja sam učinio, da je ognjena kiša padala na glave kraljeva. Budućnost će na koljenima obožavati moje zakone. Ja otvaram najstariji ljudski grob, moj je glas i za smrt proročanski. Ja sam veoma velik, moje

su noge nad narodima, moja ruka diže i uništava pokoljenja. Jao! Ja sam, Gospodine, moćan i usamljen. Pustite me da umrem zemaljskim snom!

Jao! Ja znam također sve tajne nebesa, i vi ste mi posudili snagu svojih očiju. Ja zapovijedam noći, da prodre svoje koprene; ja sam brojio zvijezde njihovim imenom, i kad sam je svojom kretnjom zazvao na nebeskom svodu, svaka se požurila govoreći: Evo me! — Ja polažem svoje dvije ruke na čelo oblacima, da u njihovim bokovima ugasim izvor oluje. Ja sam uništavao gradove žutim pijeskom. Ja preokrećem brda krilima vjetra. Moja je neumorna noga jača od prostora. Silne se rijeke razmiču pred mojim koracima, a glas mora zašuti pred mojim glasom. Kad moj narod trpi ili mu treba zakona, Vaš duh me nadahne. Onda zadršće zemlja i sunce staje, vaši anđeli su zavidni i dive mi se među sobom. A ipak, Gospodine, ja nijesam sretan. Vi ste učinili, da sam ostao moćan i usamljen; pustite me da umrem zemaljskim snom.

Čim je Vaš duh napunio pastira, ljudi su rekli: On nam je stranac. I njihove su oči poniknule pred mojim očima, punim vatre, jer su oni, jao! u njima vidjeli nešto više od moje duše.

Ja sam vidio, gdje se gasi ljubav i sahne prijateljstvo; djevojke su se sakrivale i bojale se, da će umrijeti. Zavivši se onda u crn stup, ja sam stupao pred svima, žalostan i sam u svojoj slavi, i rekao sam u svom srcu: Što ću sada? — Moje čelo je odviše teško, da spava na nečijim grudima; moja ruka ostavlja užas na ruci, koju dodiruje; oluja je u mome glasu, munja je na mojim ustima. Tako, daleko od ljubavi prema meni, evo, gdje koji svi, i kad ja raširim ruke, oni padaju pred moja koljena. — O, Gospodine! Ja sam živio moćan i usamljen; pustite me da umrem zemaljskim snom!

A narod je čekao, i bojeći se njegove srdžbe, molio je ne gledajući na brdo zavidnog Boga. Jer kad bi podignuo oči, crni bi se bokovi oblaka uzbibali i udvostručili bi olujne munje, a vatra gromova, osljepljujući vid, odvukla bi sva čela, sagnuta na sve strane.

Doskora se vrhunac brda ukazao bez Mojsija. Oplakaše ga. — Koračajući prema obećanoj zemlji, Josua napredovaše zamišljen i blijed, jer je već bio izabranik Svemogućega.

S. S. KRANJČEVIĆ: ZADNJI ADAM.

Ta ista nikad neviđena usta,
Što nekada su životvorno rekla:
»Nek bude sv'jetlo!« — i to sv'jetlo bi;
Ta ista nikad neviđena usta
Zan'jemila su; krvca, što je tekla
Kroz žile sv'jeta, smrznu se i susta,
A zemlja bje ko stožer ledeni...

Svjetlonoša se izmorio s'jedi
I mrča mu se lice,
Niz zlaćane mu nekad trepavice
Za suzom samo suzica se ledi.
Bez smrtne sv'jeće, bez samrtnog zvona
Mru bozi, sv'jetlo, vasiona...
— — — Oj zbogom, Febo! — glasi se Geje struje,
Oj zbogom, Gejo! — pozdrav je od Feba,
A n'jemi Fatum grdan sanduk kuje
I leden prevjes tke im preko čela.

Mru bozi! čudno, kako brzo bl'jede
Te sjeni, što ih strah i varka sprede
Pod Himalajom il' na vodi Nilu,
Na p'jesku pùste, na Olimpu gori
Ko Moloha il' čarovnu idilu,
Kad čovjek poče da nebesa tvori,
Da vječni Sveduh, nedomašan nikad,
Sve čudno se je smješkao kadikad.

Mru bozi — košto magla vrh pučine,
Mru — košto sanja u prozorje mre,
Mru — košto svijest na samrti gine
I s njome ljudske tlapnje sve!

— — — Tek tko se ono potrbuške svija
Na lednoj kori mramorna vedraca?
Za njime smrt se ko lavina vija,
Da sn'jegom zadnjeg zasiplje mrtvaca,
A on još diše zadnjim d'jelkom pluća
I još se giba zadnjom kapljom krvi;
Božanstva gdje su pala umiruća,
On ne da da se smrvi!

Vrhunci brda, mora i doline
Pod krutim ledom leže izravnana,
A on zar sami grobne sred tišine
Da zadnji bude krajem zadnjeg dana?!
I tko je taj, što živio je dov'jek,
Da vidi konac svjetskim mirijadam?
Je l' Bog? Ne, slabi, posljednji je čovjek,
Na odru sv'jeta izdišući Adam.

I tu je pao! Žile mu se koče,
I savija se zgrčenijeh šaka,
A suha rebra uporno se bôče —
Ah zraka! zraka! zraka!
I ne će mr'jeti; ne će! ne će! ne će!
Nek mriju bozi, vasioni svemir,
Nek mrije sve, al' ljudstvo prkoseće
Svoj danulo mu nemir.
Pa on je tu ko zadnji od Titana,
Ko zadnji svjetlac prometejske vatre,
Da pita, prije nego smrt ga zatre:
Za čega ta nirvana?
Buntovnik mrtve što bogove dira,
I — tužitelj svemira! — —

— — Ah nekada, što ne vidje mu oko,
Ti bajni luzi — gdje su?
I tropske palme do neba visoko
I sjajne zv'jezde u majskome kr'jesu
I brze r'jeke — ko da biser teče
I more silno, jedino i samo,
Oblačci laki u zoru i veče,
Gdje su... kamo?

Slavujak mali, mjesečina bajna
I vrela krvca i milje života
I cjelov žarki i još mnogo tajna,
Tajna i divota!
I radost slatka — tà sve raduje se,
I ob'jest laka — tà sve ob'jesno je,
Vjekovit blagdan — tà sve miluje se —
Kud je — što je?!

Cijela povjest pokapana krvi
Jednakost, bratstvo i sloboda!
Da čovjek bude do nebesa prvi,
Da Bogu ruku poda?!
I sve na zemlji, što se rajem zvalo,
A čovjek svojim stvorio je znojem,
Sagradiv carstvo Edenovo palo
O trudu samo svojem?!
— — — Tek vječni led! I žile mu se koče
I savija se zgrčenijeh šaka,
A suha rebra uporno se boče,

Ah zraka! zraka! zraka!
Još ne će mr'jeti; ne će! ne će! ne će!
Nek mriju bozi, vasioni svemir;
U njemu vapi ljudstvo prkoseće,
I vječnog duha nemir!
Da pita: kud je, što se rajem zvalo,
A čovjek svojim stvorio je znojem,
Sagradiv carstvo Edenovo palo
O trudu — samo svojem!

Al' gle! s daleka sjevera onamo
Na polutnik se silna santa skliže.
Niz led i snijeg prašti amo tamo
I juri sve to bliže.
A na njoj čudnim odrazom se sije
Sred pustog leda ukočeni krst,
Sa svetog Petra možda il' Sofije
Oborio ga sverazorni prst.
Oborio ga pred hiljade davne
Sa gordog visa, s ponosnih kubeta,
I odvlači ga preko puste stravne
Na odar zadnjeg Adama i sv'jeta.

I zadnjim kretom ruke
On grabi krst, al' žile mu se mrznu,
Uz zadnji jecaj samrtničke muke
Tek nemoćno se trznu,
A usna samo ukoči se n'jema
Uz gorki sm'ješak beznađa i jada;
Na tvrdi led mu mrtva glava pada,
Ko pitanje što odgovora nema.
Tek gorki grč — ko ocjena božanstva
Na zadnjoj mrzne usni čovječanstva.

I prostro se je izdanuvši tako
Cijelog ljudstva oboreni lik,
A bl'jedim noktom zadnje što je mako:
Napisao je u led — upitnik! — — —

— — Praminja snijeg i pokriva žurno
Taj zadnji znak, što čovjek ga je piso,
Ko svjedočanstvo očito i burno,
Na zemlji da je bio i bitiso!
Praminja snijeg, sipa inje gusto

I silne grude naokolo baca
I krije znak pod noktima mrtvaca,
Sve više nada nj brdo valja pusto:
Spomenik sv'jetu, što ga više nema,
Do neba gruda ledena, golema!
A pod njom spava kao luda sanja
Sve, što je bilo, da isprazno prođe
Bez glasna traga, dokle opet dođe
Nov kaos mutni do — drugog izdanja!

»Izabrane pjesme«.

GIOSUÈ CARDUCCI: SU MONTE MARIO.

Solenni in vetta a Monte Mario stanno
nel luminoso cheto aere i cipressi,
e scorrer muto per i grigi campi
mirano il Tebro,

mirano al basso nel silenzio Roma
stendersi, e, in atto di pastor gigante
su grande armento vigile, davanti
sorger San Pietro.

Mescete in vetta al luminoso colle,
mescete, amici, il biondo vino, e il sole
vi si rifranga: sorridete, o belle:
diman morremo.

Lalage, intatto a l'odorato bosco
lascia l' alloro che si gloria eterno,
o a te passando per la bruna chioma
splenda minore.

A me tra 'l verso che pensoso vola
venga l' allegra coppa ed il soave
fior de la rosa che fugace il verno
consola e muore.

Diman morremo, come ier moriro
quelli che amammo: via da le memorie,
via da gli affetti, tenui ombre lievi
dileguerremo.

*

Morremo; e sempre faticosa intorno
de l' almo sole volgerà la terra,
mille sprizzando ad ogni istante vite
come scintille;

vite in cui nuovi fremeranno amori,
vite che a pugne nuove fremeranno,
e a nuovi numi canteranno gl'inni
de l' avvenire.

E voi non nati, a le cui man' la face
verrà che scórse da le nostre, e voi
disparirete, radïose schiere,
ne l'infinito.

Addio, tu madre del pensier mio breve,
terra, e de l'alma fuggitiva! quanta
d'intorno al sole aggirerai perenne
gloria e dolore!

fin che ristretta sotto l'equatore
dietro i richiami del calor fuggente
l'estenuata prole abbia una sola
femina, un uomo,

che ritti in mezzo a'ruderi de' monti,
tra i morti boschi, lividi, con gli occhi
vitrei te veggan su l'immane ghiaccia,
sole, calare.

Odi barbare, II.

Prijevod. Svečano stoje navrh Monte Marija čempresi u svijetlu, mirnu vazduhu, i pred sobom motre nijemi Tibar, što teče kroz siva polja, i Rim, što se u nizini stere tih kao golem, budan pastir velikoga stada.

Točite navrh svijetla brežuljka, točite, o prijatelji, žuto vino, a sunce neka se u njemu lomi; ljepotice, smijte se: sutra ćemo umrijeti.

Lalage, netaknutu ostavi u mirisnom gaju vječito slavnu lovoriku, ili neka u crnoj tvojoj kosi njen sjaj bude manji.

Kroz stih, uman i nadahnut, neka do mene dođe vesela čaša i blagi ružin cvijet, što prolazan zimu blaži, da potom umre.

Sutra ćemo umrijeti, kao što su jučer umrli oni, koje smo voljeli; daleko od uspomena, daleko od ljubavi, rasplinut ćemo se kao tanahne, lagane sjene. Umrijet ćemo, a umorna će zemlja kružiti uvijek oko životvornog sunca, prosipajući svakoga hipa tisuće života, kao more varnica: života, koji će strujati novim ljubavima, koji će drhtati za novim bitkama, i novim božanstvima pjevati himne budućnosti.

A vi, nerođeni, kojima će u ruke jednom doći zublja, što se našim rukama otela, i vas će, svijetle čete, nestati u beskrajnosti.

Zbogom, o zemljo, majko moje kratkotrajne misli i bjegunice duše! Koliku ćeš, kružeći oko sunca, nositi sobom kroz vječnost slavu i bol, sve dok smalaksali ljudski rod, povukavši se na ekvator, primamljen toplinom, koje nestaje, ne bude imao samo jednu ženu, jednog samo čovjeka, koji će uspravno, sred srušenih gora i mrtvih šuma, modri, staklenih očiju, gledati u tebe, o sunce, gdje zapadaš u neizmjernom ledu!

Umjetnička djela mogu da se isporeduju u slučaju, ako im je zajednički barem jedan od ovih faktora: izvor, građa, motiv i osnovni pjesnikov doživljaj. U svakom drugom slučaju može ispoređivanje da bude poticajem za više manje duhovite eseje, impresije, refleksije, bez sigurne baze, na temelju koje se mogu stvarati neke definitivne poredbe i zaključci. De Vignyjeva pjesma »Moïse« nastala je 1822., a Carduccijeva pjesma »Su Monte Mario« 1882. Obje Kranjčevićeve pjesme nastale su kasnije, ali je isključena svaka pomisao o direktnim utjecajima. Francuski Kranjčević uopće nije čitao, a talijanski vrlo malo.

I De Vignyjeva i Kranjčevićeva pjesme izrađene su naoko na osnovu građe iz svetoga pisma staroga zavjeta. Dok je g. A. Petravić u svojoj raspravi mogao dokazati, koji je detalj iz pentateuha dao De Vignyju poticaj za stvaranje, dotle Kranjčevićev »Mojsije« ima s biblijskim Mojsijem samo ime zajedničko — i pjesma bi mirne duše mogla da nosi i drugačiji natpis. — Dok se za Carduccija može suponirati, da mu je poticaj za pjesmu dao Flammarion sa svojom »Propašću svijeta«, dotle je Kranjčevićev »Zadnji Adam« samo sinteza svih Kranjčevićevih nazora o čovjeku i njegovoj sudbini; samo kraj pjesme: »Nov mutni kaos do drugog izdanja«, možda imade izvor u Kant-Laplaceovoj kozmogoniji. Ne može biti dakle ni govora o zajedničkom izvoru.

Do istog zaključka dolazimo, ako isporedimo motive u ove četiri pjesme. Osnovni motiv De Vignyjeve pjesme jest: usa-

mljenost genija, a osnovni motiv Kranjčevićeve pjesme s istim natpisom: smrt kao posljedica sumnje u životni ideal. Osnovni je motiv Carduccijeve pjesme »Su Monte Mario«: osjećaj prolaznosti, a osnovni je motiv Kranjčevićeve pjesme »Zadnji Adam«: osjećaj strašne čovjekove bespomoćnosti pred ledenom ravnodušnošću prirode.

U sve 4 pjesme može da se konstatira samo jedan zajednički detalj: opis leda i zadnjih ljudi u »Zadnjem Adamu« i »Su Monte Mario«. No opis je u obje pjesme dosta uzgredan i dan s toliko različitih stajališta, da on ne može dati osnove za dublje ispoređivanje pjesama, pogotovu kao baza za procjenu vrijednosti.

K umjetnini možemo da se približimo na dva načina. Ili idemo izvana, analizirajući kompoziciju, uspjelost pojedinih dijelova, način pjesnikova izražavanja, itd. Ili pak idemo direktno u jezgru stvari, nastojeći prodrijeti u osnovni doživljaj pjesnikov, koji ga je i ponukao na stvaranje, a sve ostalo objašnjujemo tek pomoću toga osnovnog doživljaja. Prvi je način zgodan toliko, koliko pomoću njega možemo da objasnimo uspjelost i solidnost detalja, tako reći tehničku dotjeranost umjetnine; k suštini umjetničkog stvaranja možemo da se približimo tek onda, ako zađemo u jezgru pjesnikova doživljaja.

Promotrimo li navedene pjesme s ovoga drugog stajališta, doći ćemo do zaključka, da su doživljaji, koji su dali povoda njihovu nastanku, toliko različiti, koliko su različite i ličnosti njihovih tvoraca.

De Vigny je bio apsolutni, konsekventni pesimist. Za njega nije u životu više moglo da bude razočaranja, jer nije više ni očekivao ništa:

A voir ce que l'on fut sur terre et ce qu'on laisse,
Seul, le silence est grand; tout le rest est faiblesse.
— — — — — — — — — — — — — — —
Gémir, pleurer, prier, est également lâche.
(La mort du loup).

Cijela De Vignyjeva poezija nosi prema tome karakteristike njegove ličnosti: potpuna ustaljenost, ledena mirnoća. —

Kranjčević je naprotiv bio pesimist, koji je žudio za životom i koji nije mogao da se pomiri sa sudbinom svojom i sudbinom čovjeka u svemiru. Prema De Vignyju, koji hladno prima svu ništavost života onako, kakva ona jest, Kranjčević se iz dna svoje duše buni protiv svemirskog poretka. Dok je De Vigny sve pojave života gledao sa širokog filozofijskog stajališta, Kranjčević je gledao iz centra svog ljudskog doživljavanja. Carducci je pak bio čovjek sa smislom za tolike probleme ljudskog života, osjetljiv i borben, ali kome kao da je erudicija katkad smetala, da u svom doživljavanju prodire do dna.

Osnovni doživljaj, iz kojega je niknuo »Moïse«, bio je onaj osjećaj o apsolutnoj ništavosti moći i veličine. To je onaj osjećaj ledene samoće, što spopadne čovjeka na vrhuncima gora, kad se sve ispod njega, kudgod dopire oko, zgusne u nešto beznačajno i sitno; to je osjećaj, što ga imade čovjek, koji je došao do vrhunca svojih ambicija, i osjetivši svu besmislenost postignutih ciljeva, osjetio čežnju za svagdanjom ljudskom srećom. Osnovni pak doživljaj u Kranjčevićevim pjesmama nešto je sasvim obrnuto. Dok se De Vignyjev Mojsije uzdiže *nad* ljudstvo, Kranjčevićev je Mojsije — a isto tako i zadnji Adam — u svojoj osnovnoj crti reprezentant ovoga čovječanstva, koje živi u dolinama, koje se s vrhunaca gora možda čini sićušnim, ali kome su njegovi bolovi i uzaludni napori jedina prava realnost i polazište za promatranje svijeta uopće. — Osnovni doživljaj, koji je diktirao Carduccijevu pjesmu, bio je osjećaj tuge, što ga čovjek imade u veselu društvancu, kad se sjeti, kako će u brzoj mijeni generacija nestati i njega i tog društva i njihovih potomaka, a na koncu i čitavoga čovječanstva uopće.

Polazeći ovako iz središta pjesnikovih doživljaja, moramo konstatirati, da u ove 4 pjesme nesamo nema sličnosti u inspiracijama, nego su one tako reći u svemu oprečne. Dok De Vignyjev Mojsije stoji iznad ljudstva, umoran od svoje usamljenosti, vršeći nevoljko svoju misiju, Kranjčevićev Mojsije izlazi pred Boga upravo kao reprezentant svog izmučenog naroda. Dok Carducci — u osjećanju prolaznosti — kliče svojim prija-

teljima, neka toče vino, jer će ih naskoro nestati, dotle Kranjčevićev Adam i u zadnjem svom dahu diže protest protiv nepravde, kad neka slijepa moć ruši plodove ljudskog napora od tisuća godina.

Sve su četiri pjesme u svim svojim dijelovima dakle potpuno samostalne i originalne tvorevine, (što su već na svoj način utvrdili A. Petravić i dr. P. Skok), a pogotovu je različit osnovni doživljaj, iz kojega su nastale. Konstatacije dr. A. Halera, navedene u pređašnjem poglavlju, kako je Carducci uspio da s nekoliko snažnih i sigurnih poteza ocrta pojavu zadnjih ljudi na zemlji, ili kako je De Vigny sugestivno prikazao tragediju heroja, u jezgri su sasvim ispravne. Samo je tačno i to, da Kranjčević u svojim pjesmama i nije išao za tim, da dade u prvom redu opis leda ili da prikaže tragediju genija De Vignyjeva kova.

Za komparaciju dakle Kranjčević-Carducci-De Vigny, provedenu na dosadanji način — nema uopće realne baze.

Ostaje međutim još jedna mogućnost, da se provede isporedba, a to je, da se ove 4 pjesme — bez obzira, imade li u njima što zajedničko — uzmu naprosto kao slučajni primjeri, pa da se isporedbom čisto umjetničkih elemenata u njima ispita, koliko Kranjčević može da podnese komparaciju s pjesnicima evropskoga značenja. Za ovakav posao mogle bi se uzeti u obzir i sasvim druge pjesme, ali su ove 4 to prikladnije, što je o njima već bilo toliko govora.

Veličina umjetničkog djela stoji do toga, koliko je pjesnik duboko zahvatio u osnovne probleme života, kako ih je snažno i živo osjetio, koliko je njegovo djelo u svim pojedinostima predmet jednog osnovnog doživljaja i koliko je umjetnik za svoj doživljaj našao adekvatan izražaj. Prema tome možemo i djela, koja nemaju nikakvih spoljašnjih veza, ipak ispoređivati s obzirom na ova 4 elementa: — 1. širina i dubljina zahvata — 2. intenzivnost umjetnikova doživljaja — 3. organičnost djela — 4. neposrednost izražaja.

U pređašnjoj literaturi o predmetu izneseno je dobrih i interesantnih opažanja, ali nijedan od navedenih pisaca nije pomenutih pjesama ogledao sa svih strana, nego je uglavnom uzeo u obzir samo jedno gledište. Ante Petravić govori na pr. o organičnosti Kranjčevićeve i De Vignyjeve pjesme, dr. Petar Skok o intenzivnosti osnovnog doživljaja, dok dr. A. Haler govori u prvom redu o adekvatnosti izražaja, dodirujući se međutim više manje i intenzivnosti Kranjčevićeva doživljavanja i organičnosti njegovih pjesama. Razumljivo je, da su stoga različiti i rezultati, do kojih su oni došli.

Polazeći opet iz jezgre, iz centra pjesnikova doživljaja, mirnom ćemo isporedbom ovih četiriju pjesama moći konstatirati, da je Kranjčević *zahvatom i širi i dublji* i od De Vignyja i od Carduccija. Dok je De Vigny Mojsija prikazao samo u jednom času njegova života, u času potpune klonulosti, Kranjčević ga je prikazao u nekoliko faza; dok De Vigny prikazuje u Mojsiju samo genijalnog usamljenika, dotle ga Kranjčević prikazuje i u časovima njegove veličine i u časovima, kad je on samo zastupnik ljudstva. U »Zadnjem Adamu« prikazuje Kranjčević tragiku čitavog čovječanstva, obuhvatajući u neku ruku sav rad čovjekov kroz tisućljeća, i njegov materijalni i njegov unutrašnji život, dotle Carducci provodi kroz pjesmu samo jednu misao, misao o prolaznosti, ilustrirajući je s nekoliko jakih i karakterističnih crta.

Što se *intenzivnosti* doživljavanja tiče, Kranjčević je gotovo na istoj visini, kao i De Vigny, dok je Carducci ispod obojice. De Vignyjeva je pjesma potekla iz jednog duboko doživljenog osjećaja umornosti i usamljenosti. Taj osjećaj, što ga više ili manje imade u svom životu od zgode do zgode svaki viši pojedinac, De Vigny je produbio do maksimuma; zato iz njegove pjesme ječe oni najdublji tonovi, što ih pozna samo prava i velika umjetnost, i koji se nikakvim umjetno traženim riječima i sredstvima izražavanja ne mogu dočarati. — Kranjčevićeve su pjesme nastale na tlu ljudskih patnja; njihov je izvor u osjećanju, da nikakve pogrješke i lutanja čovjekova ne mogu dati opravdanja za svu onu bijedu čovječanstva i okrutnu

hladnoću, kojom udes ruši ljudske tvorevine. I »Mojsije« i »Zadnji Adam« imadu duboko čovječanske crte; u te dvije pjesme Kranjčević je tako reći zbio sva svoja nacionalna, socijalna i čovječja iskustva, sve svoje sumnje, razočaranja, stradanja i proteste, i zato u njima osjećamo jasne tragove njegove krvi. — Za razliku od pjesama Kranjčevićevih i De Vignyjeve, u iskrenom se doživljavanju Carduccijeve pjesme čovjek ne može oteti utisku, kako je u njoj nešto namješteno ili pak odviše naglašeno, a na štetu psihološke vjerojatnosti. Glavni dio pjesme »Su Monte Mario« sačinjava zdravica, što je pjesnik drži društvancu muškaraca i žena. Gotovo je nemoguće zamisliti, da bi čovjek na položaju, kakav je zauzimao Carducci, mogao da drži *ovakvu* zdravicu, u kojoj evocira stravične slike o propasti svijeta. Ili je pak težište pjesme položio na utješljive riječi »Mescete, amici...«, htijući uopće misao o prolaznosti da zatomi slikama o budućim generacijama. Ali je onda cio efekt pjesme nekako nesiguran, jer je za shvatanje pjesme odlučna zadnja slika. A možda je čitava ta situacija izmišljena, a pjesma zamišljena i izrađena u radnoj sobi, kad pjesnik nije mogao više imati pravog osjećaja za psihološku vjerojatnost svojih riječi. No tako postaje još očitijim, kako pjesma nije potekla iz jednog dubokog doživljaja.

Što se *organičnosti* pjesama tiče, i De Vigny i Carducci stoje *nad* Kranjčevićem. De Vigny je doduše prikazao Mojsija samo u jednom času, ali ga je prikazao jasno, plastično, potpuno, da nijedan dio pjesme nije suvišan, a ništa nije ostalo nejasno. Pjesma imade svoju jezgru, i oko te se jezgre sve pojedinosti ređaju čvrsto povezane, razumljive, naravne. »Moïse« kao da je saliven od jednog komada. — Carducci rukom sigurna umjetnika niže sliku za slikom, u čvrstoj povezanosti, bez nejasnoća i zaleta na stranu. Dok i De Vigny i Carducci koncentriraju sve oko jednog osnovnog nastrojenja, Kranjčević daje doduše niz jakih slika, ali se katkad previše zaustavlja na pojedinostima, koje su za jezgru pjesme od manjega značenja. I De Vigny i Carducci provode u cijeloj pjesmi jednoliko osvjetljenje, koje je proizišlo iz osnovnog doživljaja; Kranjčević mijenja u jednoj istoj pjesmi i osvjetljenje i ton. Tako je Ante Petravić i mogao doći do zaključka, da se Kranjčevićev »Mojsije« raspada u dva dijela. Na početku pjesme Kranjčević je naime odviše jako naglasio Mojsijevu samilost nad glupostima ljudskim, da u drugom dijelu taj isti Mojsije umre od razočaranja zbog stvari, koje je međutim mogao očekivati.

U vezi je s tim konstatacijama i tehnika ove trojice pjesnika, njihov način izražavanja. De Vigny je umjetnik, koji suverenim mirom reže u materijalu jezika vizije jasne, žive, potpune. Njegov »Moïse«, kao i druge njegove pjesme, ostavljaju dojam grandioznosti. Prošle su bure unutarnjeg proživljavanja, vizija je pred njegovim očima gotova, jasna, zaokružena, a ruka apsolutno sigurna. Svaka je pojedinost u umjetnini na svome mjestu, svaka riječ izražava kratko i precizno ono, što je pjesnik upravo htio da kaže. Nema traženja zvučnih riječi, lova za verbalnim efektima. Nema detalja, koji bi bio nabačen samo radi potreba stiha; sve je skladno i izgrađeno do krajnih granica. Carducci je iskusan vještak, koji u sigurnom slijedu slika, ne umećući ništa, što bi moglo da poremeti osnovnu nit pjesme, hoće da proizvode zamišljeni efekat: kako se početni osjećaj ugode na koncu pretvara u osjećaj stravičnosti. — U isporedbi prema francuskom i talijanskom pjesniku, Kranjčević je uvijek ustalasan, trzav. On nije gotovo nikad sasvim nad predmetom, disponirajući po svojoj volji s materijalom, zaokružujući građu i komponirajući je smišljeno, već uvijek stvara u navali čuvstava, u jurnjavi slika, koje se među sobom potiskuju. To sve čini, da on u svojim pjesmama s jedne strane pruža više, ali je ono, što pruža, u svojim pojedinostima katkad bez dosta jasnih kontura i precizno izvedenih slika. U svojoj tehnici on nije slikar, koji do minucioznosti izrađuje svaki detalj, već se svom grozničavošću baca na ono, što je jezgra njegove pjesme, a uzgredne momente jedva nabaci ili manje važne probleme riješi dosta šablonski.

Treba međutim naglasiti, da i u prosuđivanju detalja u umjetnini moramo polaziti iz centra, po kome i pojedinosti dobivaju svoj smisao. Prosuđujući Kranjčevićevu pjesmu moramo

imati pred očima nesamo jezgru njezinu, već i čitavu Kranjčevićevu pjesničku ličnost. Dr. A. Haler je u svojoj analizi Kranjčevićeva pjesničkog izraza došao do rezultata, kojih ne će svatko prihvatiti. Prizor iz »Zadnjeg Adama«: »I povija se zgrčenijeh šaka« ne mora se shvatiti kao produkt usiljene dramatičnosti, nego kao živa slika čovjeka, koji umire s buntovnošću i neizvjesnošću u duši. Gesta pisanja u led nije teatralna, nego samo figurativan način izražavanja. »Sverazorni prst«, »s gordog visa«, »s ponosnih kubeta« nisu spoljašnji i namješteni opisi, već svi ovi atributi u čitavom Kranjčevićevu crtanju imadu svoje određeno značenje. Kušajmo ih ispustiti, pa da vidimo, da li će dojam pjesme ostati isti!

Pređemo li međutim na samoga Carduccija, pa analiziramo njegov način izražavanja, mogli bismo doći do sličnih rezultata, do kakvih analizom Kranjčevićevih pjesama dolazi dr. A. Haler. Solenni... cipressi je bar toliko namješten opis, kao i Kranjčevićeva ponosna kubeta. Kako se može reći za zemlju »quanta d' intorno al sole aggirerai perenne gloria e dolore!« — ako je sve breve i fuggitivo, i ako će jednom nestati svega života?

Držim međutim, da je ovakav način analize opasan, jer može lako dovesti do stramputica. Ili pjesma kao cjelina može da u čitaoca izazove živu viziju, ili ne može. U prvom slučaju ona je umjetnička, bez obzira na veću ili manju uspjelost detalja; u drugom slučaju ne mogu je ni najsavršeniji detalji spasti. Zaustavljajući se na detaljima, mi riskiramo, da izgubimo s vida cjelinu. Talijanski pisac Thovez u jednoj je svojoj knjizi, polazeći konsekventno sa svog stajališta, došao do rezultata, koji su za Carduccija porazni. To međutim ne znači, da je Carducci odista pjesnik bez značenja.

Osnovno pitanje u čitavoj ovoj literaturi bilo je: Što znači Kranjčević u poredbi s književnicima evropskoga značenja i koliko prema tome vrijedi hrvatska književnost u evropskim relacijama?

U literaturi o tom predmetu imade, kako je rečeno, najoprečnijih mišljenja. Dok za starije kritičare Kranjčevićeva poezija može da podnese evropska mjerila, dr. A. Haler može Kranjčeviću da izreče samo nešto djelomičnih priznanja: kako pojedini njegovi stihovi nisu bez izvjesnog dojma, kako Kranjčeviću mjestimice uspije da dade po koju ljepšu sliku, i t. d. Sudeći po njegovoj analizi, u čitavom »Zadnjem Adamu« imade samo nekoliko lijepih stihova; sve ostalo je verbalizam, teatralnost, namještenost. Ante Petravić nalazi veličinu Kranjčevićevu već u tome, što ga možemo ispoređivati s De Vignyjem, a time je ujedno izrečena misao o prvenstvu francuskoga pjesnika i njegove pjesme. Dr. Petar Skok, romanist, smatra Kranjčevićeva »Mojsiju« iskrenim vapajem ogorčenog patriote, dok De Vignyjevu pjesmu »Moïse« smatra produktom romantične literarne mode.

Prihvatimo li međutim rezultate pređašnje analize, zaključak će postati jasniji i određeniji. Od pomenuta 4 elementa, koji sačinjavaju bitnost svake umjetnine, Kranjčević u jednom od njih (širina zahvata) nadvisuje i De Vignyja i Carduccija, u drugom je (organičnost pjesme) slabiji od obojice, dok je u dva elementa (intenzivnost doživljavanja i adekvatnost izražavanja) jednak obojici, zaostajući nešto za De Vignyjem. Kad bi bili sasvim odlučni rezultati ovakvog »matematičkog« procjenjivanja, Kranjčević bi prema De Vignyju stajao po prilici u omjeru $3 : 3\frac{1}{4}$, a prema Carducciju kao $3 : 2$.

Ovakav rezultat ne može se naravno prihvatiti sasvim od riječi do riječi. Prije svega stoji činjenica, da je svaka umjetnina nešto živo, što izmiče preciznom mjerenju. S druge strane treba imati na umu, da od ova 4 elementa nema svaki od njih jednaku vrijednost. Čitava historija umjetnosti ispunjena je na koncu borbom između shvatanja da li više vrijedi širina područja, što ga pjesnik obuhvata, da li solidnost njegove izradbe, da li intenzivnost njegova doživljavanja ili jasnoća detalja. Što je pak od svega najvažnije, svaki čovjek pristupa k umjetnini s vlastitom unutrašnjošću, i taj subjektivni faktor odlučuje, kome će od 4 elementa umjetnosti netko dati prvenstvo.

Ali ako rezultate ove analize ne shvatimo »matematički«, nego ih samo uzmemo kao neke vrste putokaz, u kome smjeru ima da se kreće naše prosuđivanje Kranjčevića, onda ti rezultati postaju poučni i važni za procjenu naše književnosti uopće. Kad se govori o vrijednosti naše književnosti u poređenju s evropskim literaturama, onda iz članaka o toj temi gotovo redovno ostaje dojam, kao da u zapadnim literaturama imade velik broj općeno priznatih veličina, kojima bismo se morali približavati. Međutim, takvih općeno priznatih veličina imade i u velikim literaturama veoma malo — Goethe, Leopardi, Baudelaire. Pa i o njihovim pjesmama izrečeno je s nekih stajališta i nepovoljnih sudova. Umjetničke su vrednote nešto, što je u vječitom kretanju, i umjetničku vrijednost djela treba osjetiti u prvom redu u onome, što ono daje pozitivno i trajno, a ne u omjeravanju njihovu o druga djela ili o neke unapred spremljene pojmove o umjetnosti. U konkretnom slučaju, veličina Kranjčevićeve pjesničke ličnosti nije u tome, da li je on dao pjesmu, koja će se moći isporediti s pjesmama evropskih pjesnika, već u tome, da li iz njegovih stihova možemo da osjetimo nešto toplo, općenoljudsko i izvanvremensko, bez obzira na doba, kad je Kranjčević pisao. Pređašnja analiza nije provedena zato, da se može odlučno reći, da li je bolja Kranjčevićeva ili Carduccijeva ili De Vignyjeva pjesma, nego u prvom redu zato, da se objektivnom isporedbom pokaže, da takvih općenoljudskih i izvanvremenskih elemenata u Kranjčevićevoj poeziji imade, pa čak da Kranjčević u nekim svojim stranama daje i više negoli pjesme onih, koji se općeno smatraju velikim pjesnicima. — Analiza detalja u ovakvu poslu ne može da bude odlučan faktor. U svojoj tehnici može da se s Kranjčevićem isporedi na pr. današnji Krleža. I njemu je predbačen verbalizam, površnost, trka za novinarskim efektima, itd.; napisano je, da je on u »Michelangelu Buonarottiju« krivo prikazao papu, da ne zna, što su kondotijeri, itd.; rečeno je, da je u »Gospodi Glembajevima« pokazao, kako ne pozna gornjega grada zagrebačkoga, i sl. Sve to može da bude istina. Ali kraj svega toga nešto ostaje. Ostaje ono, što je

neizrecivo, što je suština poezije, što se ne da reproducirati riječima, što je mogao da dade samo primarni, bogodani stvaralac upravo na onaj način, kao što je dao on. I to je odlučno. — Možemo i u Kranjčevića da nalazimo velik broj nedostataka, neuspjelih zaleta, nejedinstvenosti u kompoziciji, ali u najboljim stranama njegove poezije osjećamo ono nešto neizrecivo, što je mogao dati samo umjetnik, koji gleda u izvore zbivanja. »Zadnji Adam« i »Mojsije« idu među najbolje hrvatske pjesme, s grandioznim vizijama i sa zahvatima u najbitnije probleme čovječje egzistencije. Kranjčević nije dao velik broj ovakvih pjesama, i u tome se on doista ne može da postavi u isti red s velikim evropskim pjesnicima. Ali ondje, gdje je uspio da konkretizira svoje najintimnije čovječje sanje, bolove i sumnje, on je uspio da se digne do vrhunca umjetnosti. U alternativi, da li bi čovjek više dao pravo starijim ili novijim kritičarima Kranjčevićevim, ja se odlučno postavljam bliže starijima. Oni su u mnogo čemu pretjerali; oni svojih tvrdnja nijesu ni pokušali dokazati. Ali su oni vrlo dobro osjetili, da se u Kranjčeviću javio pjesnik, kakav se ne javlja svakih deset godina.

Koliko su ovi izvodi opravdani, neka čitalac osjeti sam iz navedene četiri pjesme.

Rezultati, što ih možemo povući odavde s obzirom na vrijednost naše književnosti uopće, namiću se sami od sebe.

A. CESAREC

HANZA

I.

U gradu, više već spram periferije, u gostionici, zapravo gospodskom njenom dijelu, načičkanom, po zidovima, patriotskim slikama, reklamama i lovačkim trofejima, jedne su kasne jesenje večeri, već oko ponoći, sjedila, i to za dugačkim jednim stolom, samo još dva gosta, obadva od vina već prilično ugrijana. Bila su to dva stara, kako se to kaže, juratuša, ili, kako su se sami nazivali, dva advokatska koncipijenta. Jedan stariji, drugi mlađi. Stariji s velikim čelom, razbašurenom kosom, u izlizanom sivom redengotu, mlađi sa sitnim, koščatim licem, dugačkim vratom, stiješnjenim još k tome visokim tvrdim okovratnikom tako da je bio u njemu ukočen, kao obgrljen kakvim porculanskim valjkom. I njihov međusobni odnos bio je, barem sada, pod konac, takav, da je stariji, s gestikulacijama i izrazom nekog mentora, neprestano samo nešto pripovijedao i pripovijedao, a mlađi, osim što je ponekiput pogledao spram vrata, na koja je pred neko vrijeme izašla konobarica Katica, bio nepomičan i slušao starijeg svog kolegu s izrazom u licu tako poslušnim i predanim kao da gleda u neko svoje božanstvo.

Tako se stariji, sigurno svijestan efekta, koji je sa svojim pripovijedanjem polučio kod mlađega druga, upravo svratio u pričanju i na se, pa se, s pompom nerazumljena, nepravedno omalovažena čovjeka, stao tužiti ili, još bolje, hvalisati time, kako su ga u životu pretekli sve sami glupani i nevaljalci — a vrata su se otvorila i u sobu stupila te se baš spram istog stola uputila i tu u pročelje sjela tako neobična pojava od čovjeka,

da je poradi nje razgovorljivi koncipijent prosto naprosto zanijemio.

Došljak je bio silna ljudeskara, od nogu do glave prava pećina. Sve je bilo kod njega u velikom formatu, u detalju i cjelini sve jedna originalnost. Na krupnoj glavi bio mu je širok, crn šešir, zabačen nahero. Lice zagareno, spaljeno od sunca, široko, čvrsto i markantno, puno jama i bora, kao isklesano od izlokana, morskog kamena. Očima, sivima i prižmurenima, malo je žmirkao. U jakim, dosta izbočenim čeljustima visjela mu lulica — jedino što je kod njega bilo u manjem omjeru. No najosebujnije bilo je to, kako je došao. Polako i s teškim dahom, kao da jedva vuče svoju tjelesinu; ruku, malo presamićenih u laktu, odmaknutih od tijela, zgrčenih u šakama, onako, kako se to često viđa kod atleta, a u tijelu sav se pri hodanju zibajući s boka na bok kao kakva lađa. Prosto naprosto, izgledao je uopće kao kakav atleta, koji se, prije ili poslije borbe, svratio ovamo na čas kao na mali odmor iz arene. I kao u nekim, samo svojim mislima, on ostala dva gosta, koja je tu našao, nije pravo ni pogledao, te je tu, za njihovim stolom, njima nasuprot, a spustivši se u stolicu tako teško da je zaškripila kao da će se polomiti, sjedio možda već cio čas, kadno se ipak kanda udostojao da primijeti i njih. Tek tada je, ne izvadivši iz usta lulicu nikako, promljackao, no i to tako, kao da nije njima rečeno:

— Good-bye!

Pa baš kao da to zbilja nije njima rekao, okrenuo se odmah, ali samo glavom i jednom rukom, te na blizome zidu pritisnuo električno dugme — vjerojatno da pozove konobaricu. Zatim, malo je još počekao, zijevajući i lijeno puneći lulicu, koju je pri okretu ipak izvadio iz usta, a onda snažno, bez ikakve promjene u licu, udario pesnicom o sto.

— Keti!

Obadva koncipijenta, očito ne razumjevši što im je rekao i prema tomu ne odgovorivši mu, nisu s njega skidali oči. Pogledavali su se samo po kojiput međusobno, a onda se konačno stariji snašao i rekao sa smiješkom:

— Tako je ne ćete dozvati! Pozvonite još jedamput, jače! A koliko mi se čini, prije uopće niste pritisnuli o dugme nego mimo...

Došljak je duhnuo preda se dim i pogledao tog neznanca s tako prezrivim pogledom kao da se i on pred njim raspadao i nestajao poput dima. I samo je procijedio kroz zube:

— Well...

U isti tren međutim pojavila se u sobi konobarica Keti, inače Katica. Mala punašna, obla blondina, s prijatnim, reklo bi se djetinjskim licem, da joj taj izraz nisu kvarile oči, hladne i nekud podmukle kao magla, — ona se odmah, čim je spazila došljaka, podsmjehnula i rekla s omalovažavanjem:

— A to ste vi, Hanza! No —

Došljak, nazvan Hanza, prekinuo ju je. Opet samo pomaknuvši glavu, rekao joj je preko ramena, s nekim tonom, koji je bio u neskladu s mirnoćom njegova lica, a činio se i povrijeđen i grub.

— Ja sam, vidjeli ste me već valjda... No, tri deci...!

Konobarici je nestao sa lica podsmijeh. S još većom kanda hladnoćom u očima, omjerila ga ispitljivo, a onda se okrenula spram zidnoga sata, pa se, premda je još očevidno bilo skoro cio sat vremena do zatvaranja radnje, okosila na Hanzu, i ona istim tonom kao on:

— Nema više ništa! Gdje ste bili prije...?

Hanza se već glavom vratio u svoj stari stav. Okrenutih leđa i mljackajući svoju lulicu istrajao je pri svome, samo sad nekim mekanijim tonom:

— Tri deci čistog i jedan sir! Jedan sir s lukom!

Ona kao da nije zapazila ili nije htjela zapaziti promjenu njegova glasa.

— Na komandu, gospodin Hanza! — rekla je još uvijek otresito, pa se, izbjegnuvši pogledu ostalih gosti, pogotovo onog mlađeg, okrenula naglo i ponovila: — Nema više ništa! Sad će fajramt! — I izašla je, zalupivši za sobom vrata.

Ipak, kao da se nije dogodilo ništa ili kao u čvrstom uvjerenju, da će se dogoditi baš onako kako on želi, Hanza je ostao

bez riječi i pokreta. Nijedan mišić mu se nije trznuo u licu, podbočio se samo rukom o sto, piljio žmirkajući u strop i lagano prstima druge ruke bubnjao o tablu stola. Udarci su nekako ritmično padali s odbijanjem dima iz njegove lulice.

Koncipijenti su s očevidnim zanimanjem pratili tu scenu, a onda i Hanzinu pozu. No i vratili su se na svoj stari razgovor, te je stariji opet govorio, samo sad nešto tiše, a izgledalo je, i uz rastresenije slušanje mlađega, kojega je sad vjerojatno više zanimao Hanza:

— Da, tako ti je to, moj amice! Kroz sve godine moga đakovanja, ja uvijek prvi ili bar među prvima! A svi su me, i oni najgori pretekli! Sve sami gotovi, samostalni advokati, liječnici, inžiniri, industrijalci, s trokatnicama, palačama, automobilima, da i ne govorim o ženama... Jedan, u cijelom razredu najgluplji, kojemu sam ja za krunu pisao domaće hrvatske zadaće, oženio se s jednom Amerikankom i danas je u Biaritzu, sutra na Rivijeri, onda opet u Kairu... gdje samo hoće! No ja im nisam zavidan, nijednome...! — trgnuo se i, kanda zaboravivši Hanzu, (a taj, kad je pala riječ o Kairu, nije li polako, baš kao da kuda cilja, usitnio ispod vjeđa pogled spram govornika, barem samo za tren?) — živahno je nastavio i gotovo se udario u grudi:

— Što sam to sam, no nisam se nikome poklonio, ni do čega došao beskarakternošću kao onaj moj kolega advokat, koji se iškolao mađarskim stipendijem, onda postao slavljeni opozicionalac, pa se konačno, nedavno, prodao režimu... No da, a poznaješ li ti ovu sliku...? — nenadano, kao da je zaboravio i vlastiti govor, ispružio je ruku spram suprotne stijene, gdje je, u pozlaćenom okviru, visio poznat Ivekovićev kič: Krunisanje Matije Gupca.

Mlađi je, ostavivši pogledom Hanzu, istegao vrat iz svog porculanskog valjka, i činilo se, da će iscijediti pigmente svojih vodenih očiju u onom šarenilu, koje je među pozlatom vidio pred sobom. No očito nije znao, šta je to; štaviše, sam je priznao, da i ne razumije, šta to uopće ima da prikazuje. Tako mu je stariji stao da tumači, i svršivši to, dao se upravo na kri-

tiku slike, kadno su se otvorila vrata, a u sobi se opet javila Katica, noseći točno sve ono, što je naručio Hanza.

— Na, evo vam! — otresito je opet rekla i metnula preda nj čašu s vinom i tanjir sa sirom i lukom, te sve ostalo potrebno.

— No tako se kasno, u ponoć, ne večera! A izgleda, da ste već dosta i pili! Smrdi iz vas vino kao iz bačve!

Okrenuvši se polako spram nje, Hanza je zijevnuo i dah mu je uistinu bio takav, kakav je ona rekla. No bez riječi je pograbio čašu, iskapio ju i turao ju Katici u ruku. Tek tada reče:

— Još tri deci!

I kad ona nije htjela primiti čašu, stavio ju je pred nju na sto, pa, odloživši lulicu dohvatio tanjir sa sirom i zagunđao, nekud sad vrlo dobroćudno, nalik na šalu:

— Luk također smrdi, ne? No ne ćemo se cjelivati . . . Hm, još tri deci!

Katica je stajala, na spomen o cjelivanju upala mu posprdno u riječ:

— No, baš! — A onda joj se u licu javilo nešto kao zloba. — Tu vas je već tražila žena . . . Bilo bi vam dakle vrijeme, da idete k njoj!

I prgavo se okrenula, da opet izađe. No zaustavio ju je poziv mlađega koncipijenta. Čim je ona ušla, ovaj je kanda potpuno prestao da sluša svog druga, i samo je, kao i prije, samo sad već nekako još ispitljivije zurio u Katicu i u Hanzu. U prvi mah, on kao da je sa svime što je vidio bio nezadovoljan; međutim, konac kao da je ispao za nj povoljan, pa se on na Katicu obratio s ohrabrenim smiješkom:

— No nama ćete valjda dati još pola litrice, gospodična?

Bez riječi, samo mu hladnoćom pogleda odvrnuvši smiješak, Katica se vratila, uzela pruženu bocu, no usput i Hanzinu praznu čašu.

Jedući već međutim, Hanza joj ne reče ništa, kao ni čas prije, kad mu je spomenula ženu. Naprotiv, on sad kao da je, po prvi put, obratio pravu pažnju na koncipijente, naročito na mlađega. Štaviše, nešto kao da je ovome kad je progovorio, htio dobaciti — prekosio ga je tako oštro pogledom, da se činilo,

da ne može izostati ni riječ. No prevladao se valjda, možda ga je pomeo i gutljaj zalogaja, i samo ga je još jednom ošinuo pogledom, pa se okrenuo spram Katice, koja je već bila na izlazu.

— Keti, ali ne čistog, samo tanki špricer!

I opet je nešto mekano, sasvim već pomirljivo, bilo u glasu s kojim je to rekao, no sa vrata, od Katice, njegove Keti, nije i opet bilo pomirenja; ona se ozvala opet samo otresito:

— Bolja bi vam bila voda!

I vrata su se zavorila. Nije joj se moglo šta reći, osim samo viknuti. No za to je sad Hanza sigurno imao najmanje volje. Njegove poglede, njegovu pažnju, sad već više kriomičnu, kao prisluškivalačku, privukli su opet koncipijenti, sada stariji. S osmijehom po kojiput prateći opet tu scenu između Katice i Hanze, a inače sigurno, valjda radi prevelike zaokupljenosti sa svojim temama, bez većega kakvog razumijevanja za nju, on se nagnuo spram svoga druga, potreptao ga po ramenu, smijao se:

— Zgodna ženica, to ti već rekoh . . . I imao si pravo, da si htio baš ovamo . . . Samo, dragi moj, kod nje ti, izgleda, a to se već vidjelo, kako te cijele večeri behandluje . . . da te pravo ne pogleda . . . ne će procvjetati ruže . . . Nekako je previše mrzovoljna i sekantna! A za moj ukus, pravo da kažem, ima i pretanke noge prema svojim ostalim oblinama . . . Kada bih bio futuristički slikar, ja bih je nacrtao ovako: kružnica — glava, dvije kružnice — grudi, opet jedna — trbuh i bokovi, i dva strašno šiljasta istokračna trokuta — noge, hahaha! I bilo bi, čini mi se, još uvijek bolje i razumljivije nego ta slika tamo . . . No gdje ja ono prestah? Da, pogledaj samo tu toliku bijelu boju, na slici . . . To bi, naravno, imao biti snijeg! Ali ja sam vidio slike Vereščagina, Rusa . . . Kod njega je toliko snijega, a nigdje da bi upotrebio bijelu boju . . .

Po izrazu lica, mlađem njegovom drugu, vjerojatno i radi Hanze, čiji pogledi su bili sve primjetljiviji, nije bilo očito pravo, da se tu toliko i tako govorilo o Katici. Zato je brzo zgrabio priliku da opet izbeči oči u sliku, i da se potom, sigurno

tad već iskreno i samo time zaokupljen, začudi na koleginu tvrdnju o snijegu bez bijele boje i da pita zatečeno:

— Nego kako...?

— Kako! — odmahnuo je stariji rukom, kao s očitim prezirom, da bi se upuštao u potankosti. — U tome upravo i jeste majstor! Naši slikari imaju još da mnogo uče, mnogo! Mnogo toga još ni ostali naši inteligenti ne znaju! Tako na primjer, moj amice, još i naši najbolji filolozi misle i tvrde, da je naš književni jezik onaj iz Hercegovine. A zapravo nije ni otkale drugdje, nego iz kraja između Broda i Nove Gradiške... Jest, nekada sam o tome kanio napisati i raspravu... Ali, ali... predomislih se... jer za koga i zašto? Naši ljudi... — stao je tu, izvrnuo oči baš na Hanzu i proustio sad on iznenađeno: — Kako, molim? Ne razumijem...

Hanza ga je uistinu prekinuo u njegovoj umnoj peroraciji. Svršivši s jelom i lagano oturivši od sebe tanjir, on se zavalio u stolici, i s nekim porugljivim osmijehom oko gotovo nepomičnih usana, promljaskao je i izbacio spram koncipijenta nenadano:

— Do you speak English?

— Ne razumijem! — ponovio je smeteno koncipijentski sveznadar, no i dovinuo se, pa kliknuo veselo, pobjedonosno: — A, ingliš! Engleski! A vi znate engleski? Sigurno ste bili u Americi...

Hanza ga više nije gledao. Zurio je opet u strop, pa s još jačim prezirom u licu, izbacio opet kratko:

— Snijeg bez bijele boje! Engleska bez Engleza! To ste čuli valjda u Kairu!

Napadnuti koncipijent bio je, činilo se, već blizu da se uvrijedi i naljuti, no brzo se sad ipak snašao, pa se samo osmjehnuo:

— Vi ste neki čudaković, to se vidjelo odmah! A molim vas, tko ste vi? Ja sam — na po ustavši, predstavio je sebe, a i druga. No uzalud je čekao šta slična od Hanze. On se doduše malo maknuo, no samo da dohvati iz staklenke pred sobom čačkalicu, a potom, čačkajući zube, kao da se još više od onih

tamo prijeko licem okrenuo. I tek tada se uvrijedio doktor Sitnica, kako se to predstavio stariji koncipijent. Obrativši se svom drugu, rekao je, sad i on s prezirom: — To je zbilja kao u Kairu! Pravo crnačko ponašanje!

Mlađi mu nije ništa odgovorio, no zato je Hanzu gledao s nepovjerenjem i pitao gotovo neprijateljski:

— A znate li vi uopće, šta je to Kairo? Gdje je...?

Uto je u sobu ušla Katica, donijela vino. I Hanzi je donijela špricer, no još ga pravo nije ni stavila na sto, a on se, ne osvrnuvši se na drugog svog protivnika, obratio na nju sa smiješkom:

— Keti, znate li vi možda, šta je i gdje je Kairo? Valjda na Sjevernom polu?

Katica, koja je i onako stavila preda nj čašu samo sa zlovoljom, možda uostalom samo namještenom, pogledala ga u čudu; a onda se još više ozlovoljila, sigurno sad iskreno:

— Šta vam je opet? Kakve su to gluposti? Idite se radije prospavati!

— No ne! opet samo pomirljivo i s nekim neodređenim maglovitim i toplim pogledom obujmio ju je svu Hanza, pa pokazao rukom na drugu stranu stola: — Ali se gospoda zanimaju za Kairo! Za Kairo, hohoho! — nasmijao se više grlom nego licem i nagnuo se preko stola spram koncipijenata, pa zavaljao tu, pred njima, kanda cio globus. — A znate li vi, šta je to Klondike i Yukon, Point de Galle, Singapore, Hong-kong, Montevideo, Cartagena...? Valjda ste učili o tome u školi, ali ovaj tu— upro je prstom u sebe — nije za to trebao knjige... Tako, znate, naučio je on bez knjiga, što vi ne znate s knjigama, da su u Kairu Felasi, Kopti, Arapi, a najmanje crnci, pravi crnci... No! — povukavši se natrag, mahnuo je na njih samo s prezrenjem rukom i prihvatio čašu da pije.

S bocom, međutim, u ruci, i ne natočivši čaše, kako je to već kanio, doktor Sitnica je zurio u njega, ogledavao mu prosto i masno odijelo, krupne, pocrnjele i žuljave pesnice, nabite mišice u tijesnim rukavima kaputa, pa se i njemu u licu odra-

žavalo, barem u prvi mah, nepovjerenje. No, zatim i sve veće čuđenje:

— A vi ste to sve prošli? Pa šta ste vi, ako vas, bez uvrede, smijem pitati? — I s upitom u očima okrznuo je Katicu, koja je stajala blizu i sve to slušala.

Još od momenta, kako je digao čašu da pije i tada samo skrknuo gutljaj, nije s nje skidao pogled ni Hanza.

— No što mene gledate? — rekla je ona, konačno ipak, nekako prijaznije. — Razgovarate s gospodinom!

— A šta ja s njime razgovaram! — smrknuo se Hanza, no brzo, kao odobrovoljen njenom promjenom, okrenuo se opet spram pitaoca, doktora Sitnice. — Što sam to sam, kako ste vi to prije rekli za se! — reče ipak tvrdo i otporno no i brzo se nasmijao. — Putovao nisam onako kao onaj vaš kolega, koji se bogato oženio! Nego — tu je stao i zapalio opet lulicu, pa nastavio govoriti polako, gotovo lijeno. No kraj sve te sporosti, to što je pričao, bilo je u neko pola sata pravi, šareni i pustolovni put oko svijeta. Uglavnom, kroz punih dvanaest godina, sve do konca rata, bio je mornar. Započeo je to kao vojnik u austrijskoj ratnoj mornarici. Otud je dezertirao radi sukoba s jednim kadetom, kojeg je istukao i radi čega ga je čekao tvrđavni zatvor u Poli. U Trstu se unajmio u službu na španjolskom trgovačkom brodu. Poslije toga je sa službom obredao i francusku mornaricu, i englesku i najzad amerikansku. A bilo je i prekida. U San Francisku se upoznao s nekim trampom, također bivšim mornarom, i pošao s njim na Yukon, da traži zlato. Nešto je i našao, no putem natrag su ga pokrali i bez igdje ičega, čak i bez dokumenata, jedva se opet dočepao službe na jednom engleskom brodu. Drugi put opet, u luci Point de Galle na Ceylonu, potukao se s nekim Singalezima radi njihove jedne žene. Kakogod je bila odvratna, zanimalo ga, šta je to zapravo betel, koji je žvakala, i uštinuo ju je, samo to, i više ništa! A ipak se, samo najednom, našao isprebijan, izranjen na nekoliko mjesta pod jednom palmom, na sreću, u hladu... Eto, tu je — pokazao je na glavi, ispod uha pa spram vrata, krupan ožiljak, crven kao kresta. Sretnije je, međutim, prošao

u Šangaju. Uvrijedio je pred jednom čajanom malene Kineze što je, pijan, i od zabave, s jednim svojim drugom pljuvao na šareni lampijon, izvješen pred tom čajanom, i što je, na prigovore, jednog Kineza povukao za perčin. Tada se dogodilo, da su njega i njegova druga saletjela jata Kineza poput osa. I sreća je bila u tome, što je nadošla evropejska ophodnja... Samo je sav taj njegov boravak u Šangaju svršio ipak s tom nezgodom, da je iste noći sa svojim drugom pošao da banči dalje, spetljao se s dvije mazne geiše, pa zakasnio na lađu, koja je već otišla. Uostalom, što! Tako je, unajmljujući se na različne brodice, došao i u Tokio, i u Vladivostok, zaletio se Amurom čak u Sibiriju... Sibirija, hm! — zapeo je tu, pogledao preko ramena Katicu, koja je, smiješeći se dosad, naškubila usne i odlazila, pa se naglo smrknuo i zaćutao. A onda opet samo oporo reče: — Tu možemo stati. Došli smo do snijega, za koji ne treba bijele boje! Good-bye!

I iskapio je čašu jednim gutljajem do dna.

Ali usprkos te njegove promjene i žaoke u posljednjim riječima, doktor Sitnica je bio i ostao oduševljen.

— Pa to ste vi slavan momak, moj amice! Dajte ovamo čašu da se kucnemo! — Hanza ju je povukao k sebi, a doktor Sitnica se obratio spram svog mlađeg druga, koji se pravio kao da to sve uopće pravo ni ne sluša. — Brate moj, ovakvi pravi džek-londnovski tip, i nađeš ga tu, gdje imaš prilike vidjeti samo dobričine, koje ne vide dalje od očenaša, Gračana i svoje male, birgerabendske politike! Da, — otegnuo je nekako tužno gotovo zavidljivo, — to je bio moj ideal, otići, izgubiti se, vidjeti taj globus sa sviju strana! Biti univerzalan! Ali, molim vas, — okrenuo se naglo opet spram Hanze — zašto ste se vratili? No da, poslije rata nije vam više smetala dezertacija, valjda zato! Ipak, ja se ne bih... A šta ste sada, čime se bavite? I dopustite, kakav ste vi zemljak? Valjda Primorac?

S rukama u džepovima, prižmirenih očiju Hanza je samo otpuhivao dim. Ispod šešira nabrala mu se na čelu dotle neviđena bora, a i u licu nagrešpanu i rupičavu, kao da se mrštio. Netko je vani odškrinuo vrata, i on kao da se već htio okrenuti,

no ostao je nepomičan, samo je u stranu pljucnuo, pljucnuo kanda i riječ:

— Primorac, da, iz Hrvatskog Zagorja!

— Nemojte! — čudio se i nije vjerovao doktor Sitnica. — Pa kako vi, mjesto u domobrance, u ratnu mornaricu?

Hanzu su očito morile druge misli. Ne gledajući ga samo je otkresao:

— Kako vi u doktore! Pa imate, uostalom, tamo svog kolegu, pa se razgovarajte s njime! — No u isti mah usitnio je u njih obojicu oči, rekao zajedljivo: — Vidio sam, da vam se obojici dopadaju gospodične! Razgovarajte dakle o njima!

Doktor Sitnica se trgnuo nevoljko.

— Kako to mislite? Po čemu ste to vidjeli?

Čas je Hanza šutio. Onda je napravio prstom u zraku krug, krugove...

— A tako! — nasmijao se doktor Sitnica. — Sada vas razumijem! Vi ste dakle i to čuli! A činilo se da na stropu tražite muhe! No, pa zar nije zgodna? Vi doduše kao da s njome ne živite u dobrim odnosima... Ali...

— Ali? — prekinuo ga Hanza, a sive zjenice treperile su mu nemirno. — Sve već znadem o vama!

Doktor Sitnica se uozbiljio:

— O meni...? Što?

Tromom kretnjom metnuo je Hanza ruke na sto, podnimio se, čudno se osmjehnuo, pa rekao razvlačeći:

— Da vas je upropastila žena!

Cio taj obrat bio je nenadan, bilo je, kao da je u vedru noć pao blijesak. Doktor Sitnica se uznemirio, pogledavao svog mlađeg druga, pogledavao Hanzu, i izgledalo je već opet, da će se uvrijediti i naljutiti. No samo je, još bljeđi, promrncao:

— Oprostite, no kako vi do toga...?

Hanza se još uvijek osmjehivao, sada već nekako zadovoljnije, lakše. No i trgnuo se, po prvi put jače, gotovo nervozno, i, izbjegnuvši pogledima, protrljao je, kao zbunjeno, vrškom lulice čelo:

— Pa tako... Kad ljudi imaju velike planove, kašto to, po riječima, izgleda, da ste ih imali vi... i kad to ne postignu, onda im je za to kriva nesposobnost ili žena... Ja uostalom ništa ne znam o vama, vidim vas prvi put! — upravio je pogled ipak spram doktora Sitnice, posmatrao ga, ali i opet sebi trljao čelo.

Doktoru Sitnici je sve to još očevidnije postajalo neugodno. Posegao je za čašom, koju je već davno prije natočio, maramicom je brisao usne, iskašljavao se, mrmljao:

— Hm, već kako se uzme, kako se uzme!

I nastala je kratka šutnja. Prekinuo ju je mlađi koncipijent. Nešto ga je očito dražilo, pa je zaustio opet spram Hanze, samo sad čak s podsmijehom:

— Je li to možda bilo tako kod vas, da to tako dobro znate?

Hanza je upravo iz lulice stresao pepeo. Pepeljavo kao da mu je postalo i lice.

— A vi ste opet progovorili... No! — preletio ga kanda samo jednim okom, pa se okrenuo od njega s prezirom. — Što se tiče žena, tu ste vi, čini mi se, posve otvorena knjiga... Vama je dosta da vidite suknju, pa da vam slina udari čak na oči... Zapravo, sve završava s jednom tajnom... No to je vaša stvar, ne ću o njoj tu, da možda netko ne dođe i čuje...

Mlađi koncipijent se uhvatio za ogrlicu, šireći je kao da se u njoj guši. Modre nabuhline ispod očiju postale su mu kanda još tamnije. Zarumenio se, uzvrpoljio, najzad skočio i zapiskao:

— Kakva tajna? I tko je to netko koji ne bi smio nešta o meni čuti? Ja sebi to izmoljavam... A... ako sam vas dobro razumio, vi onda pustite mene na miru, pa metite radije pred svojim vratima! To bi i pas primijetio, da je nešto između vas i te vaše Keti, i da se samo radi nje tu pred nama pravite važan! — Katica je međutim uistinu ušla, navijestila im svoj trojici da se radnja zatvara, i vatra mladog koncipijenta je naglo ugasla. Sjeo je, promrmljao spram svog starijeg druga: — Kladim se, da se ne varam. Od prvog časa mi je to jasno! — pa se utulio, no samo na čas.

Hanza ga je slušao okrenutih leđa, bez riječi i bez pokreta, i tek sada, u trenutačnoj sveopćoj tišini, kad su se čuli samo koraci Katičini, zabacio je vrškom lulice, koju je opet napunio, na drugu stranu šešir, koji uopće nije skinuo, i izbacio kratko i savršeno mirno:

— Majmun! Niti vas ne trebam da vidim, pa da povjerujem u Darwinovu teoriju!

Udarac je bio opet nenadan, kao mnogo toga već od tog čovjeka večeras. No kakogod on bio najteži i najuvredljiviji dosad, je li se trebalo tako uzrujati, kako se sad opet uzrujao onaj komu je to bilo rečeno? Dok se doktor Sitnica samo osmjehnuo, njegov mlađi drug, sad već sigurno baš radi prisutnosti Katičine, skočio je opet na noge kao oparen i zaletio se spram Hanze gubeći glas u fistlu:

— To je već previše, gospodine! Trgnite riječ natrag! Vi tu otkako ste došli samo vrijeđate, a ja se od vas ne dam vrijeđati! Riječ natrag... Ili, kakogod ste velik...

Skakućući oko njega grčio je šake. Stariji njegov drug, već uozbiljen, ustao je da ga primiri, a s druge strane, osmjehujući se doduše, došla mu je u pomoć Katica; tražila je od Hanze da ovdje ne izaziva.

A Hanza?

Kao da nju nije ni čuo, digao se lagano i tromo kao medvjed, okrenuo se spram svog protivnika, koji je, kako se tek sada pravo vidjelo, bio prema njemu pravi kepec. I, pokazavši mu rastvoren dlan, lijeno je, gotovo zijevajući, rekao:

— Hoćete li možda da okušate to?

— Dajte, usudite se! — malo već uzmaknuvši, istrgao se svom drugu iz ruke i ispriječio se opet pred Hanzom, zapravo pod njime, njegov zajapuren protivnik. No tek što to reče, njega je formalno nestajalo ispod Hanze, noge kao da su mu se topile kao svijeće, postavljene na peć, i još malo, pa je on pod Hanzom, previše sigurno zaprepašten i zabezeknut da bi se bilo kako odupro, gotovo klečao.

Hanza je to učinio jednostavno tako, da mu je, otisnuvši od sebe njegova druga, lice pokrio dlanom i sapeo prstima, pa ga pritisnuo o zid i lako ga, kao kakav feder, doveo, eto, gotovo do poda. I tad istom, valjda i ne hoteći da se sam previše sagiba, pustio ga, osmjehnuo se, tražio ga pogledom:

— Gdje ste? Ne vidim vas! — i okrenuo se mirno, kao da ništa nije bilo, spram stolice, pa samo još dodao prema Katici, koja se uznemirila u bojazni pred skandalom: — Ne bojte se, Hanza je tu danas najmanje došao da vam pravi skandal!

Međutim se njegov protivnik već digao. S crvenim otiscima u licu kao da ga je tko ćušnuo, stajao je zbunjen i posramljen, očito ne znajući, šta bi.

— Lako vama, kad imate tako ogromnu šapu! — izbjegnuvši pogledu Katičinu, promucao je konačno spram Hanze. No malo mu je pomoglo to opravdanje.

Scena je, sjedanjem Hanzinim i tim njegovim opravdavanjem, očito bila gotova, ništa više opasno nije trebalo očekivati, kako se i doktoru Sitnici moglo činiti u prvi čas, pa je sad on buknuo u smijeh.

— Pa čemu ti je to uopće trebalo? Rekao je i meni štošta, pa sam se uzdržao... A ono, kad te je nazvao majmunom, ja bih mu oprostio već samo radi sama načina, držanja i vanredne poze s kojom je to učinio! Ama, molim vas, gospodična, šta je zapravo taj gospodin? — obratio se Katici. — Pred nama se pravi zagonetan i ne će da kaže, šta je...

Katica se, zaražena njegovim smijehom i sama stala smijati.

— Ne će da vam kaže! Zašto ne bi! Pa kovač je, tu blizu, iza ugla! Bio je on izučen kovač još prije svoje marine... No, gospodo, fajramt je...

— I baš se mora kući? — nećkao se doktor Sitnica. — Već? A ja bih baš ostao s tim našim, sigurno najoriginalnijim kovačom. No znate, šta? — obratio se spram Hanze, gledao ga toplo, oduševljeno. — Idemo mi dalje! Ništa ne smeta, što ste se vas dvojica malo posvadili! Pomirit ćete se...

Mjesto odgovora, Hanza se okrenuo, hraknuo, pa tucnuo čašom o sto:

— Keti, još tri deci!

— O, to više ne! To si nemojte utvarati! — okosila se na nj Katica i pošla na drugi kraj stola.

Tu joj je mlađi koncipijent, popivši svoje vino i sad je već gledajući smionije, pružao novac, no istodobno se opirao svom drugu:

— S njime ja ne idem nikud! Ti ako hoćeš, ali onda bez mene! Žalim svakog čovjeka, pogotovo ženu, koja mora imati posla s takovim čovjekom! — rekao je s naglaskom, očito na adresu Katice. No kao da se odmah poplašio, što je to rekao, naglo je s klinčanice pograbio ogrtač, pozvao druga: — No, da idemo!

Doktor Sitnica se nevoljko i sam stao oblačiti.

— No kad baš ne može biti drukčije... Ali ja nalazim, da su motivi vašeg sukoba i s jedne i s druge strane takove vrste... — Ne doreče ipak kakve, samo je s nekom kivnjom pogledao Katicu, koja se u sobi zabavila spremanjem stolnjaka, i pristupio je Hanzi, pružao mu ruku: — No onda zbogom, gospodin Hanza! Vi ćete možda ipak dobiti još svojih tri deci! Nadam se, da ćemo se još koji put vidjeti! Bilo mi je milo...

Hanza je zapalio lulicu, odbijao dim, gledao ga nepomično, samo žmirkajući i, prihvativši mu ruku, rekao jedino:

— Good-bye!

Mlađi koncipijent, zaobišavši ga, bio je već na vratima. I tu tek potpuno smiono, kao za posljednju svoju osvetu, reče:

— Ne znam, Sitnica, što ti se on toliko dopao! Za mene je to sasvim proziran tip: iskorišćuje svoju jakost na slabijima i pravi se važan, da se tako pokuša dopasti ženama! Samo to je značilo cijelo njegovo današnje ponašanje! Gospodična Katica, vi to valjda također znate! Klanjam se, laku noć!

I obišavši je, naglo začuđenu, posljednjim pogledom od glave do nogu, ispao je napolje.

— No, no! Ti se baš ne moraš osvećivati tako za svoj današnji promašen cilj! — pozdravivši također Katicu, izašao je i doktor Sitnica, i čulo se, kako to govori već vani na hodniku.

II.

U sobi su ostali samo njih dvoje. Vladala je tišina. Čulo se samo otkucivanje sata. Katica je već složila s ostalih stolova stolnjake, htjela da povuče i onaj s dugačkog stola, za kojim je, ukipljen i čak i manje žmirkajući, sjedio i u nju piljio Hanza.

— Hanza! — stala je nedaleko od njega i rekla s napetim, iščekivalačkim, no i unaprijed već kanda odsudnim izrazom u licu. — Vina, to sigurno znate, više ne ćete dobiti, pa šta onda čekate? Ako nemate novaca, svejedno, no sad idite kući!

Hanza je s nje otkinuo pogled, spustio ga na čašu, no u isti mah tu pograbio, tresnuo o zid, da se tamo raspala u komade. I muklo, gušeći neki svoj unutarnji bijes, reče:

— Vina ne trebam! A novac — istrgao je iz džepa zgužvane novčanice i prosuo ih po stolu — eto, danas ga imam, pa uzmi sve!

Katičin pogled obletio je crjepovlje razbijene čaše, vrata i prosuti novac, pa se, najprije zaplašen, onda prezriv i jadovit, zaustavio na Hanzi.

— Hvala, to je previše! Ali šta onda hoćete? Rekli ste, da niste došli praviti skandal, a eto, počeli ste razbijati! A to je sve sasvim suvišno! Ako ste došli opet radi onog radi čega ste došli sinoć, preksinoć, već nekoliko večeri skoro uzastopce, onda ste si to mogli prištediti! Ja nemam vremena ni volje da vas ma samo i slušam! Gazda je otišao već spavati, i ja sama moram zaključiti i zatvoriti radnju! Idite dakle! Evo — odbila je u isto vrijeme od Hanzina novca svoj dio, a ostali davala njemu. — Pa idite sad!

Hanza je mašinalno novac tušnuo u džep i ostao nepomičan. Samo mu je na čelu opet iskočila bora. I, kao uhodareći nešto, usitnio je oči:

— Tko je taj doktor Sitnica? Još ga nisam vidio ovdje!

Pitanje je za Katicu bilo bez ikakve veze s onim što je rekla i očekivala od njega, i nestrpljivo se otresnula:

— Doktor Sitnica? On nije nikakav doktor! On je dosadan, tašti brbljavac i pijanac, pijanac kao i vi! No šta će vam sad taj? Stekli ste, izgleda, njegove simpatije, pa vam to laska...

Bez pažnje za sve ostalo, Hanza kao da je prosljeđivao samo neku svoju misao. I malo kao da se čak trgnuo:

— Nije doktor? Gle! Tu sam se dakle prevario, kad sam mu povjerovao! No u nečem se nisam prevario i to sam pogodio: njemu je život pokvarila i upropastila jedna žena ili možda više njih! Znaš li ti šta više o tome?

— A šta to mene zanima! — prgavo se i ljutito izdrla Katica. — Upropastio je on sebe sam! Nitko mu nije kriv, da je bio u mladosti tako lud te pokrade svoga principala da tako plati račune svoje ljubavnice, a sam padne u zatvor i upropasti sebi cijelu karijeru! No ako ti sad s time ciljaš na mene, kako si to sinoć već i počeo natucati, onda... onda je to samo glupo! Trošio i ukrao nisi za me ništa, u zatvoru nisi bio i nisi sebi pokvario kakvu karijeru... A ako si se oženio s drugom, s kojom se već cijelu godinu dana kolješ i bježiš od nje, tako da te po danu i noći mora tražiti po birtijama, onda, šta sam ti ja tu kriva? To, da te ja nisam htjela za muža? Ti najbolje znaš, zašto nisam... Pa nisam i ne ću, i zato ti je, rekoh već, sasvim suvišno, da si počeo opet dolaziti ovamo i govoriti mi o nekoj rastavi s njome...

Ona se zajapurila, pala u vatru, a Hanza je, samo se natuštivši, barem prividno ostao miran.

— Well! — mljacnuo je i odbio dim, pa Katicu motrio ispod oka. — Ja znam, ja sam za tebe kao i onaj Sitnica, pijanac... Malo i poteške ruke katkad, barem ono jedamput, što mi je poslije uvijek bilo žao... No možemo dalje, možemo dalje... A šta je s onim drugim nadridoktorom, onim, za koga mi je sad žao, da mu nisam, barem na koncu, zavrnuo šijom, zajedno s onim njegovim štirkanim mlinskim kolom oko vrata! On dolazi ovamo i danas je došao radi tebe...?

— Radi mene? On? Phi! — zakikotala je Katica. — Baš bih se i na koga imala osvrtati! Deset puta je pokušao praviti

advokatski ispit i tko zna koliko puta dobio košaricu od cura koje je prosio! To znam, znam ga od malosti... No šta to ti? Zar si valjda ljubomoran? No, razumije se da jesi! Zato ona vaša svađa, tvoje vrijeđanje i one njegove gluposti na koncu! Vi ste se posvadili radi mene, niste imali drugoga posla...

Ona se smijala podrugljivo i ujedljivo, no usprkos toga osmjehnuo se, skoro dobroćudno, i Hanza:

— Uistinu, bilo je sve radi tebe! — reče iskreno. — No on je toliko slinio za tobom, očima, a i u mene zabadao, da sam ga morao malo priučiti pameti! No ti si ga branila, kad sam se ono malo našalio s njime...

— Branila, ja? Njega? — stuknula je, i pridrnula se Katica. — No pa da i jesam, i štaviše, da sam mu se objesila oko vrata, šta bi se to tebe ticalo? Otkud ti još danas dolaziš do toga, da bi meni i bilo kome drugom imao šta zabranjivati? Ta su vremena prošla, dragi moj! Dosta je bilo skandala! Valjda nisi zaboravio onog malog mesara, radi koga si tu preklani rušio stolove, što me je, glupan, zvao k sebi u stan! A sam si se dobro sjetio, što je bilo ono jedamput kod mene... Samo ti to nazivaš »malo teške ruke«, tebi je to »malo teška ruka« istavljati u pola noći kućna vrata, provaljivati kao razbojnik i lupati i ćuškati slabu ženu samo zato, što se ona zasitila tvoga pijanstva i grubosti i nije te htjela pustiti unutra...

— Pa ja sam to požalio, Keti, odmah, drugi dan, a i danas... — s poluosmijehom, ali i nekako skrušeno reče Hanza. — Da nije bilo toga...

— Bilo bi isto! — uletjela mu u riječ Katica. — Vašom ženom ne bih bila! To je bio samo zadnji razlog, da vam prestanem biti i nešto drugo... Ali sad dosta, Hanza! Čuli ste što sam vam rekla, zato se i nisam kapricirala da odete s onim tobožnjim doktorima, i idite sad! Ja imam tu da još štošta pospremim, a tamo je sve otvoreno i može tko doći...

Hanza nije išao. I ako je postajao nekako sve zamišljeniji, te je, s lulicom inače u ustima, prestao i pušiti, on kao da ipak još sve to nije uzimao tako ozbiljno. Kao s pouzdanjem je čak rekao:

— Pa idi, posvršavaj, što još imaš... A onda...

Ne doreče, vani, u hodniku, čuli su se novi gosti i Katica se uputila tamo. Trajalo je to dva tri časa, čulo se, kako se tamo pregovaraju, i jedan je bio toliko drzak, — nije se dao otpraviti, — da se Hanza već očito htio dići i umiješati se. No jedino je počeo opet pušiti — pregovaranje je bilo na koncu i čulo se, kako je Katica, iza sviju njih, koji su izašli, okrenula u kućnim vratima ključ. Zatim je u prostoriji, koja je bila preko hodnika i u kojoj je bio šank, utrnula svijetlo, pa se opet vratila ovamo.

— Hanza, — reče radraženo — ja sam vani doduše zatvorila vrata, no vama ću ih otvoriti odmah, možete ih i sami otvoriti! I ostavite me već jednom i vi! Ja s vama ne ću zajedno! Ne ću da me napastujete još na ulici...

Hanza je šutio, podnimio se rukama na koljenima, gledao ju kroz dim, koji se polako izvijao iz lulice, ovješene mu niz usta. I je li to možda od dima tako izgledalo, — no njegove sive, pronicave oči postale su nekako zamućene, sav on nekako drukčiji nego što je prije bio. Više to nije bila ona grdosija od čovjeka, koja je za ljude oko sebe imala samo hladan, kao olimpijski miran prezir i porugu; grdosija je još doduše uvijek ostala, no i ona je sad, i očito sve više, došla pod udar nečeg jačega od sebe.

— Pa šta se ljutiš, Keti! — zirkao je on na nju nekim krhkim i nesigurnim pogledom, pa spustio glavu. — Ja te ne kanim napastovati... Doduše — ipak kao da se usmjelio — malo prije ti kanih reći, da svršiš tu i da pođemo k tebi. No ne! — zapazio je njenu naglu, zgranutu kretnju i pobojao se još većeg možda jaza između njih. — Ja nisam mislio ništa drugo, nego da tamo ne budemo smetani za razgovor, kako smo tu bili sve te večeri... No kad si sad već zaključala tu vrata...

Ona ga je prekinula, udarila nogom o pod, otresnula se:

— Ne zanima me ništa! I kad drukčije ne ide, ja idem i probudit ću gazdu!

Zbilja se okrenula, no i stala je. Mekoća, popustljivost, plahost i nemoć očito nije zahvatila svu Hanzinu unutrašnjost, tu je još uvijek ostalo nešto što se moglo oprijeti, pokazati snagu i provesti svoju volju, makar i silovito. On je naglo ustao, lupio pesnicom po stolu, viknuo zapovjedno, grubo:

— Ostani tu! To ne će trajati dugo! Ja i nemam običaj da se mnogo ispovijedam ženama! A dovedeš li ga, znaj, ako sam se večeras već suzdržao dvaput, da ne zapaprim onom balavcu doktoru i, malo prije, onima, što su ti vani zanovijetali, njega ću izbaciti iz njegove birtije... I još će mi morati biti zahvalan...

Katica je stajala, mijenjala u licu boje, mijenjala sigurno u sebi i odluke. I još žestoko je doduše rekla:

— Ti si sve kadar, to znam! To je tvoje: nisi došao da praviš skandal! — No i smirila se, nije joj sigurno drugo preostalo, pa je sjela u stolicu, te samo suzdržanim bijesom dobacila: — Onda već reci jednom, što kaniš... Novo mi sigurno ne će ništa biti! Ali... ja bih tebi možda... — nije dorekla, povukla se nekud u se, naškubila usne, pa Hanzu posmatrala nekim čudnim ulukavljenim, zluradim izrazom, kao što se gleda onaj, kome se spremila zamka.

Hanza to nije vidio. Nije ju možda ni slušao. Turnuvši u džep možda još i goruću lulicu, stajao je posred sobe, s rukama u džepovima, pognutih leđa, oborene glave, sav u mislima. Nije to laka stvar objašnjavati se sa ženama; čovjek može imati u glavi sve meridijane globusa, proći odisejski nesamo kroz jednu Scylu i Harybdu, pa ipak, kad dođe čas, da se dočepa i iskrca u luci srca svoje Penelope, stati zbunjen, bez koristi od sveg svog ostalog iskustva i umijeća, — pa je tako to sad moglo biti i s Hanzom. On je, istina, podigao glavu, davao dojam, da je već nešto u sebi odlučio, i da će progovoriti, no još uvijek je šutio, i samo opet plaho, gotovo s nekom tjeskobom motrio Katicu, baš kao da je u crtama njena lica tražio pravac kojim bi se i sam sa svojim riječima okrenuo, pa da dođe do cilja. No njeno malo i oblo lice slično djetinjem, bilo je bez crte, na koju bi se mogao osloniti s povjerenjem; ono se

doduše nije više smiješilo zlurado kao prije, no bilo je nekako hladno, hladno, i tuđe, gotovo hotimično vodeći na stranputicu... Tako se dakle Hanza, uzalud možda u sebi premećući i tražeći pomoć od prošlih iskustava koja je još pred godinu dana imao s tom istom ženom, morao dati na novi put do njena srca, skoro bez kompasa. I započeo je to prilično nespretno, svakog časa morao stati i početi iznova poradi zapreka, koje mu je ona stavljala sa svojim protivljenjem, smijehom, poricanjem ili — šutnjom.

— Moj račun s tobom je malo duži, Keti... počeo je on, lagano se pri tom, na svoj zibljiv način, ushodavši sobom. — Ti nisi htjela za me poći, jer me smatraš pijancem... Ali ja se mogu odreći vina... No ti se smiješ! Ne vjeruješ! Ali kad se Hanza na nešto odluči, onda je s tim gotovo! No dobro, idemo dalje... Kaniš li se ti možda udati za koga drugoga? Hm! — stao je, i pravo ju nije ni pogledao, nego odmah odgovorio sam sebi. — To bi ti već rekla! Žene to rado kažu svom bivšem ljubavniku... Pa šta onda kaniš? Da tu... No dobro, ne ću o tom dalje, neka to bude tvoja stvar! Ali mene se to ipak tiče! Tako, hm, no da... jer ja mislim — sad se tek zaustavio pred njom i opet ju promatrao ispitljivo i pomno. — Ti si doduše tu mnogo toga rekla, vikala, tjerala me, no je li to sasvim iskreno? Meni se tako čini, da si ti uvrijeđena i ne možeš mi oprostiti, da sam se ja oženio s drugom... Ne? Ne? To je za tebe glupost? No ne, nisam ja mislio, da si ti i onda mogla govoriti jedno, a misliti drugo, pa me ipak željeti za muža... To je tako, ja to znam, i nije to moja mudrost — ljubav i strast je jedno, a brak je drugo... Tako si ti mogla biti i sretna da si me se riješila... No u toj sreći, kad samo pomisliš, da je, ipak, druga došla na tvoje mjesto... i ja da sam to učinio tako lako... No ne ljuti se, Keti! — sa svom težinom svoga tijela upro se rukama pred njom o sto, kao da joj je htio zakrčiti put, jer ona je zbilja učinila pokret kao da će ustati. I kad nije ustala nastavio je nekako lakše, ali i gorkije: — Ja sam u životu učinio dvije glavne gluposti. Prvo da sam se poslije rata uopće vratio u tu, kako su je nazivali

po novinama, novu domovinu, i onda, poslije, da sam se oženio s onom i onakvom! Ti si čula, ti znaš, nismo daleko!, to je za me... no, do grla sam već toga sit. Često, često je pred mojim očima onaj čas, kad je ona, glupa kako je i onda bila, na sajmištu pala iz njihaljke, a ja je ovim ručetinama dočekao u zraku, i spasio joj možda život. Da sam se onda radije okrenuo na drugu stranu, bilo bi sigurno bolje, i za nju... No spasio sam je, a ona se prilijepila uza me, pa jer si me ti već odbila, a ja sam, kad sam već tu, htio također da živim kao ostali svijet, to... No da, sve je pošlo kako je pošlo! — mahnuo je Hanza rukom, spustio se u stolicu, čas piljio preda se. — Ti kažeš da nisi kriva, well! Dobro! No s njome je to sasvim neizdrživo, sasvim neizdrživo! Sretan sam kad je ne vidim, ne čujem. Ručam u radionici, skićem se po birtijama, jest, ali samo da ne budem s njome... No i to društvo, koje nalazim oko sebe po birtijama! Te tobožnje dobričine, s kojima se ja keckam i prepirem, ispijam litre, igram šnapsl i tulim davorije, misliš li, da ti ljudi mene išta u stvari zanimaju? Među njima ovakav hvalisavac i brbljavac kaošto je taj lažni doktor Sitnica još je pravo zlato. No tebi je, izgleda, dosadno to, što govorim. — Katica je uistinu zijevnula. — Ja znam — ustao je opet, učinio korak spram nje, no i zastao — ja znam, nisam ja već ništa bolji od njih, zato to ja možda i ne govorim! Ali, Keti, cio taj život koji ja provodim ne samo godinu dana otkako sam se oženio, nego sve te godine, otkako sam se vratio u taj takozvani miran građanski život, sve ti je to meni dodijalo, muči me, izgubio sam za to svaku volju... Ja, Keti — približio se njoj i gubio sve više svoju prijašnju pažnju, kako će kod nje odjeknuti njegove riječi, te se zanosio misleći samo na se — ja, Keti, imam još kod kuće onu veliku geografsku kartu, koju si jednom vidjela, kad si bila kod mene... Visi na zidu, do moga kreveta. I nije to bilo jedamput, da žena kraj mene sikće, cekeće, a ja joj okrenuo leđa, pa zurim u tu kartu, plazim i skačem po njoj očima, sad sam na debelom moru, a onda u kakvoj prašumi... Suez, Batavia, Hamburg, to su samo točke, a za mene... za mene su to uspomene, koje

me vuku... vuku, da se vratim na ono što sam toliko godina bio i u čemu sam, kakogod je mnogo puta bilo mučno, bio ipak sretniji nego danas! Ali ja znam, Keti — primijetio je njeno nezadovoljstvo i brzo se urazumio, pa napregnuo opet pažnju da ju ne udalji nego približi svome cilju — ja znam, a vidio sam to i danas, kad sam o tome pričao, a ti otišla: tebi se ne sviđa moj pustolovan život, ti bi htjela, da je u mene mnogo mirnija krv... No, pa se i to može udesiti... Zapravo, i ja sam vidim; što je bilo bilo je... Ono je bila mladost... No moguće je nešto drugo... Pa sam tako i smislio... Slušaj, Keti! Ja ću prodati ovdje kovačnicu i idem. Sa ženom djece nemam, ona je još mlada, može se udati po drugi put, neka radi, uostalom, šta zna... A ja i ti, Keti, ako hoćeš... Ja, Keti, kanim u Ameriku... Ruke su ove moje još čvrste, tu, u glavi, ima još nešto malo pameti, bio sam već tamo, znat ću se okrenuti! No ideš li ti sa mnom? Keti, u Americi se ne pije... A samo ti, samo ti još možeš učiniti, da se ne pustim ludo u život, opet po svim morima i kontinentima... No, Keti — uhvatio joj je ruku, lako ju tresao. — Pa ti si i onako sama, nemaš nikoga...

Katica je šutjela, gledala ga s onim svojim prijašnjim zluradim smiješkom, pa je izvukla svoju ruku iz njegove i nasmijala se glasno:

— Ja vidim, Hanza, da ti nisi tako pijan, kako mi se činilo u prvi mah. Ali ovo, što si ispripovijedao, to je, barem što se mene tiče, samo fantazija... Ti idi, ako te već tako vuče, ali bez mene! Od toga da bih ja, ...nema ništa, jer... — odstupila je od njega, kao da traži distancu za što veći efekt onoga što će reći, no i odustala je od toga, možda i zato, što se uto javio Hanza.

Njegovo, kao od kamena isklesano lice, zgužvalo se, smekšalo kao spužva, i tuga i gotovo malodušnost se u nj prikrala takva, da je protepao zagušenim glasom:

— Zašto, Keti? Zar sam ti tako ravnodušan?

Po prvi i jedini put je Katičinim licem od tog njegova izraza i glasa prošlo nešto kao saučešće.

— Ravnodušan! — odmahnula je rukom tako, kao da je htjela reći, da to nije. No u isti mah se opet nasmijala i nastavila ozbiljno, čak i s nekim tonom prijekora: — Mogla sam već živjeti s tobom, pa bih, kad bih baš htjela, mogla još! Ali, Hanza, promisli malo... Ti si se tu prije hvalio, kako poznaješ ljude... A najmanje, čini se, poznaješ ti sebe sama! Ti uopće nisi čovjek da se ženiš, nisi za muža. Kako sam te ja razumjela, a mislim da sam te dobro razumjela, tebe vuče opet u svijet više tvoj nemir i nezadovoljstvo što bez promjene živiš stalno na jednome mjestu, negoli nezadovoljstvo sa ženom... Pa uopće žene, šta su one tebi? Sa svojim lutanjem po svijetu naučio si se, i to ti je prešlo u krv, da ih imaš samo usput, sad geiša, sad Singaleskinja, sad ona mala Lidočka u Sibiriji, svako mjesto druga žena... Bez obveze, bez dužnosti, kako se to vidi i sada, kako bi ti ostavio sadašnju ženu... No to je tvoja stvar... Samo ipak, kako ti to sebi zamišljaš, da bi te ona pustila tako lako? Pogotovo kad dozna, što bi sigurno doznala, da sam tu i ja umiješana? Za naše nekadanje veze ona zna, to mi i ne trebaš reći, jer znam od drugih, da i moje ime igra često ulogu u vašim svađama. A da sada ona barem sluti, da si ti opet počeo dolaziti ovamo, to se vidjelo danas, kad mi gotovo nije vjerovala, da ti ne bi bio tu, i pogledala me tako, kao da sam te njoj već ukrala... No, Hanza, to ja govorim radi tebe, ne zaključi ništa iz toga...

Hanza kao da je ipak zaključio. Naslonjen na sto i pritišćući ga tako da se sto svaki čas iza njega odmicao, on je, dotle pogružen. digao glavu, rekao opet s nekim pouzdanjem:

— Ona je ljubomorna na svaku, ne samo na tebe! Ne trebam jednu pravo ni pogledati, i već pravi kraval! Ali njoj ja o svemu ne bih rekao ništa... Istina, po koji put sam mislio, da ne učinim ništa bez nje, i da odem baš s njome... Ona bi pristala, bila je već za to... No prevario sam se ja u njoj, može i ona u meni... Samo to, Keti, ne znači, da ja moram spram sviju žena biti takav! Ono što si ti rekla za moj odnos spram žena, može biti istina, ali se to ne tiče tebe... Ti si prva i jedina, koju sam ja... no, i zašto bih se inače k tebi

vratio? Ti se znaš naljutiti, no možeš i razumjeti, popustiti... Keti... — govoreći to, prišao je k njoj opet, pa ju sad nenadano, nenadano možda i za sebe sama, privio k sebi, digao ju lagano kao perce, na ruke, zatisnuo svoje lice u njeno, i, rujući tu po njem, tepao upravo djetinjski: — Keti, ti se ne trebaš bojati, da bih tebe ostavio... I ja idem, kud ti hoćeš... A možemo ostati i ovdje...

Iznenađena, ona je na čas ostala u njegovim rukama mirna, svladana njegovom silnom snagom kao malo mače.

— Hanza! — izlanula se čak i huknula nekud sladostrasno, pa mu i obvila vrat rukom. No u isti mah se stala trgati, odupirati, sva se napevši da se oslobodi. — Hanza! Hanza! Pusti me! Ja ne mogu biti vaša! Ne! — zacičala mu ravno u lice. — Ja se drugi mjesec udajem!

Ne puštajući je, još je jače sapevši, on je digao glavu od nje, gledao ju izbijeljenih očiju, a onda ju pustio tako, da je ona, našavši se najednom na podu, zaglavinjala i malone pala.

— Ti se udaješ? Za koga?

Zažarena, pomršenih kosa, sva još nekako usplahirena, ona u prvi mah kao da je i sama bila iznenađena time što je rekla. No sigurno nije bilo tako, sigurno nije...

— Svejedno, za koga! — sabrala se brzo i odstupila od njega opet, gledajući ga zluradim osmijehom, gotovo u triumfu. A ako te toliko zanima — dodala je još zlobnije i kao za još veći ujed — možeš ga vidjeti, kad se vrati, sada je na putu radi krsnoga lista...

Hanza, taj kolos, koji je kroz svoj život i doživljaj pronio i opet kanio da pronese globus, stajao je sad pred tom malom ženom, mušicom spram njega, tako smeten, snebušen, pa i jadan, kako je pred nepun još možda sat stajao pred njime, njegovom pesnicom, i baš radi te iste žene, pritisnut i posramljen onaj mali koncipijent. I možda je i sam bio toga svijestan, jer u njemu je očevidno zakipio, zaceptio ponos i bijes, oči su mu se podlile krvlju, pesnice zgrčile i s pesnicom je išao na nju:

— A zašto mi to prije nisi rekla? Odmah? Ja bih tu radi tebe mogao pobiti cio svijet, a ti —! Keti, ne zbijaj sa mnom komediju!

Ona je podigla ruku na obranu, uzmicala pred njim.

— Pa nije to komedija, Hanza! Ja to i drugima nisam rekla! — protisnu, očito samo u strahu. No i u njoj kao da je uzavrelo. Svi dosadanji plamečci prkosa, otpora, srdžbe i zlobe kao da su se sabrali u lomaču, na kojoj je, u sjajnom i oprljivom blijesku, imala da proplamti sva osveta, koju možda do večeras i nije toliko željela, no za koju joj se tad pružila prilika, pa ju je zato podmuklo sama i spremala — i hrabro je istupila preda nj, sasula mu u lice: — A jesi li ti meni rekao, da se kaniš ženiti s drugom...? Ni mjesec dana poslije naše svađe nije prošlo... A da si došao i rekao, možda... Sada okusi to i ti...

Osvetom su imale biti te njene riječi, no mogle su se shvatiti i drukčije, kao pobuđenje za novu nadu, pa je kod Hanze, barem na tren, tako vjerojatno i bilo. Ustobočen pred njom, podlivenih očiju, on ju je stegnuo za ruku kao kliještima, unosio joj se u lice:

— Da sam došao, možda...? Šta bi onda bilo? — Odgovor ne dobi, jer Katica se od bola samo savila i ciknula. No on kao da ga više nije ni trebao. Pustio ju je, odmaknuo se od nje, bacio ruke na leđa, čas tako stajao pred njom kao svezan džin. No i oslobađao se kanda, u sebi, i okrenuo joj leđa, te se promuklo, a kao i porugljivo, nasmijao. — To sada kažeš... I Hanzi bi to, kao od onog dječarca sa štirkanim mozgom, imala biti osveta... Ja bih to imao okusiti... valjda kao kakav sir, hoho! No well, well, Mistress! Good-bye!

I lagano, zibajući se s boka na bok, još uvijek s rukama na leđima, samo na tren jednu dignuvši, da popravi na glavi šešir, odlazio je spram vrata.

Katica je za njim gledala zapanjena, s izrazom u licu, kao da mu je htjela još nešto reći. No ćutala je, čekala valjda njega. A on se, na vratima, i zbilja okrenuo, no samo onako,

pogledavši preko ramena, kaošto je to večeras običavao činiti s onim koncipijentima, a uostalom, u početku, i s njome samom. No ne reče ništa, baš ništa. Odlazio je, zaklopio za sobom vrata, kao da je tu, za sobom, ostavljao samo prazninu.

I ponovno je bilo tako, kad se on, za čas, okrenuvši u njima ključ, našao već na vanjskim, kućnim vratima, a ona došla na vrata od sobe. No sad se ipak bar od nje čulo:

— Hanza! — rekla je tiho, nekud pomirljivije, možda samo iz radoznalosti. — A vi ipak idete u svijet?

— Zašto to...? — trgnuo se on, stao, no i nasmijao se opet, na svoj dubok, malo promukli način. — Idem, bio sam u njemu i kad vas nisam znao... A možda idem i s njome... To sam mogao i prije već znati, no sad znam, da između vas dvije nije tako velika razlika...

— No baš — htjela mu je da odgovori, možda već opet samo uvrijeđeno i zlobno, jer joj je takav bio i pokret. No on je već zatvorio i ta vrata za sobom.

Možda su se i ova otvorila za njim, no ako jesu, onda su se i zatvorila, u njima se čuo okret ključa. Sam on nije se okretao, nije mario za nju više nikako. Pognut, i opet s rukama na leđima, išao je, zibao se, ulicom dalje.

Ulica je bila pusta i prazna, s gradskim kućama, no sa tišinom seoskom. Daleko, na uglu, crnila se samo silueta stražara. Negdje, još dalje, lajao je pas. Možda na mjesec. Pun i prastar, u isti mah obasjavajući kontinente, on je, ležeći među oblacima, bio kao mrtvačka lubanja, koja je sa svojim golim tjemenom provirila i zasjala iz pradrevnih hrpa vapnenca.

U njegovom sumornom sjaju, sjena Hanzina pokrila je gotovo pola ulice, a sjena mu je bila i na pognutom, spram zemlje oborenom licu. Dolazila je od širokog oboda šešira, no zar samo od njega? Nije to sigurno sve bilo tako lako što je danas, sad pred koji još čas, preživio, nije to bilo samo za porugljiv, preziran smijeh... No išao je, zibao se, dalje. S nepomičnim, jednakim izrazom u licu, zavio je za ugao, došao do prizemnice, na kojoj je, nisko, njemu gotovo samo

do pojasa, bio otvoren prozorčić, virila kroza nj jedna glava, zamotana u šal.

— Sad se dolazi kući! Sram te budi! — čuo se piskut — i prozor se odmah zatvorio bučno.

Ne podignuvši glave, ne rekavši ni tu ništa, Hanza je stao, okrenuo se natrag, sigurno ne samo na put kojim je prošao. No opet se okrenuo, pošao dalje, ušao u dvorište. Tu je, više po strani, bila pojata u kojoj je bila njegova kovačnica. No on ju ni ne pogleda. Provukao se kroz vrata svoga stana, našao se u malenoj, škiljavom petrolejskom svjetiljkom osvijetljenoj sobi, uz ženu, koja ga je, čas prije, onako dočekala na prozoru.

A i sad se okomila na nj. Visoka, suhonjava, garava, sa izduženim licem, blijedim, tankim usnama i crnim, malenim očima, ona se stezala u velik, crven vunen šal, grčila lice i ruke, grčila se sva, u pisku, blizom plaču:

— Gdje si opet bio dosad? Svuda sam te tražila! Nije li te sram! To je već šesta večer! A tu te traže, nose posao... i odlaze, daju drugima! Tako da se živi? Po cijeli dan i noć u birtijama? I s kime, s kime? No uhvatit ću te ja s njome... Kose ću joj iščupati, pa me onda makar ubij! Ja tako više ne mogu, ne mogu...!

Bacila se na kraj jednog od dvaju raspremljenih kreveta i uistinu zaplakala, zagrcnjujući se, tužeći se, predbacujući mu, pa i prijeteći još dalje.

Odvrnut od nje, na drugoj strani, kraj svoga kreveta, Hanza se, a da je od njega bio čujan samo dah, polako i tromo razodijevao. I razodio se, spustio se, teško, uz škriput, u krevet, okrenuo joj opet leđa, imao, činilo se, samo jedan pogled i interes — za geografsku kartu na stijeni.

Visjela je ta tamo, nasuprot, najviše metar daleko od njega, a velika, da je pokrivala malone polovinu zida. Stara je bila, istrošena, na jednom pregibu njenom virilo je platno, kojim je bila podložena. No za nj je ona bila čitava, i na prekinutom mjestu plavilo se more, stajale luke i gradovi,

tekle rijeke. I živa je bila, živa. Samo je trebao da u koje poznato mjesto, a tih je bilo bezbroj, upre svoj pogled, pa da mu to mjesto iskrsne pred očima kao živo: more da se zbilja zaplavi i posinji, luke i gradovi da zbilja zabuče i uzgalame se, rijeke da zbilja poteku, — jedan kaleidoskop slika, s njim samim u sredini, da se zašareni, ponese ga sa sobom, donese mu u dosadi osmijeh, u nezadovoljstvu novu nadu, nov podstrek za život...

Tako je to bilo često. No sad je samo zurio u to šarenilo, i jedino što je polako oživljavalo za nj, bio je okean između Evrope i Amerike, bile su one crvene pruge, koje su na dijelu karte, koji je prikazivao taj okean, označivale parobrodske pruge. Sapet u njima pogledom kao u mrežu on je lagano puzio po njima, sad po jednoj, sad po drugoj... Fiume—New-York, Liverpool—Quebec, Hamburg—Havana, Bordeaux—Buenos Aires... Svejedno kud, samo odatle, samo odatle...!

— Šta šutiš? Za mene nemaš riječi! — već također u krevetu, tužila se i jecala žena još uvijek, pa se okrenula i posegnula za svjetiljkom, koja je bila do nje na noćnom stoliću.

— Ne gasi! — osjetio je on taj pokret i, s pogledom pripijenim o kartu, rekao to glasom opet zagušenim i promuklim.

No ona je već duhnula, ugasila.

— Zar ti još nije dosta...? — okosila se na nj najprije svadljivo. No i naglo, možda sva u jednom srhu, privukla se u mraku k njemu, bacila mu na mišicu ruku i proplakala mu iza leđa. — Pa tako me bar ne vidiš! Ja znam, da me ti ne želiš više vidjeti! Već je toliko tjedana, da sam ja za tebe tu kao da me i nema... Sigurno misliš, da te voli samo ona, a ja ne...

Hanza je čas šutio, zurio preda se u mrak. Još uvijek spram stijene... No onda se polako, kao da se cio svijet okretao u njemu, okrenuo spram nje, spustio na nju ruku. I još je malo šutio. A zatim, glasom kao da oklijeva, no i sve odlučnije reče:

— Slušaj! Ja od sutra nastojim da prodam tu posao i idem u Ameriku. Ako hoćeš sa mnom, dobro, ako ne ćeš, opet dobro. No ako kaniš poći, a da se ne opametiš, onda radije ne idi... I sad ni riječi više... Dosta mi je već bilo!

Mrak ih je pokrivao oboje, sakrio izraz njezina lica, a nije joj se čuo ni glas; bila je očito odviše iznenađena i zapanjena. Međutim se on već opet okretao na drugu stranu, opet spram stijene. Tamo se, u laganom odsjevu mjesečine još uvijek, doduše mutno, vidjela, više nazirala, slika svijeta, njegova sigurno više neodoljiva mamca.

DR. MARIJAN STOJKOVIĆ

MORLAKIZAM

»Je suis ravie de la femme morlaque«. (Ushićena sam ženom morlačkom — Goetheu piše gospođa Von Staël).

Danas se više, kao jednom, ne govori o Morlacima. Naziv se »Morlak« ni u dalmatinskom lokalnom govoru više ne upotrebljava, osim ako se kojem divljem i neotesanom čovjeku prišije »morlak« mjesto »vlah, ili vlaše, vlašina«, ili ako koji građanin Talijanac porugljivo govori i vrijeđa našega seljaka Zagorca obučena u narodno odijelo te mu reče »morlako«, maledetto morlacco![1]) Ali prije 150—160 godina po prilici mnogo se govorilo i radilo o Morlacima, o morlačkom narodu u Dalmaciji mletačkoj i susjednim krajinama, a vrlo mnogo o morlačkoj ženi Hasan-aginici iz poznate narodne pjesme, čak uopće o morlakizmu kao o nekom općem obrazovnom pojavu, osobito u ondašnjoj talijanskoj i njemačkoj književnosti. Tako se govorilo o »morlakizmu« Homerovih pjesama; inače su se »morlačke« pjesme uspoređivale s pjesmama Homerovim i staroškotskim Osijanovim. Sličan život i poeziju dalmatinskih Zagoraca i Homerovih junaka prikazao je Splićanin Julije Bajamonti u knjižici »Il Morlacchismo d'Omero« (por. Rad 192. s. 132—138). Može se reći, da je hrvatska narodna pjesma ušla

[1]) Na zemljopisnim kartama još se čita naziv »Morlački konal« između dalmatinskoga kopna — ninske i novigradske obale — i Velebita. Alberto Fortis nazivao je Velebit »morlačkim gorama« (Viaggio in Dalmazia. Venezia, 1774.; II. 147); već u njega ima »il canale della Morlacca« (II. 189), ali i prije (por. Monum. hist. XXXII.).

u svijet i časno prošla Evropom upravo kao morlačka, pod morlačkim imenom, jer je kao tri »morlačke pripovijesti« Herder preveo i izdao tri pjesme iz Kačićeve pjesmarice, od kojih je jedna narodna (Pisma od Miloša Kobilića i Vuka Brankovića, Pisma od Radoslava i Pisma od Sekule, Jankova netjaka, divojke Dragomana i dr. — die schöne Dolmetscherin), a osim Werthesa (1776) i Goethe je s »morlačkoga« preveo na njemački »Hasan-aginicu«, koju je Alberto Fortis g. 1774. našao u vrhgorsko-imotskoj krajini u Dalmaciji, na talijanski preveo i tiskao; sve tri su prve tiskane na njemačkom god. 1778. i 1779. u Herderovim »Volkslieder«, a četvrta god. 1776. u prijevodu Fortisova »Reise in Dalmatien« u Bernu, kasnije u »Volkslieder« Herderovim, Leipzig, I. 1778.

Morlacima se je nazivao dotada inače malo poznat slavenski narod u kopnenoj mletačkoj Dalmaciji od Zadra i Nina sve do Neretve. U pismenim spomenicima dolazili su ili sami (li poveri Morlacchi) ili zajedno s Turcima ili s uskocima. Talijani su se počeli zanimati za Morlake, otkad su ispod turskoga gospodstva došli pod mletačko (od 1645. g. naprijed). Vrlo malo je trebalo pa je naziv »Morlak« blizu značio čovjeka barbara, divljaka, ali najmanje rečeno, svakako imaše prizvuk polubarbarstva tako, da su se prigodice povlačile paralele između običaja s jedne strane morlačkih i s druge strane arbanaskih, indijanskih (hindostanskih, i onih drugih na zapadu, u Americi), tartarskih,[2]) čak i hotentotskih[3]) i dr. U zbirci narodnih pjesama »Stimmen der Völker« 1805. u redakciji Joh. v. Müllera nalaze se Kačićeve pjesme od Herdera prevedene među »pjesmama visokoga Sjevera«, naime između naroda Grenlandeza, Laponaca, Tatara, Venda i Morlaka, dok se napose nalaze »glasovi« Škota, Španjolaca, Talijana i Francuza. Neki su Morlake u ono doba krivo doveli baš u vezu s Arbanasima, kao da su se doselili iz

[2]) »U jelu su Morlaci mnogo slični Tartarima, kao što su i slična ta dva naroda« (Fortis, Viaggio II. 74, koji ih i inače uspoređuje s Tartarima, I. 70; 87; 45: u dalm. Zagorju, a osobito zadarskoj krajini, ima kalmučkih tragova, koji su ostali od posljednje tartarske poplave u početku 13. vijeka).

[3]) ibid. I. 57.

Epira, iz Arbanije, s granice arbanaske, tako da im se na pr. u morlačkoj pripovijesti grofice Wynne stavlja u usta: naša braća Arbanasi,[4]) a neki u vezu s Crnogorcima, jer su se neki »Morlaci« u zadarskim Kotarima doista doselili iz Crne Gore i sami se nazivali Crnogorcima, pak su neki taj naziv protegnuli na sve Morlake te su pisali: Morlaci nazivani Crnogorci.[5]) Morlaci su eto u ono vrijeme bili na glasu kao Crnogorci uzeti kao narodni tip, što su zapravo Crnogorci sveudilj još i ostali, dok se o Morlacima više nije govorilo.

Što se tiče podrijetla »Morlaka«, kolale su različite versije, toliko su oni čudni i nepoznati dolazili. Neki su držali, da su Morlaci potomci starih Rimljana, »crnih Latina« u Dalmaciji; drugi, da su oni bili urođenici Slaveni, koji su tu prebivali još u rimsko doba; treći, da su se doselili sa sjevera ili sjeveroistoka, te ih neki dovode baš u vezu s Getima Ovidijeva doba, češće uopće sa Scitima, dakle da su direktni potomci Scita, među kojima je i Ovidije u izgnanstvu živio. To je bilo zaônda vrlo zanimljivo: Morlaci potomci barbarskog scitskog naroda i sami barbari! To je prodrlo u 18. v. Gore smo već spomenuli, da su neki, jamačno generalizirajući male lokalne seobe, uzimali, da su se doselili iz Epira, Albanije ili Crne Gore, doista oslanjajući se i na obični im naziv vjerski »Grci«, pripadnici »grčkoga« obreda, kojemu su Morlaci manjim dijelom pripadali. Danas vrijedi o Morlacima, da su oni Hrvati (ili Srbi ako su pravoslavni) i, što znanost o potonjima zna, kako su se sa sjevera doselili, s urođenicima pomiješali, prinovama drugih naroda rasli, to vrijedi i za »Morlake« kao dio njihov. Za Morlake se znalo, da su Slaveni, koji su stanovali od Zadra i Nina do neretvanske krajine uključivo, u kopnenoj i zagorskoj Dalmaciji, podložni mletačkoj republici, kojoj su davali, kako je poznato, vrlo dobre vojnike na kopnu i na moru, u Mletačkoj i u

[4]) Die Morlaken. Breslau, 1790. s. 226.

[5]) Lettre de M. l'abbé Fortis... sur les moeurs et usages des Morlaques, appellés Montenegrins (a to su samo zagorski Dalmatinci). A Berne, 1778. (Francuski prijevod 2. poglavlja Fortisova »Viaggio« 1774. I. 43—105. De' Costumi de' Morlacchi).

Dalmaciji (forza territoriale), a osobito konjaničke čete hrvatske (compagnia de' Croati a cavallo). Znalo se, da govore hrvatskim (ilirskim, slavenskim, slavo) jezikom, ali zapravo nijesu bili ograničeni na Dalmaciju, nego im se područje daleko širilo i na sjever preko Velebita[6]) i preko Dinare u ondašnju tursku državu i na jug prema Grčkoj; u užem smislu zvali se Morlacima samo oni u Dalmaciji.

Morlaci su dakako već vjekovima postojali u Dalmaciji, ali su ih tako govoreći otkrili tek u drugoj poli 18. vijeka, kada se počelo ispitivati i raspravljati o Morlacima, ali ne u prvom redu kao o narodu, jer su poznato bili Slaveni, ni o jeziku, koji je bio hrvatski (ilirski, slavenski), nego kao o jednom primjeru, o jednom stepenu ljudske prosvjete, kao o obliku društvenoga patrijarhalnoga života, koji je Evropljanima u srcu Evrope najednom udario u oči u povodu ondanjeg jakoga književnoga zanimanja za prirodne, nepokvarene i primitivne narode i pod dojmom propovijedanja evanđelja, neka se ljudi povrate k prirodi (tako upravo J. J. Rousseau).

Što se to nametnulo učenim i prosvijetljenim evropskim putnicima po Dalmaciji, kad je narodâ na niskom stepenu prosvjete bilo i po drugim gorskim krajevima Evrope? Nametnula se divna, neslućena, prirodna morlačka poezija naroda, koji življaše pod Mlecima još kao u narodno junačko doba; nametnuo se zadružni život naroda, koji, iako mnogo zaostao za zapadnom evropskom civilizacijom, blaženo življaše patrijarhalnim načinom zadružnoga življenja u skladu i porodičnom jedinstvu, bez pogubnih poroka lakomosti, mekoputnosti i raskošnosti, koje su rastočile i otrovale, činilo se, evropsku civilizaciju.[7]) Nadomak

[6]) »Zemlja, u kojoj stanuju Morlaci, prostire se mnogo više, tako prema Grčkoj, kako prema Njemačkoj i Ugarskoj« (Fortis, o. c. I. 44).

[7]) Kako je još i kasnije Dalmacija djelovala na evropske putnike, spominjem, što opaža Ida von Düringsfeld: Aus Dalmatien. Prag, 1857. I. Theil, S. 65: Dalmatinski prosjaci sjećaju nas onih iz Scottovih romana. Uopće bi današnja Dalmacija mogla biti za pravoga romanopisca isto tako bogata rudnica kao pređašnja Škotska, jer ima s tom zemljom analogija: visine i nizine, dvije narodnosti, dvije religije, patrijarhalno domaćinstvo, krvno neprijateljstvo, osvetu, hajduštvo i narodnu pjesmu.

srednjoevropske prosvjete, usred Evrope na međi zapadnog i istočnog svijeta nalazio se pod mletačkom vladom, odnedavno oslobođen ispod Turaka narod, koji pokazivaše sva dobra svojstva nepokvarenog čeda prirode, živeći primitivnim životom pastira i ratara, ali je sa svim tim mogao pokazati zamjerne plodove duhovnoga života, dokaze duboke i nježne osjećajnosti, zadružnosti i viteštva.

Da se sve to može bolje razumjeti i ocijeniti, treba dozvati u pamet prilike i težnje evropskoga života u drugoj poli 18. vijeka.

Književnici i filozofi počeli su sredinom 18. stoljeća vrlo slabo suditi o tadanjoj evropskoj prosvjeti, držeći, da ih je prosvjeta razmazila, raznježila, učinila nezadovoljnim i nesretnim, u riječ, da ih je pokvarila. Prenasićeni dobrima civilizacije, kako ih je osobito pružalo barokno doba i rokoko, ali i razočarani nenaravnošću svega života, mnogi su se osjećali umornim od kulture, od evropske civilizacije, pak su tražili novo, svježe, prirodno. Tu nam je težnju najbolje obilježio J. J. Rousseau: »Napredak civilizacije ne povećava, nego umanjuje sreću i krepost ljudi; da se ljudi učine sretnim i kreposnim, mora se udariti obrnutim putem, moraju se ljudi odgojem umjetno privesti natrag k prirodi.« Otada, on na čelu, pa drugi za njim očito su propovijedali evanđelje povratka k prirodi, k životu, kojim žive pastiri i seljaci, prirodni ljudi. Vrijedili su kao primjer sretnoga prirodnoga života oni narodi, kojih se što manje dotaknula evropska civilizacija i prosvjeta. Kako ne ćeš, kad su čak i Hotentoti valjani i nedužni, kako ih je opisao Levaillant! Tražili su se dakle narodi, kojih se pogubna evropska civilizacija nije dodirnula, koji nijesu pokvareni; tražili su se daleko na sjeveru evropskom (u Škotskoj, Kaledoniji, Irskoj, Grenlandiji, Laponskoj), na dalekom istoku (Egiptu, Siriji, Persiji, Indiji i t. d.), na dalekom jugu (u južnoj Africi među Hotentotima i Kafrima, među stanovnicima otoka Južnoga mora), na dalekom zapadu (u Americi među Indijancima, na otocima Tihoga oceana). A je li trebalo ići tako daleko, da se nađe novost i izvornost, da se nađe svježina i vedrina života prirodne djece, kad su eto u srcu Evrope, nadomak Mletaka,

živjeli divlji, ali nepokvareni Morlaci u Dalmaciji? Zato je bilo veliko otkriće Alberta Fortisa, koji je u svojem »Putu po Dalmaciji« (1774.) iznio i prikazao svijetu Morlake, njihove običaje, zadružni život, poeziju, predsude i t. d.

Kao zamjerni plodovi i najbolji dokazi nepokvarena prirodna života jednoga naroda iznosile su se starinske narodne pjesme baš u zgodan čas. God. 1760. objelodani James Macpherson u Edinburgu »Fragments of ancient poetry«, zbirku staroškotskih pjesama, za koje je rekao da potječu od staroga keltskoga barda Ossiana, sina Fingalova, iz III. vijeka. Osijanove pjesme preveli su na talijanski, francuski, španjolski, holandeski i poljski jezik. Domalo se pokazalo, da je to bila vrlo uspjela mistifikacija. Kasnije su joj slijedile druge mistifikacije u istom duhu, s istom težnjom. Glasovita je bila mistifikacija Prospera Mériméa, koji je god. 1828. izdao u Strassburgu »La Gusla, où choix de poésies illyriques recuillies dans la Dalmatie, la Bosnie, la Croatie et l'Hercegovine«, a još je glasovitija mistifikacija staročeških narodnih pjesama pod imenom »Kraljodvorski rukopis« i »Zelenogorski rukopis«, koje je vrlo vješto napravio Hanka g. 1817. i 1818. Doduše su B. Kopitar i Josip Dobrovski već od početka poricali autentičnost, ali tek 80. godina uspjelo je učenjacima posve raskrinkati mistifikaciju. — God. 1765. izdao je engleski biskup Toma Percy zbirku staroškotskih i staroengleskih narodnih balada.

Ne mnogo kasnije od engleskih pisaca otkrio je g. 1771. i 1774. talijanski naturalist Alberto Fortis, da u Dalmaciji ima vrlo lijepe narodne poezije nepokvarenoga naroda »Morlaka« (Hrvata), u kojoj se zrcali jednostavnost homerskih vremena i nevinost morlačkih običaja. On je i preveo god. 1771. neke Kačićeve pjesme držeći, da su narodne, i kasnije još glasovitu »Žalosnu pjesancu plemenite Asan-aginice«, koja mu se učinila istodobno dobro izvedena i zanimljiva zbog homerske jednostavnosti i narodnih običaja.[8]) Ta je pjesma najsretnije,

[8]) Fortis o. c. I. 89, 97—105. Pjesmu dovodi Fortis u vezu s II. izdanjem Cesarottijeva prijevoda pjesama slavnoga škotskoga barda (Osijana), s kojima je on ne misli uspoređivati.

gotovo prva, ušla u svijet i prokrčila slavni put našoj narodnoj pjesmi po cijeloj Evropi. Fortis doduše nije posve idealno prikazao morlački narod, jer je pokazao i neke nedostatke toga naroda: osim lijenosti i nečistoće na pr. i krvnu osvetu i hajdučki život nekih Morlaka, ali bi se to imalo s vremenom iskorijeniti razumom i pravednošću.

Malo poslije Fortisa iznio je naš čovjek, Hrvat iz Dalmacije, Ivan Lovrić iz Sinja, doduše u obliku pripomena i popravaka Fortisovu putopisu, drugu opširnu knjigu o morlačkim običajima u Dalmaciji[9]) s tolikim obiljem zanimljivih narodopisnih vijesti i pripovjedačkih motiva, da se je moglo misliti na zaokruženi i slikoviti prikaz morlačkoga života u obliku romana ili pripovijesti. I doista, lijepu i skladnu sliku morlačkih običaja složila je u glavnom na temelju Fortisove i Lovrićeve knjige grofica Justina Wynne od Ursini i Rosenberg u svojoj knjizi »Les Morlaques«[10]) (1788.), koja je izašla, koliko znam, i u

[9]) Osservazioni di Giovanni Lovrich sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del Signor Abate Alberto Fortis (i t. d. s dodatkom života Stanislava Sočivice, hercegovačkoga hajduka). In Venezia. 1776. S. 260 + 4.

[10]) Les Morlaques. (Na obloj slici krilata žena piše: Magnae invictae feli...) Par J. W. C. D. U. et R.

Vol. I. 1788. — Na 2. listu posveta:

A Catherine II.
Imperatrice
de toutes les Russies.
J. Wynne Comtesse des Ursins et Rosenberg
»Sublimi feriam sidera vertice«. (Hor.).
22. Janv. 1788.
Na kraju Tables des Matières (355)
Table des Chansons (358)

O grofici Wynne ima u Biographisches Lexikon des Kaisertum Oesterreich von Dr. Constant von Wurzbach, 27. Teil. Wien, 1874. i Franz Miklosich, Ueber Goethes Klaggesang von der edlen Frau des Asan-aga. Wien, 1883. Ona bijaše kći engleskog baroneta Rikarda Wynnea, rođena u Mlecima g. 1732., po drugi put se udala za Nijemca, c. k. poslanika u Mlecima grofa Fil. Jos. Rosenberg-Orsina god. 1758., a poslije 6 godina ostala udovica bez djece. Prijateljevala je s grofom Bart. Benincasom, koji je u Napoleonovo doba služio i u Zadru. Umrla je u Padovi god. 1791.

njemačkom prijevodu (Die Morlaken von J. Wynne Graefinn von Ursini und Rosenberg, aus dem Französichen übersetzt von S. G. Bürde. Breslau 1790. 2 Theile s naslovnom slikom Jele, glavnog ženskog lica, odjevene, rekao bih, kao mletačka dama) i u talijanskom (Costumi dei Morlacchi. In Padova 1798. — bez imena prevodiočeva.[11])

Evo po Bürdeu, njemačkom pjesniku i prevodiocu, nekoliko vijesti o plemenitoj i duhovitoj dami, koja je s djelom svojim prvi put izašla kao spisateljica: »Živi od mnogo godina kao udovica nekad carskoga poslanika kod mletačke republike u Mlecima i uživa u prijateljskoj vezi s nekim vrlo plemenitim obiteljima svako poštovanje i prednosti, koje su joj stekla sjajna svojstva duha i ljubeznivost srca. Napisala je mala djela: Pieçes morales sentimentales (opisana njena najranija mladost i put u Francusku i Englesku) i dr.«

Sama autorica kazuje bližnji povod svojemu djelu: Osobite okolnosti tragičnoga slučaja, koji se prije nekoliko godina dogodio u Mlecima među Morlacima, svratiše pozornost na ovaj malo poznati narod i učiniše ga zanimljivim... Okršaj i smrt mladoga Morlaka pred mnoštvom svijeta u Mlecima na Obali Slavenskoj potakli su moju radoznalost i pobudili mi zanimanje za ovaj narod. Tako nasta ovo djelo, koje je možda upravo tako čudnovato (sonderbar), kako i sami Morlaci.

Autoričin predgovor (Sujet de l'ouvrage) najbolje nam osvjetljuje težnje onoga doba i shvaćanje o Morlacima:

Vojvodina Zadar, skradinsko i kninsko područje čine sjeverni dio Morlakije; međe na sjeveru austrijska Hrvatska povrh konala obrovačkoga i rijeke Zrmanje, na zapadu Jadransko more s mnoštvom malih otoka i s gradovima na moru Zadar i Nin. Južna Morlakija sastoji od područja gradova Šibenik, Trogir, Split, Makarska, Imotski, a kroz nju teku rijeke Krka, Cetina i Neretva. S kopnene strane obje su provincije odijeljene od otomanskih država pustim gorskim krajem zemlje. Otoci, morska obala i

[11]) Dakle prijevod je anoniman, a ni ime autorice ne stoji na naslovnom listu, nego u predgovoru »A chi lege« (Čitaocu). Na primjerku, koji se nalazi u sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu i u katalogu (kartoteci) krivo stoji, da je autor djela opat A. Fortis. Pri koncu ćemo ipak doznati, tko je prevodilac.

gradovi uživaju sve prednosti civilizacije, koju sa sobom nose brojno pučanstvo i trgovina, a inače ova zemlja od tako znatnoga opsega, tako blizu Italiji i najvećim dijelom podložna mletačkoj republici, svugdje pruža sliku prirodnoga stanja u prvim počecima društvenoga života, kakav je možda bio u najstarodavnija vremena i na koji se čovjek namjerio među posve nepoznatim stanovnicima nekih otoka Tihoga oceana.

Današnja Morlakija bijaše u rimsko doba dio cvatne Dalmacije, plodne Ilirije. Slabi, napola zameteni tragovi nalaze se još u množini bezobličnih ruševina, kojih je kraj pun. Sada je dio zemlje, kojoj se daje općenito ime Slavonija (Sclavonie) ili zemlja Slavena i koje se dalji opseg, protežući se među Ugarskom i Albanijom, teško može označiti određenim i trajnim granicama. Puci, koji u toj zemlji stanuju, jesu pomiješani sastav urođenika i kolonije Latina, Scita, Gota, Vandala, ukratko onoga vala, koji je za pada rimskoga carstva preplavio Evropu. Ipak se narodi unutarnje Morlakije mogu držati za prave urođenike zemlje, bar za najstarije stanovnike.

Zaslužuje promatrati tu zemlju u njezinu sadanjem stanju, prije nego se narav i oblik izmijeni ponovnom revolucijom, a to je stanje kudikamo interesantnije nego sustavi najsavršenije civilizacije, čije su nam odlike i štete već od dugo vremena jednako dobro poznate. Naravnim prikazom svagdanjeg morlačkog domaćinstva upoznat ćemo običaje i navade mnogo zornije nego metodičnim i ledenim vijestima putopisa. Pritom ne bijaše potrebno uzeti u pomoć romantično (romanenhafte) ili čudesno. Činjenice su istinite, a osobito crte nacionalnoga (bića) ocrtane su sa svom vjernošću. Običaji, navade, predsude, značaji i mjesne okolnosti, sve će to izaći kao rezultat događaja i osoba, koje rade. Osobite prilike tragičnoga slučaja, koji se prije nekoliko godina zbio u Mlecima među Morlacima, svratiše pozornost na ovaj malo poznati narod i učiniše ga interesantnim. Usmene vijesti od onih Morlaka, koji ovdje borave radi javnih ili privatnih posala; razgovori sa Slavenima, koji su iz susjedstva onih krajeva; čitanje malo starih knjiga, a naročito odličnoga djela o putu g. Fortisa kroz Dalmaciju[12]) izvori su, iz kojih je ova knjiga crpena.

Njemački je prevodilac popratio prijevod među ostalim ovim riječima:

Pored pohlepe, kojom se sada čitaju djela, koja se bave znanošću o zemljama i narodima, smije se s priličnom vjerojatnošću očekivati povoljan prijem knjige, koja pruža zanimljivi materijal za poznavanje naroda, koji živi u sretnoj sredini između prefinjene izobraženosti i surove neotesanosti te tako u svojem načinu mišljenja jednako daleko stoji od lukavosti i gluposti, a u svojem osjećanju od barbarske tvrdoće i nemuževne mekoće. Činilo mi se, kad uporedih ljude i žene, koji dolaze u ovom djelu, s anđelima i anđelicama u romanima i dramama, kao da u onim prvima gledam ljudske figure pravo orisane i s pravilno uređenom gradnjom udova, s jednobojnim, uvelike nabranim odjećama, odjevene kao u slikama starih majstora, a u ovim drugim gledam idealizirane osobe, umjetne, načičkane i t. d.

Prevodilac je, kaže, izostavio samo par listova (hvalu tadašnje vladarice ruske carice i malu epizodu s njom), a da to nije ni najmanje na štetu zaslugama velike carice ni talentima spisateljice ni zabavi čitalaca.

Anonimni talijanski prevodilac, ispustivši autoričin predgovor, piše u svojem »Čitaocu«,[13]) da je snujući povijest običaja morlačkih samo vjerno slijedio, što je napisala slavna žena J. Wynne, ostavljajući neke stvari strane predmetu i popraćujući tekst nekim bilješkama uzetim dijelom iz pisaca onoga naroda (Lucija, Fortisa, Lovrića), dijelom po vlastitim opažanjima na licu mjestâ, koja je pohodio, a dijelom što je usmeno doznao od samih Morlaka, koji su kao vojnici pješadijskih četa pohađali naše (dalmatinske) gradove na kopnu. Razjasnivši ime »Morlak« kaže, da su Morlaci rođeni ratnici i osvajači, oni isti narodi, koje su Rimljani u davnini suzbili kao barbare poznate ponajviše pod imenom »Scita«. Takvi bi oni bili i danas, da ne uživaju slatke plodove mira pod tako sretnom vladom (mletačkom) tako, da su dijelom obuzdali onu svoju barbarsku ćud. Siromašni prosjaci, ali puni ponosa i srčanosti. Sami bi po sebi branili Dalmaciju od koje mu drago provale, za održanje i čast svoga vladara.

Čitalac će se ne samo nasladiti, nego još i koješta korisno naučiti promatrajući običaje, presude i same ludosti narodâ.

[12]) »O Fortisovu putu objelodanio je morlački liječnik Lovrić popravne bilješke pod naslovom »Osservazioni« etc, o čem se može naći ekscerpt (izvadak) u Fabris, Sammlung von Stadt-Land, und Reisebeschreibungen. Halle, 1783. (bilješka njemačkoga prevodioca). Tako smo doznali, da je Lovrić bio liječnik. Drugdje smo doznali, da je umr'o već godine 1780.

[13]) »Prikazujem Vam, udvorni čitaoci, izvještaj o narodu, koji je promatran u svim pogledima mnogo različan od drugih naroda zemlje. Njegova narav, nagnuća, običaji, zanimanja jesu tako vlastitosti njegove, da ne mogu pristajati svim drugim ukupno narodima, koji stanuju na ovoj kugli. Govorim o Morlacima, stanovnicima dalmatinskih planina.«

U ovom se djelu vidi, kamo je radoznalost, pohlepa da vidi, želja da uvede u svoju zemlju nove stvari, zavela Morlaka daleko od njegova prvotnoga prirodnoga stanja«. — To je glavna misao, glavna nauka, koju prevodilac crpe iz katastrofe jedne morlačke porodice, koja se ne bi bila dogodila, da nijesu željeli vidjeti tuđi svijet. Sličan motiv kao u pripovijesti »Pavao i Virginija«, izdanoj godine 1788.: dvoje sretno živjeli na nekom otoku Južnoga mora. Ona pozvana od rođaka pođe u Paris, da upozna sve prednosti i zablude evropske obrazovanosti; pođe, ali se više ne vrati, jer je potonula s brodom, koji je nastradao.

Grofica J. Wynne je u obliku romana, a u okviru opisa patrijarhalnoga života u brojnoj morlačkoj porodici, koja je stanovala u Dicmu, u najubavijoj zagorskoj dolini Dalmacije, prikazala tragični konac morlačke ljubavi. Porodici bijaše na čelu uzorni seoski starješina — Fortisov lik vojvode Prvana u Kokorićima.[14]) — Njegov se sin Jervac (?) zaljubio u djevojku Jelu, kad se u crkvi pobratimio s njezinim bratom; ali mu je bio suparnikom neki Marković, mornar u mletačkoj mornarici, koji se već prije zagledao u Jelu, darovao ju, a ona mu darom uzvratila: vjenčana ponuda s njegove strane, a pristajanje s njezine — mislio je on. Dok je Marković kao vojnik dugo bio izočan, suparnik mu je sa sporazumom roditelja formalno isprosio djevojku, a otac njezin nije davao važnosti Markovićevoj ljubavi. Vjenčali se, i Jela bila već sretna majka od 4 djece, kad se M. u 40. godini života vratio kući iz ruske vojne protiv Turaka u grčkom arhipelagu. Duboko je u srcu zatomio svoju bol i ne mogući ništa učiniti odluči povratiti se u rusku vojsku. Nego se desi, da se i mladi par, na nagovor prijatelja Draganića, trgovca iz Paga, nakanio da upozna Mletke. Oni se iz Trogira uputili put Zadra u jednoj lađi, a istodobno i Marković u drugoj. Dok su obje lađe bile u zadarskoj luci, pade na brod, u kojem je bio Marković, i zapali jedro komad rakete, koja je od veselja bila bačena s lađe Markovićeva

[14]) Viaggio in Dalmazia II. 143—144. — Pozornica radnje, dolina Dicmo također odatle s. 49.

suparnika — kao za ruglo, uzeo je on. Planuvši odluči se osvetiti. Sutradan ga tražio po gradu; sastavši se potuče se s njim na sablje, ne mogući ga sabljom, neočekivano ga probode nožem u prsi i umori. To se u romanu zbilo u Zadru, mjesto u Mlecima. Marković bi ubijen od brodovlasnika, kad ga je silio, da s najgorim vremenom otplovi iz luke, a tužna se udovica s mrtvim truplom muža vratila u svoje zagorje, preskupo plativši kulturnu radoznalost.

Oko okosnice te pripovijesti autorica je vrlo vješto i obilno ispreplela lijepe opise mjesta zagorskih i krajina, zanimljive folklorističke motive, običaje (pobratimstvo, prosidba, otmica, svati i vjenčanje, porođaj, šišano kumstvo, mrtvačka daća i t. d.), vjerovanja, predsude, priče, narodnu nošnju, krvavu osvetu i t. d.[15]) što se sve bar u jezgri ponajviše može naći u Fortisa i u Lovrića. Nekoliko motiva doznala je autorica od druge strane, tako na pr. morlačko pričanje o postanku medvjeda (bio prije anđeo!); »staru narodnu predsudu« (bilješka u originalu i talijanskom prijevodu), da su životinje jednom bile naša braća, jer su u zemaljskom raju zajedno živjele s našim prvim roditeljima, i zato da se ne imaju klati ni jesti; krvavu košulju; romantičnu spilju i ceremonijal bahorničin; slavu žetve i dr. Tako je autorica prikazala uzorni i blaženi život patrijarhalnoga naroda, kako se samo može željeti. Na mnogo mjesta probija inače nimalo neprikrivena tendencija vremena da se ljudi prirodno odgoje, žene dostojno poštuju, prosvjeta širi, praznovjerje ukine, da se gospodarstvo racionalno vodi i narodno blagostanje podigne: sve u duhu prosvjetiteljskih težnja onoga doba. U jednu riječ: autorica, plemenita i duhovita grofica, dala je odgojni tendenciozni roman u slavenskom duhu. Morlaci su slavni hrabri slavenski narod. Dalmacija je boravište sokolova.[16]) Svekar svojoj nevjesti preporučuje: Upamti

[15]) Charles Nodier zanesen pripovjedačkim prikazom Morlaka proglašuje Wynneinu knjigu »najzanimljivijom i najistinitijom slikom najoriginalnijih običaja u Evropi« (tako navodi Skerlić, »Omladina«. U Beogradu, 109. s. 310, M. Ćurčin, Das serb. Volkslied. Leipzig 1905., S. 48—49).

[16]) Wynne (njem. prijevod) I. 202.

da moraš nastojati, da sina odgojiš čovjekom, slavenskim čovjekom![17])

Stanovnici u Splitu i Trogiru govore slavenski, Slaveni su, naša braća. Osobito se ponosno spominju Rusi kao morlačka braća. Marković, mornar u mletačkoj mornarici, kada je doznao, da Rusi s brodovljem ratuju protiv Turaka u grčkom arhipelagu, gori od želje, da im se stavi na službu, on hoće da Rusima bude kormilar. Kad je doznao, da su goleme ruske lađe otplovile od Neve, kaže Marković: »Ići mi je k prijateljima i zemljacima, da ih privedem našoj braći Rusima. Izabrao sam 60 najvaljanijih od naših zemljaka: po deset hrabrih gorštaka uzet ću iz Palmara, Strnca, Minaca i Klapavice (osim Klapavice nijesam mogao identificirati druga mjesta), a 20 iz Vukošića, koji je mravinjaku sličan.« Konačno se Marković odlučuje, da bude vojnikom ruske carice Katarine, u istinu je otišao i služio u ruskoj vojsci, a na povratku opširno pripovijeda o ruskoj vojni (por. njem. izdanje I 25, 72—74, 223—228—239).

Još jedan primjer rusofilstva, još više, slavenske svijesti Morlaka, što nipošto nije pusta mašta grofice Justinijane Wynne, kada znamo od druguda, da je mnogo Hrvata iz Dalmacije i Istre bilo u ruskom brodovlju, da je početkom 18. stoljeća postao ruskim admiralom Matija Zmajević, Hrvat katolik rodom iz Perasta u Boci Kotorskoj, brat zadarskoga nadbiskupa Vincenca Zmajevića, da je M. Zmajević držao u Rusiji uza se, za sebe i svoje vojnike, katoličkog kapelana Matu Karamana iz Splita, kojemu je i mirovinu ostavio u oporuci, i da je napokon i otac poznatog kasnije Matije Sovića, arciđakona osorskoga, služio u vojsci cara Petra Velikoga, i sam Mate Sović rodio se u Petrogradu. — U Rusiji je bio neki kaluđer iz krajine kotorske; na povratku pohodio je svoje prijatelje u sinjskoj krajini — tako pripovijeda grofica J. Wynne — i svi pohlepno slušaju njegovo kazivanje o Rusiji, o njihovu ratu, vojničkoj snazi. Sinjski ga Morlaci pitaju: »Jesu li i koliko blizu Rusi, naša braća? Kaži nam, što su naši oci bili u staro doba? Otkrij našim očima sjaj

[17]) Ibid. 136.

slave Slavena!« A kaluđer je nadugo i naširoko kazivao o Rusima, o Petru Velikom i o carici Katarini, što je sve na slušaoce učinilo dubok dojam: bili su kao izvan sebe od čuda slušajući o podrijetlu Morlaka, njihovim odnosima s Rusima i o Katarini. Bez sumnje ima u tom kazivanju i dobar dio poklonstva i divljenja autoričina prema Katarini II., carici svih Rusa, kojoj je i posvetila svoje djelo, pače i veći dio (por. u franc. izd. s. 56—62). Kad je kaluđer dovršio, uskliknu starješina Prvan: »O velika Katarino, božanstvo naroda slavenskoga, primi i moje želje i poklonstva! Preveć sam star, da putujem sve do tvoga velikoga grada, gdje ti stoluješ, ali ću te vidjeti, bacit ću ti se pred noge — zaklinjem se vječnim Bogom, koji te je poklonio na sreću tolikih naroda« i t. d.! — On je odlučio, da u Mlecima naruči veliki sjajni kip Katarinin, da ga postavi u svojem gaju. A kada ga je postavio, sve se pučanstvo ničice poklonilo do nogu kao božanstvu, a Prvan u svečanoj molitvi pred kipom mogućne Katarine izrazuje u 6 kitica svoja i narodna poklonstvena čuvstva. Ta se svečanost izvršila prigodom narodnog običaja prvoga striženja vlasi njegova unuka, čije je prve znakove muškosti stavio pod zaštitu caričinu (franc. tekst s. 119—123).

Značajno je za talijanskog prevodioca, da je sve to o Rusima izostavio. Što u njemačkom tekstu stoji: »Hoću Rusima da služim kao kormilar,« u talijanskom stoji: »Polazim i vraćam se u vojsku da služim svojemu vladaru.« I ovo je ispušteno: Hajde i postani nevjernicima strašan tako kako naš Marko Kraljević, o kojem naša pjesma pjeva: »Jaše konja Marko Kraljeviću, S jednom zmijom konja zauzdaje, a druga mu za kančiu (kandžiju) služi« (iz Lovrića s. 131).

Bio bi nepotpun prikaz narodnoga života Morlaka, kad ne bih istakao i po misli autoričinoj možda najznačajniju crtu u čitavoj Wynneinoj pripovijesti: pjevanje narodnih pjesama. Morlaci su narod pjesnika i pjevača improvizatora. »Morlak, rođeni pjesnik i glazbenik, na svoj način sklada i pjeva ljubavne stihove od slatke potrebe, koja pobuđuje samu ljubav.« Morlaci

pjevaju, ako putuju, ako rade, ako jedu; ako po noći imaju kamo ići, pjevaju, da ne zadrijemaju, da brda odjekuju, a često im noćni putnik s drugoga kraja pjesmom odgovara. Slično kod Kaledonaca Osijanovih, kojih je najveća slast pjevanje. Ne može biti većega ushita za pjesmu i glazbu, nego što je kod tih surovih, ali osjetljivih gorštaka. Pjesme su im najprijatnija začina jela, pjevajući iskazuju se mrtvima pogrebne počasti, s pjesmama se išlo u susret najdražim i najodličnijim gostima, glazba je ulazila uopće u sve poslove. Tako redom iznose o Morlacima Fortis, Lovrić (s. 130), grofica Wynne i talijanski prevodilac u bilješkama (s. 13, 211). U Dicmu ima starac pjesnik, koji smjesta zna spjevati pjesmu o kojem događaju.

U Tribunju kod Šibenika živi poznati pjesnik improvizator seljak Papica, koji uz gusle pjeva ili smrt lijepe žene Hasan-age — a to je jamačno »Žalosna pjesanca plemenite Asan-aginice«, koju je prvi iznio A. Fortis, — ili ljubakanje Hali-bega. On je ostavio iza sebe mnogo pjesama, koje običavaše pjevati uz pratnju gusala, ali se pisanih stihova od njega nije moglo naći ni sačuvati (Fortis I 167.)

Po Wynneinoj pripovijesti znaju u kući seoskoga i plemenskoga starješine Prvana Narčevice u Dicmu pjevati mnogo narodnih pjesama stari djed, obje mu nevjeste Daša i Jela i sluškinja. Tako djed uči unuka pjesmu o Kraljeviću Marku i Anci; sluškinja Nika pjeva pjesmu o kralju Vladimiru i kralju Stipanu: ovoga je kćerka bila udana za bugarskoga kralja Vladimira, koji je s njom imao sina, ali je kralj ipak otpusti i posla natrag k ocu. Ne kaže se, ali sadržaj toj pjesmi nalazimo u prve tri kitice Kačićeve pjesme br. 13. »Pisma od ženidbe kralja bugarskoga.« Nika pjeva i neku pjesmu o lijepom Selimiru, koji ostavi svoju nježnu Kosaru i nekamo otplovi. Ona ga je upitala, a da nije dobila odgovora, kojim će morem putovati, pripravna da ga slijedi, jer »planine su nepomične, ali planine morskih voda ispred nas će iščeznuti.« Samo im se imena mogu naći u Kačiću. — Ona zna i još ljepšu pjesmu o Tješimiru i Vukoslavi. U toj lijepoj pjesmi glavno je tužba ostavljene žene i radost zbog povratka muža. Kotarski naime ban

diže se, da potuče buntovnike, koje vodi Branko, te zove u pomoć svoga hrabroga zeta iz Trebinja, Tješimira. Ostavljena mu žena boji se, da ne bi lijepe kotarske djevojke zamamile njezina muža kotarskim vinom. Dugo ga čeka, a majka mu je već proslavila slavu žetve, izjedene su pogače od nova pšenična brašna i mlada meda iz ulišta. Muž se vratio, darovao ženu biserom žene potučena Branka, a žena Tješimirova rodi nakon tri dana sina, kojemu nadiju ime Prelimir. — I toj pjesmi služi samo podlogom Kačićeva pjesma »od kralja Tješimira,« prvih 10 kitica, u kojima se radi o ženidbi kralja Tješimira s kćerkom bana Cidomira u kotarskom Nadinu. Spominje se još pjesma o Krunoslavi junakinji, koja u ratničkom odijelu ide u Jajce, da potraži muža Bojnoslara, ali te pjesme Nika nije zapravo znala — možda je u istinu samo književno sjećanje autoričino na Krunoslavu iz Gundulićeva »Osmana«, ili zbilja motiv iz koje narodne pjesme(?).

Mlada nevjesta Jela zna pjevati pjesmu o Stani, kako se izbavila iz ruku Osmana, ohola Turčina, koji ju je ugrabio, i o smrti Dabromirovoj, u kojoj se spominje i njegov brat Koslar. Dabromir je pobio, uhvatio i umorio morskoga gusara; vjetar je raspršao prah njegovih neprijatelja na potoku Mandranor(?), ali je i on ranjen strelicom i umire, dok bratu pjesmom isporučuje osjećaje i želje. Pjesma je bez sumnje mistifikacija. Još zna ona drugu pjesmu o djeci Kotromanovoj, kćeri mu sv. Dianici i sinovima u gradu Jajcu. Toj pjesmi nalazimo sadržaj u Kačićevoj pjesmi »Pisma od Kotromanovića,« koju je autorica slobodno i opširno parafrazirala, iskitivši je »vješćicama«, kojima je kraljica zloglasna Pruiska(?) sa sovinim kljunom, zlobnom i ubojnom »Skarnuskom«, što je u Kačića vila Slovinkinja, i Vadom, nevinim duhom (jekom!), koja stanuje na gori Krantar i ponavlja pjesme i usklike Slavena, koji gorom putuju. »Dianica« je Danica Kotromanova, kojoj je ime već Kačić polatinio u Diana, Dianica — Hic iacet Diana Illyrica. — Spominje se još pjesma o vili dobrotvorci i posestrini kralja Ladislava (i to je Kačićeva pjesma o kralju Radoslavu!). Ne može se dakle reći naprečac za sve pjesme u

Wynneinoj pripovijesti da su posve izmišljene, kao što Skerlić, »Omladina« (Beograd, 1906. s. 313) piše za djelo Wynneino, da u njem ima desetak morlačkih balada, koje su proste mistifikacije. Kačić nam i ovdje iskače kao popularni narodni pjesnik, čije su se pjesme među narodom proširile, te ih i Fortis i Wynne uzimaju za narodne, kad se nalazile u narodu i na kvarnerskim otocima i u sinjskoj krajini. Wynne je stalno čula, a ne čitala Kačićevu pjesmu, jer piše: »la chançon du roi Vladimir et de Kraglia Stipana«, »de la fille de Kraglia«; čula je, a da nije znala, što je to »Kraglia«, koje jamačno uzima za vlastito ime mjesto općeno.

Osim tih, recimo, baladnih ženskih pjesama ima u Wynne još u cjelini dvije pjesme, koje pjesnik i pjevač Radomir, sjedeći na čelu pirnoga stola kao dolibaša, na piru pjeva bračnom paru kao zdravice, a tako i jetrva Daša, zatim tri naricanja za umrlima, koja su bez sumnje bila izrečena u stihovima, ali u sačuvanom obliku teško da će biti autentična.

Nadodati je još, da se osim pjesme o hajduku Pecirepu, od koje talijanski prijevod donosi 12 stihova talijanskih, radi čega u glavnom ni ona ne može biti mistifikacija, kako piše Skerlić, spominju i početak pjesme od kola, koje se zove »Skoči gori!«: Hodi u kolo, dušo moja — donio već prije Lovrić — i pirne pjesme, morlački stihovi, koji se čuju sutradan po vjenčanju, »a koje bi mogao naći za nepristojne samo čovjek, koji je već pokvario svoj osjećaj, ali ovi dobri ljudi drže, da se može reći, a da se ne postane nepristojnim, ono, što je dobro i pristojno učiniti (Wynne, njem. prevod s. 112—113). O tome zna i Lovrić, koji piše, da svati na piru međusobno dvoznačno govore najnedopuštenije nepristojnosti, koje dakako običaj dopušta u ovim, naime pirnim zgodama (Osservazioni s. 160).

Ako usporedimo anonimni talijanski prijevod s francuskim izvornikom i s njemačkim prijevodom pjesnika S. G. Bürde-a, naći ćemo, da je talijanski prevodilac osim pojedinosti nekih ispustio sva kazivanja o braći slavenskoj, Rusima — vidi se očito: podanik mletački, talijanski građanin, nije htio podupirati slavensko rodoljublje i slavljenje braće Rusa; ali u slavenstvo

Morlaka i primorskih gradova (Splita, Trogira i otoka Paga) nije dirao. U njemačkom se nalaze, a u talijanskom se prijevodu ne nalaze, narodne pjesme u cjelini, tako na pr. o hajduku Pecirepu (njem. I 11—13), dvije pirne pjesme (104—107, 113—116), Jeline pjesme o smrti Dabromirovoj (II 46—50), o sv. Dianici (Danici bosanskoj, II 51—70) i tužaljka za mrtvim mužem (II 228—231), Nikine pjesme o Tješimiru i Vukosavi (II 108—113) i naricanje o hudoj ženi od Karnara, koja je obořilă najljepši pčelinjak (II 228), zatim još jedna tužaljka za mrtvim starješinom Marnanom od mjesta Rostara (II 166). Talijanski je prevodilac izostavio i slučaj s nađenim u Drašnicama i štovanim u crkvi kipom poganskoga pastirskoga boga, tobože sv. Roka (I 90), o čemu je Fortis znao najprije izvijestiti u svojem Viaggio II 140—141, zatim čitav narodni obred prvoga striženja djeteta u gaju Armacu (170—175), i pričanje narodno o zmiji, koja je proždrla dva sunca i po, a na taj se način tumači pomrčina sunca (I 182—183, što se inače nalazi već u Ivana Lovrića, 189). Nije preveo ni značajni predgovor autoričin o Morlacima i Slavenima, ni bilješke o umorstvu Morlaka u Mlecima, ali se zato odlikuje nečim svojim: premnogim povijesnim, zemljopisnim i folklorističnim bilješkama i razjašnjenjima iz Ivana Lučića, Fortisa i Lovrića te paralelama običaja u drugih divljih naroda, i to po putopisima Mons. Cooka u Americi, na indijanskom otoku Ulietea (tako na pr. s. 15, 19, 119, 138, 191, 221, 260 i 290) i iz Osijanovih pjesama (s. 211). Po tom se vidi, s kim su naše Morlake uspoređivali.

Talijanski prevodilac, Dalmatinac, po svem se zaključuje, da je bio vrlo upućen u hrvatski jezik, (samo krivo uzima, da Prvan znači Petar, p. VIII) i u hrvatske narodne običaje što po knjigama što po kazivanju vojnika kopnenih četa u primorskim gradovima, a što po vlastitim opažanjima na licu mjesta.

Čini se, da možemo ući u trag prevodiocu: ne može biti drugi nego pjesnik i polihistor dalmatinski dr. Julije Bajamonti iz Splita. On je i sam i s Fòrtisom putovao po »Morlakiji«, bio je i u Bosni i opisao ju je, napisao je raspravu »Morlakizam Homerov«, bavio se prošlošću i sadašnjošću Dalmacije. U svojim

listovima g. 1796. i 1797. spominje i za štampu gotovo djelo »Storia de' costumi de' Morlacchi«, za koje je već razašiljao prijateljima predbrojne arke.[18]) »Kuda se djede ta radnja, ne znamo, na žalost ništa kazati. Možda je cenzor zabranio štampanje«, piše I. Milčetić.[19]) Ali možemo sa stalnošću reći, da je djelo bilo objelodanjeno pod naslovom Costumi dei Morlachi In Padova 1798. Tako nam lik Bajamontov izlazi književno zanimljiviji; po Milčetiću nigdje se on ne ističe Talijancem, a hrvatski mu je jezik uvijek: la nostra lingua.[20]) Razumije se dakle, da se je »morlačkim običajima« mogao baviti sa znanjem i ljubavlju. Da djelo s gornjim naslovom nije izvorno, svjedoče ove riječi u predgovoru »Čitaocu«: Nel tessere la storia delle loro Costumanze non altro ho fatto che fedelmente seguire ciò che avea scritto in Francese la celebre donna Giustiniana Wynne Contessa degli Orsini e Rosenbergh.«[21]) A što na naslovnom listu nije stavio ime autoričino, može se opravdati, što niti u originalu njeno ime potpuno ne stoji, nego samo »Les Morlaques par J. W. C. D. U. et R. Vol I. 1788.«

Znajući, tko je prevodilac, možemo bolje razumjeti, što je sve ispustio iz izvornika, jer je on mogao suditi, što pripada, a što ne, u okvir morlačke pripovijesti. Što je na pr. izostavio sve o Rusima, to je mogao s pravom učiniti, znajući, da su Morlaci neobrazovani i nacionalno nesvijesni; izostavio je i 10 pjesama, jer im u originalu nije vidio oblik narodne pjesme, a nekima će biti i danas teško odrediti izvor i sadržaj, ali sve i u cjelini stalno nijesu mistifikacije.

Da Wynneino djelo i nije bilo gotovo u isto doba odmah prevedeno na njemački i talijanski jezik, i tako mu odskočila evropska cijena, bilo bi za nas važno kao skladni i simpatični

[18]) Rad 192. s. 153, 206, 219 (piše Sorgu, da je njegova strica predbrojio na knjigu o Morlacima).

[19]) Ibid. 153.

[20]) S. 97.

[21]) Snujući povijest njihovih (morlačkih) običaja samo sam slijedio ono, što je francuski napisala slavna žena Justinijana Wynne grofica od Ursina i Rosenbergh.

prikaz morlačkoga života. U njem se nalaze isprepleteni motivi mnogih narodnih pripovijedaka, tako na pr. o imenu gore Mojanke (»Moja Anka«), po Fortisu II 50, o postanku medvjeda, o zmiji, koja ždere sunca (po Lovriću 189), o spilji vjetrova na gori Prologu (Lovrić 184—185). U djelu nalazimo opisanih mnogo lijepih narodnih običaja morlačkih, tako na pr. obrede pobratimstva, zaruka, vjenčanja, običaj otmice (čitava duga pripovijest o ženidbi staroga Prvana), prvoga šišanja djeteta i posmrtnih daća (karmina); ima podataka o narodnim igrama, o gađanju i čaranju, o bahornicama (opis je spilje bahorničine sasvim književan i romantičan), o pauku i ljuljanju, da ne spominjemo mnoge rasijane vijesti o morlačkom životu i bavljenju, o primitivnoj trgovini, (izmjeni tvarnih dobara), o neretvanskoj groznici i t. d.

Ne možemo se dakle složiti sa sudom Miklošićevim (Sitzungsber. der Wien. Akad. Band 103. S. 462.), da je Wynneino djelo bezvrijedno kako za etnografiju tako i za povijest narodne pjesme. Još se može spomenuti sud Ch. Nodiera, da pored Wynneina djela nema ništa tako potpuno ni u kojem jeziku o ovom predmetu. Morlaci imaju običajâ tako jezgrovitih, tako osobitih, tako slikovitih, ako se tako može reći, a međutim hiljadu puta manje poznatih od običaja divljih naroda Južnoga mora (isto 461.).

FRANJO PETRIĆ

O 400-godišnjici njegova rođenja.

U doba, kad se hrvatsko umjetno pjesništvo u Dalmaciji razmahalo svom snagom obećavajući uz sudjelovanje mnogih pregalaca najveće uspjehe, otputio se devetgodišnji dječarac Franjo Petrić u svijet, da kao ogranak hrvatskog roda pronese svijetom svoje ime na slavu sebi i domovini, koja nam ga je ravno prije 400 godina poklonila i othranila. Zašto i kako se je to nezrelo dijete sa devet godina odvažilo u svijet, Bog bi znao; možda bi se tek po nekim slutnjama iz njegovih spisa dalo nagoviještati, da je tome mogla biti uzrok kuga, što je u godinama oko njegova rođenja, a i kasnije ponovno harala po Dubrovniku i dalje. Ali svakako se već u njegovu djetinjstvu opaža posebni nagon za putovanjem po širokom svijetu, koji se posebno vidi u svoj nestalnosti njegovoj i nekom duševnom nemiru tražeći uvijek nešto novo i tuđe, pa bilo to i u vezi s tegobama i pogiblima. I po tom je on naš, a sigurno je po tom i razvio svoj duh do visine, da već onda, premda mu to tadašnja javnost nije bar toliko priznala, zauzimlje snagom svog duha i veličinom svojih djela jedno od prvih mjesta u tadašnjoj naučnoj Evropi.

Dolazi u Italiju i tu se posvećuje nauci svih područja tadašnjega književnog rada. Ali ni tu nema mira. Putuje na Cipar prvi, pa drugi put. Putuje Dalmacijom, koju kad opisuje svoja putovanja, spominje na prvom mjestu. Pohađa sva važnija mjesta Italije, a onda eno ga po Francuskoj i Španjolskoj. Tek potkraj života smiruje se kao profesor filozofije u Ferrari, a onda u Rimu, gdje prepativši toliko u životu, a zadužívši svojim mnogobrojnim i odličnim djelima svu znanost i filozofiju i ostavivši nama, potomcima svojim neprocjenjivu baštinu, ostavi 1597. ovaj svijet. Nije nam ipak sve još kazao, što je imao da kaže. U posveti prve knjige svoga prvoga glavnog djela »Discussiones Peripateticae« upravljenoj Zahariji Moceniku spominje svoj boravak na Cipru, pa kaže: »Ondje sam najbolji dio svog života utrošio za tuđu korist i preko sedam godina bijedno proveo. Odvela me onamo nesretna zabluda, zapustio sam sve svoje stvari i rad oko filozofije, koji je bio moja najveća naslada, a nije jedamput bilo, da sam se i u životnoj pogibli našao«.

Pa ipak je toliko naučno radio, da se čudom pitamo, kako je uza sva tolika lutanja i neprilike po svijetu dospio, da sve to prouči i napiše. A

pisao je kao nijedan iz onog vijeka, premda taj vijek bilježi na stotine radnika na polju knjige i nauke. On piše o pjesništvu, o vojništvu, on je i govornik i pjesnik i mjernik i povjesnik i filozof. Prevodi iz grčkoga na latinski, upušta se u teške i riskantne polemike, pa zalazi čak i u jezikoslovna razglabanja. U raspravljanju o vrijednosti Homera, sukobi se s Tassom i zađe u prve redove bojnog polja, na kojem lome koplje Ariosto i Tasso. Tu nam se otkriva značajna crta u načinu njegova rada. Pozvan od Tassovih protivnika, da preuzme u ime svih njih borbu, odazivlje se rado i za ciglih sedam dana sastavlja za Tassa težak spis, na koji ovaj tek poslije pol godine odgovara. A kad su ga htjeli da oslabe već otrcanim tada prigovorom, da je pristaša platonizma, odgovara, da nije ni za Aristotela, ni za Platona, nego za ljubav k istini. Pri tom kako je nagao i oštar, tako je i jedak, pa s rijetkim sarkazmom kad Tasso uči, da »pjesnik« po grčkom postanju te riječi znači »oponašalac«, — sumnja u Tassovo poznavanje grčkog jezika, jer bi, veli, iz svakog rječnika mogao naučiti, što riječ »pjesnik« znači. I takav je od prilike u svima svojim spisima. Krcat znanjem, polihistor u pravom smislu riječi, a što je najglavnije, u svojim sudovima i raspravljanju potpuno samostalan, što mu uostalom znanstvena književna povijest i savremena i potonja jednako priznaje. »Ne samo u onom vijeku od svih Italaca najučeniji«, »omnium sui aevi litteratissimus« i slično pohvalna su priznanja, koja hrvatskoj kulturi osiguravaju vidno mjesto u općoj kulturnoj povijesti. I stil je Petrićev osebujan i značajan. Treba čitati njegove rasprave, koje su polemičnog sadržaja, pa da se vidi, kako Petrić mimo drugih tadanjih pisaca piše živim, slikovitim, bujnim stilom služeći se u dokazivanju svojih tvrdnja građom i poredbama iz svih područja znanosti. Pravi esejist s karakterom klasičnog pisca. Kad treba logičku, ili bolje silogističku argumentaciju, upotrijebit će i godinu svog rođenja za primjer utvrđenja kakove istine. Posve osebujno i originalno.

U glavnome svom djelu »Nova filozofija« dao je samoga sebe sa svim izrazitim značajkama svog duha i rada. Napose u dva dijela ovoga dubokoumnog spisa, Panaugia — Svesvjetlost i Panarchia — Svevlađe, što je zapravo njegova metafizika, dao je Petrić bitnu jezgru svoga filozofijskog naziranja. U Svesvjetlosti pošao je doduše od novoplatonske filozofije, ali se je u kasnijem razlaganju i u rezultatima bitno od nje odalečio pokazavši se jedini u ono doba samostalnim misliocem. Ta je rasprava i sadržajem i stilom i načinom raspravljanja, a napose izvornim osnovnim gledanjem na svijet najvažniji filozofijski prilog onoga doba; vječna šteta, što nije do nas došao i u hrvatskom prijevodu: možda bismo baš u njoj našli osnovne zasade za obilježje hrvatske narodne filozofije.

U životu je fizički mnogo stradavao i napatio se. »I siromaštvo me pritisnulo«, piše sam u posveti četvrte svoje peripatetske rasprave, »i dok sam se za tuđu korist brinuo, svoju sam zanemario putujući neprestano po kopnu i moru, a okružen prijevarama i zasjedama najnezahvalnijih i

najgorih ljudi«. I kao da je slutio, da će ga i poslije smrti takova sudbina pratiti, uzda se, »da će se naći tko, da ga i poslije smrti brani, ako bi bilo nepravedne navale na njegov trud«. Nije na sreću takove navale na njega kasnije bilo, jer je nije ni zaslužio, ali ga zla sudbina nije ni poslije smrti poštedjela. Našao se čovjek, koji se od prilike jedan vijek kasnije okitio Petrićevim perjem: 1681. izlazi u Londonu djelo Telluris Theoria sacra, u kojemu se vidi potpuno naš Petrić.

Posebno je Petrić zanimljiv u tom pogledu, što se je jedino on i Petar Ramski u tom vijeku odvažio ustati protiv Aristotela, Petar Ramski na svoj, a Petrić opet na svoj način. U tome svom držanju prema Aristotelu često je preoštar, a opisujući Aristotelov život, služi se gdjekad i nezajamčenim anegdotama. Ipak je u ocjeni Aristotelove nauke potpuno objektivan, te i svoje učenike upoznaje prije kritike potpuno s Aristotelovom naukom. Uza svu svoju izvornu osebujnost držao se ovdje ondje i mode svog vremena. Renaissanca je puna hvale i slave ženske ljepote, te se pisci onog doba u tome upravo natječu. I Petrić je kavalir. U posveti jednog svog odsjeka Tarkviniji Molziji, koju je između ostaloga učio i grčki, biranim riječima iznosi njezine vrline ističući nada sve snagu njezina duha, ali ne propušta ni prilike, da njene druge odlike pohvali: »Kad ti pjevaš, sve gracije stoje uza te i dive ti se; oh kad bih mogao učiniti, da onaj, koji to ovdje čita, misli, da tebe ujedno čuje«.

U vezi je s najuglednijim ljudima svog doba. Papu Grgura XIV. moli, da bi u sve katoličke škole uveo Platona, a Klement VIII. toliko ga cijeni, da ga odmah nakon svog izbora za papu pozivlje u Rim i postavlja ga javnim profesorom filozofije, premda su se tome nekoji ugledni Aristotelovci mnogo opirali.

Hrvatski narod mora s osobitim ponosom gledati na toga svog sina, koji nam je, da se poslužim riječima Franje Markovića, dao »častan putni list iz dobe duševnoga preporoda Evrope«, da s njim i mi stupimo »u uzvišeni hram umlja svjetskoga«.

Fr. Jelašić.

KATOLICI U BOSNI I HERCEGOVINI.

U Đakovu je g. 1680. (dakle još za turskoga vladanja u Slavoniji) ubijen fra. Nikola Olovčić, posljednji »bosanski biskup«. Tada se pod Bosnom razumijevala također cijela srednja i zapadna Slavonija. Poslije njegove smrti nijesu više Turci dopuštali, da u Bosnu dolaze biskupi iz Đakova. Tako ostade Bosna punih 55 godina bez svoga duhovnog pastira. Međutim se katolički puk i oci franjevci u više navrata obraćahu na rimsku stolicu, da im dade biskupa. Zato je papa g. 1735. ustanovio poseban vikarijat za Bosnu i Hercegovinu. Prvim apostolskim vikarom bude iste godine imenovan fra. Mate *Delivić,* rodom iz Kreševa u Bosni. Papin breve (dekret), kojim se o. Delivić postavlja za bosanskoga vikara, izričito kaže, da se pod

njegovu upravu i vlast stavlja također duvanjska biskupija, koja je nekada u Bosni postojala. Isto kaže i breve, kojim je g. 1741. za vikara bosanskog postavljen fra. Pave *Dragičević,* rodom iz Fojnice. Ovaj nasljednik o. Delivića počeo je g. 1743. u zapisnike vikarijata bosanskoga bilježiti i broj katolika u Bosni i Hercegovini. On to čini gotovo svake treće godine sve do svoje smrti g. 1767. Isto bilježi i većina njegovih nasljednika, pošto su običavali svake treće godine dovršiti pohod (vizitu) u cijelom vikarijatu.

Spomenute g. 1743. nalazimo u zapisniku vikarijata bosanskoga točan popis svih katoličkih župa, sela, obitelji i duša u cijeloj Bosni i Hercegovini. Što više: navedene su sve porodice i broj duša svake porodice s imenom i prezimenom u svakoj župi i u svakom selu, što je u velike pomagalo za rodoslovlje tih porodica. Tako doznajemo, da je Bosna s Hercegovinom g. 1743. imala samo 3 franjevačka samostana s crkvom i 2 crkve bez samostana. Služba božja vršila se većinom po kućama. Katolička je crkva brojila 31 župu, u kojima je duhovnu pastvu obavljao 61 svećenik (sami oci franjevci, jer svjetovnoga svećenstva tada još nije bilo). Katoličku je vjeru ispovijedalo 4920 porodica, u kojima se nalazila 39.761 duša. Čini se, da je tada cijela Bosna imala jedva nešto preko 200.000 stanovnika.

U zapisniku vikarijata bosanskog za g. 1746. nalazimo također samo 31 katoličku župu, ali je broj katoličkih duša narastao na 41.923. Tečajem g. 1749. rodilo se u Bosni i Hercegovini 5.393, a umrlo je 2.279 rimokatolika, kojih se broj popeo na 44.030. U godini 1753. rodilo se u Bosni i Hercegovini 7.095 katolika, a umrlo ih je samo 2.388, poradi čega je broj rimokatolika narastao na 48.173. Tečajem g. 1773. rodilo se u Bosni i Hercegovini 14.323, a pomrlo je 6.868. rimokatolika. Tada je katolički vikarijat brojio 32 župe, u kojima je duhovnu pastvu vršilo 56 franjevačkih i 12 svjetovnih svećenika. Bosna s Hercegovinom imala je g. 1773. već 8.292 katoličke porodice sa 66.785 duša.

Prema tomu se broj katoličkih porodica u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 30 godina (t. j. od g. 1743. do g. 1773.) povisio od 4.920 na 8.292, dakle za 3.372 obitelji, što znači povišicu od 68·53 postotka; a broj svih katoličkih duša porastao je od 39.761 na 66.785, dakle za 27.024 duša, što znači za 67·96 postotaka.

Tečajem godine 1777. rodilo se u Bosni i Hercegovini 13.069, a umro je 4.331 rimokatolik. Tada su tamo bile 32 katoličke župe s 8.666 porodica i 73.053 duše.

Prigodom vizitacije g. 1779. imale su Bosna i Hercegovina 34 katoličke župe, u kojima je duhovnu pastvu vršilo 100 franjevačkih i 13 svjetovnih svećenika. (Potonji bijahu valjda rodom iz susjedne Dalmacije). Spomenute g. 1779. rodilo se 10.515, a umrlo je 4.038 rimokatolika. Cijela je Bosna s Hercegovinom g. 1779. brojila 8.771 katoličku porodicu sa 76.787 duša. Vikarov izvještaj ističe, da su g. 1779. mnogi katolici utekli iz Bosne i Hercegovine, kamo se opet neki doseliše iz Dalmacije.

Izvještaj vikara bosanskog od g. 1782. opaža, da je iz Bosne i Hercegovine pobjeglo radi turskih progona 300 katoličkih porodica. Ipak je tamo još preostalo 9.380 katoličkih porodica sa 78.400 duša, jer se rodilo 11.051, a umrlo 5.212 rimokatolika. U 31 katoličkoj župi vršilo je duhovnu pastvu 100 redovničkih (franjevačkih) i 12 svjetovnih svećenika. Radi progona (ob persecutiones) propadoše 3 katoličke župe.

Mora da su progoni rimokatolika bili vrlo žestoki i narednih godina, jer je znatno pao broj katoličkih porodica i duša. Tako izvještaj od g. 1786. kaže, da Bosna i Hercegovina imaju 32 katoličke župe, u kojima živi 8.648 porodica sa 65.264 duše. Iste g. 1786. rodilo se u Bosni i Hercegovini 10.535 rimokatolika, a pomrlo ih je 11.937. Prema tomu je pomor katolika bio dvaput veći, negoli g. 1782., kada je umrlo samo 5.212 rimokatolika.

Vikarov izvještaj od g. 1798. (dakle poslije velikog rata, koji se od g. 1788. do g. 1791. vodio između Austrije i Turske) spominje, da Bosna s Hercegovinom ima 31 katoličku župu, u kojoj duhovnu pastvu vrši 89 redovničkih i 8 svjetovnih svećenika. Katoličkih porodica ima 11.147, koje broje 83.422 duše. Tečajem g. 1798. rodilo se u Bosni i Hercegovini 10.210, a umrlo je 9.398 rimokatolika.

Broj katoličkih porodica u Bosni i Hercegovini porastao je g. 1802. na 11.946, a broj katoličkih vjernika na 91.047. Tada je u Bosni i Hercegovini djelovalo 85 redovničkih i 10 svjetovnih svećenika. Tečajem g. 1802. rodilo se 11.593, a umrlo je 4.345 rimokatolika.

Prigodom vizitacije od g. 1805 ustanovio je apostolski vikar, da u Bosni i Hercegovini žive 13.864 katoličke porodice s 98.932 duše. Tada je duhovnu pastvu vršilo 79 redovničkih i 9 svjetovnih svećenika. Oni su tečajem g. 1805. krstili 13.869, a pokopali 6.181 rimokatolika.

Narednih godina uživala je Bosna s Hercegovinom više mira, negoli prije. Zato je broj rimokatolika postojano rastao, te se morahu osnivati i nove katoličke župe. Tako je Bosna s Hercegovinom g. 1840. imala već 58 katoličkih župa sa 128.489 vjernika. U spomenutim župama vršila su duhovnu pastvu 153 svećenika, samih redovnika franjevaca.

Papa je Hercegovinu g. 1847. odijelio od Bosne, te odsada imaju tamošnji rimokatolici dva posebna vikarijata. Glede redovničkih odnošaja ostala je Bosna franjevačkom provincijom, dok je Hercegovina dobila posebnu i nezavisnu franjevačku kustodiju.

Sama Bosna brojila je g. 1853. bez Hercegovine 61 katoličku župu, te je imala 3 samostana, 5 crkava i 13 pučkih katoličkih škola. U Bosni su tada bile 17.123 katoličke porodice sa 122.865 duša. Tada su katolici u Bosni (s dopuštenjem sultanovim) počeli graditi crkve za vršenje službe božje. Zato iz vikarova izvještaja za g. 1855. vidimo, da je tada katolička crkva u samoj Bosni imala 3 samostana, 14 crkava i 16 škola. Tečajem prošlih triju godina rodilo se u Bosni 20.128, a pomrlo 14.664 rimokatolika. Broj katoličkih porodica iznosio je 17.793, a broj vjernika 126.861.

Za g. 1864. izdan je šematizam katoličke crkve u Bosni. Tada je u Bosni živjelo 18.710 katoličkih porodica sa 132.257 duša. Oni su imali 5 samostana, 22 škole i 69 katoličkih župa, a broj svih franjevačkih redovnika (patera i fratara) iznosio je 673.

Šematizam za g. 1868. kazuje, da sama Bosna ima 5 samostana i 32 katoličke crkve, u kojima duhovnu pastvu vrši 188 redovničkih svećenika. Bosna ima 19.127 katoličkih porodica sa 133.430 duša. — Posljednji šematizam katoličke crkve za vrijeme turskoga gospodstva izašao je g. 1877. Tada je Bosna imala 9 samostana i 85 katoličkih župa, u kojima su duhovnu pastvu vršila 204 redovnika svećenika. Katoličkih porodica bijaše 21.519 sa 139.690 duša.

Hercegovina je g. 1853. imala 1 franjevački samostan, 1 školu i 14 katoličkih župa s 5.087 katoličkih porodica i 37.789 duša. I g. 1864. ima Hercegovina 1 samostan, ali zato 4 škole i 19 katoličkih župa sa 6.822 katoličke porodice i 50.015 duša. A g. 1877. ima Hercegovina 1 samostan, 4 škole i 26 katoličkih župa sa 7.836 katoličkih porodica i 58.699 duša.

Prema tomu je broj katolika u cijeloj Bosni i Hercegovini g. 1877. iznosio 198,389. Pošto je svih rimokatolika g. 1743. bilo samo 39.761, to znači, da je katoličko pučanstvo od g. 1743. do g. 1877. naraslo za 158.628 duša. Od toga viška otpada na Bosnu 111.370, a na Hercegovinu 47.258. K tomu treba pridati, da se u trebinjskoj krajini (u jugozapadnoj Hercegovini) g. 1877. nalazilo 9.928 rimokatolika, koji od starine spadahu pod dubrovačku biskupiju. Pridamo li ovih 9.928 rimokatolika gornjemu broju od 198.389, onda vidimo, da je broj svih rimokatolika u Bosni i Hercegovini g. 1877. iznosio 208.317 duša.

Broj onih rimokatolika, kojima upravljahu apostolski vikari franjevačkoga reda, iznosio je g. 1743. samo 39.761, a g. 1877. već 198.389, dakle više za 159. 628 rimokatolika. To znači, da se u tome razdoblju od 134 godine četiri puta ili točno za 401·46 postotaka povećao broj rimokatolika u Bosni i Hercegovini. Poprečno bi godišnji višak iznosio 1.191 dušu. Katoličko se pučanstvo podvostručilo poprečno svake 34. godine.

Bosna je g. 1743. imala samo 3 franjevačka samostana: u Fojnici, u Kreševu i u Sutjesci. Ovi samostani činili su zajedno bosansku franjevačku provinciju (redodržavu), koja se po njima dijelila na 3 kustodije: fojničku, kreševsku i sutješku. Do g. 1877. nastadoše u fojničkoj kustodiji 3 nova franjevačka samostana: Livno, Gučja Gora i Petrićevac kod Banjaluke. Sutješka je kustodija dobila 2 nova samostana: u Plehanu i u Tolisi. Kreševska kustodija nije se povećala; naprotiv postade još manjom, jer se od nje odijelila Hercegovina, koja postade g. 1847. posebnom kustodijom.

U fojničkoj kustodiji bijaše g. 1743. samo 13 katoličkih župa, od kojih je župa u Fojnici brojila 568 duša, u Rami 857, u Skoplju 949, u Jajcu 1.196, u Lašvi 2.364, u Livnu (Vidoši) 3.968, u Dobretićima 763, u

Kotor-Varošu 970, u Banjaluci 477, u Ivanjskoj 2.471, u Sasini 789, u Bihaću 442, a u Vodičevu-Volaru 460 duša. U svih 13 župa fojničke kustodije živjela su samo 16.274 rimokatolika. Od ovih 13 župa nastade s vremenom novih 30, tako da je fojnička kustodija g. 1877. brojila 43 župe sa 70.629 rimokatolika, dakle za 54.355 više, negoli g. 1743.

Kako je prirodnim načinom (t. j. viškom poroda nad pomorom) rastao broj rimokatolika u Bosni, lijepo se vidi u samoj župi *fojničkoj*. Ova je župa g. 1743. brojila 568 duša, od toga 455 u varošu Fojnici, a 113 u susjednim selima: Bistrici (7 kuća), Tješilu (11 kuća) i u Selakovićima (samo 2 kuće). Šematizam od g. 1877. pokazuje, da fojnička župa ima u varošu Fojnici 200 kuća s 813 duša, a u spomenutim selima 101 kuću sa 430 duša. Povrh toga nastadoše tečajem ove 134 godine od fojničke župe još nove četiri župe, poimence: Brestovsko, Busovača, Gromiljak i Rastovo. Tako se g. 1877. na području bivše fojničke župe našlo 60 katoličkih sela, koja zajedno s katolicima u varošu Fojnici imaju 1093 kuće i 5.943 duše, a to je za 5.375 više, negoli bijaše g. 1743.

Travnik sa cijelom svojom okolicom imao je g. 1743. samo jednu jedinu župu, i to u *Gučjoj Gori*, gdje franjevci izgradiše velik i prekrasan svoj samostan. Ovu su župu nekada zvali imenom Lašva, očito po rijeci Lašvi, koja teče kroz Travnik i protječe upravo sredinom travničke okolice. Cijela je župa g. 1743. brojila samo 2.364 katolika, koji bijahu tako rasijani, da je župnik u Lašvi morao držati 6 do 8 kapelana. Ovi bi svake nedjelje i blagdana polazili u veoma udaljena katolička sela, da ondje služe svetu misu. U vrijeme korizme, kada se narod ispovijedao, morahu franjevački kapelani po više dana provoditi izvan samostana, te su noćivali u spomenutim selima. Radi toga su kasnije franjevci u nekim selima osnovali posebne župe. Tako je župa Lašva do g. 1877. dala novih 7 župa, te je na području bivše župe Lašva g. 1877. stanovalo u svemu 13.817 rimokatolika, dakle za 11.453 više, negoli g. 1743.

Cijelo *Livanjsko* polje imalo je g. 1743. samo jednu župu, i to u mjestu Vidoši, južno od grada Livna. Iz ove župe razvilo se tečajem vremena 7 novih župa, koje su g. 1877. brojile u svemu 12.860 rimokatolika, dakle za 8.892 više, negoli g. 1743., kada je tu živjelo samo 3.968 rimokatolika. — Slično bijaše u bosanskoj *Posavini*. Tamo je g. 1743. bila samo jedna župa, i to u Bijeloj (danas u Dubravama), a brojila je 1.768 vjernika. Iz ove župe razvilo se tečajem 134 godine novih 8 župa, te je g. 1877. cijelo područje nekadašnje župe u Bijeloj brojilo 17.282 duše, t. j. za 15.514 duša više, negoli g. 1743.

Hercegovina je g. 1743. (bez trebinjske krajine, ali zajedno s Duvnom) brojila 7 katoličkih župa, u kojima su živjele 1.284 porodice s 11.441 dušom. Naprotiv je Hercegovina g. 1877. imala već 26 župa s 58.699 duša. Hercegovina je dakle u 134 godine dobila višak od 47.258 rimokatolika, te je g. 1877. imala preko 5 puta više katolika, negoli g. 1743.

Prvi moderni popis žiteljstva u Bosni i Hercegovini obavljen je 15. lipnja 1879. Tada je Bosna s Hercegovinom brojila 1 milijun 158.440 žitelja, od toga 607.789 muškaraca i 550.653 žene. Po vjeroispovijesti bijaše 496.761 pravoslavni, 448.613 muslimana, 209.391 rimokatolik, 3.426 izraelićana i 249 žitelja drugih vjeroispovijesti (većinom grkokatolika i protestanata). Prema tomu su rimokatolici g. 1879. činili 18·08 postotaka svega žiteljstva u Bosni i Hercegovini.

Drugi je popis žiteljstva obavljen 1. svibnja 1885. Tada su Bosna i Hercegovina imale 1 milijun 336.091 stanovnika, od toga 705.025 muškaraca, a 631.066 žena. Po vjeroispovijesti bijaše 571.250 pravoslavnih, 492.710 muslimana, 265.788 rimokatolika, 5.805 izraelićana i 538 inovjeraca. Rimokatolici su dakle g. 1885. činili 19·89 postotaka svega žiteljstva u Bosni i Hercegovini.

Prigodom trećega popisa žiteljstva, koji se obavio 22. travnja 1895. imale su Bosna i Hercegovina 1 milijun 568.092 stanovnika, od toga 828.190 muškaraca, a 739.902 žene. Po vjeroispovijesti bijaše 673.246 pravoslavnih, 548.632 muslimana, 334.142 rimokatolika, 8.213 izraelićana, 3.596 protestanata, 251 grkokatolika i 12 inovjeraca. Prema tomu su rimokatolici g. 1895. u Bosni i Hercegovini činili 21·31 postotak svega žiteljstva.

Četvrti je popis u Bosni i Hercegovini obavljen 10. listopada 1910., kada se tamo nabrojilo 1 milijun 898.044 stanovnika, od toga 994.852 muškaraca, a 903.192 žena. Po vjeroispovijesti bijaše 825.418 pravoslavnih, 612.137 muslimana, 434.061 rimokatolik, 11.868 izraelićana, 8.139 grkokatolika, 6.342 protestanta i 32 inovjerca. Rimokatolici su dakle g. 1910. u Bosni i Hercegovini činili 22·87 postotaka svega žiteljstva.

Tečajem velikoga svjetskoga rata poginulo je mnogo vojnika iz Bosne i Hercegovine. Gotovo isto tolik broj ljudi pomro je g. 1918. od španjolske bolesti (gripe). To se najbolje opazilo prigodom petoga popisa žiteljstva, koji je obavljen 31. siječnja 1921. Tada se naime u Bosni i Hercegovini nabrojilo samo 1 milijun 875.768 žitelja, dakle za 22.276 manje negoli g. 1910., mjesto da bude barem za 200.000 više, kako bi se očekivalo s obzirom na rezultate porasta kod prijašnjih popisa. Muškaraca je g. 1921. bilo 951.733, a žena 924.035. Prema tom je broj muškaraca od popisa g. 1910. do popisa g. 1921. pao za 43.119, dok je broj žena (usprkos jakog pomora g. 1918.) ipak porastao za 20.843. Po vjeroispovijesti su Bosna i Hercegovina g. 1921. imale 820.731 pravoslovnoga, 586.151 muslimana, 440.431 rimokatolika, 11.983 izraelićanina, 9.225 grkokatolika, 6.617 protestanata, 537 inovjeraca i 94 bezvjerca. Dok se dakle broj muslimana od g. 1910. do g. 1921. umanjio za 34.014, a broj pravoslavnih za 4.687, dotle je broj rimokatolika porastao za 6.370, a broj grkokatolika za 1.086. Rimokatolici su g. 1921. u Bosni i Hercegovini činili 23·48 postotaka svega žiteljstva.

Ako isporedimo rezultate svih ovih 5 popisa, onda opažamo ove činjenice: Broj svega žiteljsva u Bosni i Hercegovini iznosio je g. 1879. samo

1,158.440, a g. 1921. već 1,875.768. Prema tomu se stanovništvo ovih zemalja u 42 godine povećalo za 717.328, što čini povišicu od 61·92 postotaka. Broj *muslimana* povećao se u tome razdoblju od 448.613 na 586.151, dakle za 135.538, što čini povišicu od 30·66 postotaka. (Ova povišica bila bi znatno veća, da se nije mnogo muslimana u tome razdoblju odselilo iz Bosne i Hercegovine u turske zemlje.) Prigodom popisa g. 1879. bijaše u Bosni i Hercegovini samo 496.761 žitelj pravoslavne vjere, a kod popisa g. 1921. nabrojio se već 820.731 pravoslavni. Njihov se dakle broj povećao za 323.970 duša, što znači povišicu od 65·22 postotaka. Rimokatolika je g. 1879. bilo 209.391, a g. 1921. već 440.431. Njihov se broj prema tomu povećao za 231.040, što znači povišicu od 110·34 postotka. Rimokatolici su g. 1879. u Bosni i Hercegovini činili samo 18·08, a g. 1921. čine 23·48 postotaka svega žiteljstva.

Opažamo, da je broj rimokatolika isto tako sustavno rastao u razdoblju od godine 1879. do godine 1921., kako je rastao u doba turskoga gospodstva, napose u razdoblju od godine 1743. do godine 1877., za koje razdoblje imamo službene crkvene podatke.

Prigodom popisa žiteljstva g. 1921. živjela su 113.933 rimokatolika u mostarskom okružju (t. j. u Hercegovini), 110.266 u okružju travničkom, 94.984 u banjalučkom, 60.302 u tuzlanskom, 52.333 u sarajevskom, a 12.095 u bihaćkom okružju. Rimokatolici su tada činili 43·0 postotka u mostarskom, 39·4 postotka u travničkom, 22·4 postotka u banjalučkom, 19·2 postotka u sarajevskom, 14·4 postotka u tuzlanskom, a samo 5·6 postotaka u bihaćkom okružju.

Pravoslavnih je žitelja g. 1921. bilo 242.909 u banjalučkom, 180.502 u tuzlanskom, 123.733 u bihaćkom, 97.716 u sarajevskom, 94.861 u travničkom a 89.441 u mostarskom okružju. Pravoslavni su g. 1921. činili 57·4 postotaka u banjalučkom, 57·0 postotaka u bihaćkom, 43·3 postotaka u tuzlanskom, 33·7 postotaka u travničkom, 33·6 postotaka u mostarskom, a 33·3 postotka u sarajevskom okružju.

Muslimana je g. 1921. bilo 171.472 u tuzlanskom, 128.318 u sarajevskom, 80.115 u bihaćkom, 74.125 u travničkom, 72.275 u banjalučkom, a 61.242 u mostarskom okružju. Oni su činili 45·4 postotaka u sarajevskom, 41·3 postotka u tuzlanskom, 37·3 postotka u bihaćkom, 26·5 postotka u travničkom, 23·2 postotka u mostarskom, a 17·1 postotka u banjalučkom okružju.

Od rimokatolika u Bosni i Hercegovini živi njih 373.427 dakle 80·2 postotka u selima, a 67.004 ili 19·8 postotaka po gradovima; od pravoslavnih 95·2 postotka u selima, a samo 4·8 postotaka po gradovima; od muslimana 75·6 postotaka u selima, a 24·4 postotka u gradovima; od izraelićana jedva 4·1 postotka u selima, a 95·9 postotaka po gradovima; od grkokatolika 91·8 postotaka u selima, a 8·2 postotka po gradovima; od protestanata 75·5 postotaka u selima, a 24·5 postotaka po gradovima. U

samom glavnom gradu Sarajevu prigodom popisa g. 1921. bilo je (zajedno s vojništvom) 60.087 žitelja, od toga 21.456 muslimana, 18.073 rimokatolika, 12.479 pravoslavnih, 7.427 izraelićana, 454 protestanta, 142 grkokatolika, 28 inovjeraca i 16 bezvjeraca.

Dr. Rudolf Horvat.

TUĐA IMENA GRADOVA U NAŠEM GOVORU I PISMU.

Neki pisci nisu još na čistu s pitanjem: da li ćemo pisati, a po tom dabogme i govoriti, *Beč* ili *Wien, Roma* ili *Rim, Venecija* ili *Mleci?* i t. d. Nekoje učene glave dokazuju, kako je potrebno nazivati tuđe gradove onako, kako su ih prozvali njihovi urođenici, i kako ih zove narod, kojemu pripadaju. To čak traže, vele oni, i međunarodni obziri, koje i mi od drugih tražimo za sebe ne dopuštajući da nam se naša imena od tuđinaca prekrštavaju ili zamjenjuju njihovim nazivima. Konačno treba da se poštuje i svuda provodi međunarodno ugovorena nomenklatura mjesta za poštanski promet.

Nekoje novine kod nas ovo su stajalište lojalno već i usvojile držeći ga bez daljeg potpuno opravdanim i dokazanim. Međutim će naš čovjek iz puka teško na to pristati, jer će mu se činiti odviše neobično i učeno da govori i piše *Wien*, u *Wienu*, mjesto *Beč*, u *Beču*, kako se to i meni čini. Razlozi koji se iznose u prilog ovoj novotariji, nisu nimalo opravdani obzirima međunarodne kurtoazije, a nisu osnovani ni na kakvim naučnim pretpostavkama.

Ponajprije ne smije se ovo pitanje generalizirati i utvrđivati jednoličan postupak za sve slučajeve. Treba ovdje lučiti zahtjeve prakse i praktičnosti, pa i zahtjeve međunarodnih obzira, od zahtjeva unutrašnje upotrebe na području našega govora i naše knjige. Opći li državna vlast s inozemstvom, upotrebljavati će, razumljivo je, kako diplomatski jezik tako i nazive i imena mjesta, pa čak i naših domaćih, kako ih taj jezik donosi. Jednako će postupati, a tako i postupaju, i privatna lica u dopisivanju s inozemnim licima, kad se služe tuđim jezikom; pa i onda kad se služe svojim pišući domorocima, upotrebljavati će u naslovima i na obvojima pisama tuđa imena i strane nazive mjesta i opredjelišta. I državi je i privatnu licu ovdje do toga da ih inozemstvo razumije bilo kao primalac, bilo kao jednostavan dostavljač.

Posve drugačije ova stvar ima da se razmotri i ocijeni s obzirom na našu međusobnu upotrebu nazivlja za tuđa mjesta kod nas u unutrašnjosti ili, kako se ono veli, u tuzemstvu. Pitanje se ovo rješava, kad je već nabačeno, historijsko-kulturnim i fonološko-gramatičkim kriterijima. Naši nazivi *Beč, Mleci, Rim, Prag,* svakomu našem čovjeku, od najpismenijega do nepismena, posve razumljivi i obični, nisu ni prijevod ni kovanice, ni samovoljno pohrvaćene riječi. Ova imena imaju kod nas historiju svoga po-

stanja u historijskim i kulturnim vezama našega naroda s tim mjestima i u glasovnim zakonima našega govora; *ona su prema tomu kulturna svojina i tečevina našega jezika.* Zašto da ih sada odbacujemo bez potrebe i opravdana razloga? Svakomu jeziku prirođena je svojstvenost da tuđe glasove, tuđe riječi, prilagođuje svojim glasovima, i da ih čak preinačuje po svojim glasovnim i fiziološkim zakonima. Tako radi i tako je oduvijek radio onaj mnogoglavi i najbolji kovač narod, naš i svaki drugi narod na svijetu.

U hrvatskom jeziku često je imenu tuđega mjesta sačuvan i vremenski prioritet forme: *Mleci, Bneci, Vneci* prvobitno je ime starih *Veneta* (Veneti), a *Venezia* je romansko-talijanska tvorba, jednina mjesto množine, naše današnje i one starinske.

Asimilacija i analogija, glasovna sličnost naših riječi i naziva domaćih daje svoj upečatak tuđim riječima i nazivima u granicama mogućnosti i svojstvenosti našega izgovora, a često i u skladu našega *posebnog* jezičnog *blagoglasja.* Zašto da na svom domu ne slijedimo izgledan primjer drugih naroda, posebice Talijana, koji najmanje podvrgavaju svoj izgovor tuđemu. *München* je njima *Monaco, Nürnberg* je *Norinberga, Leipzig* je *Lipsia,* a *Moskva* je *Mosca,* i nikako i nigda drugačije, jer im to i ne bi bilo moguće izgovarati prama glasovnim zakonima njihova jezika.

Inozemci tako postupaju s tuđim imenima mjesta: oni ih prilagođuju svomu posebnom izgovoru, daju im često i svoj poseban oblik. U ovome nasljedujmo i mi njih! I to, što oni imena naših mjesta izgovaraju i kroje po svoju, neka ne bude povod našoj osjetljivosti, koja u stvari i nije nikako na mjestu. Ponos je to naš i dika naša, što ih oni čak toliko poznaju i uvažuju, da su im i svoja imena nadjenuli, skladno i lijepo, kako to oni po svom govoru najbolje umiju. Samo slabo poznata imena ostaju uvijek izvorna. Čačak ostaje Čačak u svim jezicima svijeta: poznaju ga i izgovaraju među tuđincima samo geografi, i to oni nešto savjesniji... Konačno nije to ni najhumanije: tražiti od tuđinca da izgovaranjem naših pravih imena razvaljuju vilice i iskrivljuju usta. Zato dopustimo i Talijanima, da oni i nadalje Zagreb zovu *Zagabria,* a mi njihovu *Roma* zovimo Rimom. Na uzvrat je to, i dobro je to, i stoput opravdano.

Ona strana imena, koja su narodu kao cjelini sasvim nepoznata ili zbog svoje nevažnosti ili zbog velike i sveđerne udaljenosti od njegova boravišta i od njegova kulturnog života, ostaju u našem i u tuđim jezicima onakova, kakova su na izvoru njihovu: ostaju tu kao i one t. zv. *učene riječi,* koje se čuvaju u njihovu izvornom obliku, i koje nam predaje knjiga i nauka, naša posebna i sveopća svjetska.

Dr. V. Lozovina.

KADA SU BUNJEVCI DOŠLI U BAČKU?

Bačka je u 16. vijeku (zbog turskih pustošenja god. 1526. i 1527.) bila slabo naseljena. To nam kazuje suvremeni pisac Antun Vrančić (Verantius), koji je god. 1553. po Dunavu plovio u službenom poslanstvu. Stari brodar Srbin, koji je Vrančića vozio na lađi, reče mu, da je prije muhačke bitke (god. 1526.) u jednom selu bačkom stanovalo više ljudi, negoli ih danas stanuje u 30 sela. Nije dakle čudo, što su Turci, kao bačka vlastela, nastojali, da se u Bačku dosele kršćani iz drugih krajeva turskih. Tu su u prvom redu mogli računati na takove žitelje, koji stanuju u neplodnim krajevima, poimence u turskom dijelu Dalmacije i u Hercegovini.

I zaista vidimo, da se sredinom 17. vijeka u Bačku doseliše »Dalmatinci«. Prve podatke o njima nalazimo u rukopisu povijesti franjevačke provincije, koji se rukopis čuva u Đenđešu (Gyöngyös). Tamo naime stoje zapisane ove bilješke: »Godine 1657. šalju se neki Dalmatinci u Segedin na škole. U Segedinu naređuje se svećenik za Madžare i Dalmatince. Godine 1660. šalju se u Segedin na nauke klerici, većinom Dalmatinci. God. 1668. šalje se u Segedin svećenik, koji će propovijedati Madžarima i Dalmatincima«. Iz ovih bilježaka jasno razabiramo, da su tada u Segedinu uz Madžare stanovali i Dalmatinci. To nam potvrđuje također ljetopis franjevačkog samostana u Segedinu. Tamo je naime za godinu 1713. zabilježeno, da je veliki žrtvenik u franjevačkoj crkvi bio podignut troškom Dalmatinca Jurja Ševarca.

Nekako istodobno s Dalmatincima dođoše u Bačku i prvi »Bunjevci«. Ovi stanovahu prvobitno u Hercegovini oko rijeke Bune, po kojoj su i svoje ime dobili. Buna izvire kod Blagaja iz golemih pećina, u kojima se sabiru vode iz različnih ponornica, pa također i voda rijeke Zalomske. Odmah pri svome izvoru tjera Buna mlinove. Dalje protječe Buna kroz blagajsko polje, te iza kratka tijeka utječe u rijeku Neretvu kod ovećeg sela Buna. Ovo selo nalazi se južno od grada Mostara, od kojega je udaljeno dva sata hoda. (Povrh sela Buna stoje ruševine grada »Bona«, koji je postojao već prije 1000 godina). Pošto je tamošnja okolica odviše kamenita i krševita, ne pruža poljodjelcima dovoljno prilike za gospodarski napredak. Bunjevci su pak vazda bili veoma plodni, te se narod neprestano množio. Kad nije bilo dovoljno zarade i hrane kod kuće, običavahu se Bunjevci seliti u druge krajeve. Mnogi se odseliše u bližnju Dalmaciju, većinom u sela oko Metkovića, gdje su plodna polja. Neki pođoše u Hrvatsku, gdje i danas mnogobrojni »Bunjevci« stanuju po selima u ličko-krbavskoj županiji. Napokon se mnogi Bunjevci dadoše — svakako znanjem i privolom turskih oblasti — na put u daleku, ali zato veoma plodnu Bačku.

Spomenuti već rukopis, koji se čuva u franjevačkom samostanu u Đenđešu, kaže, da je ove Bunjevce dovelo 18 franjevaca, koji pripadaju franjevačkoj pokrajini bosansko-argentinskoj (srebrnoj), dok su duhovnu pastvu u Bačkoj vršili franjevci pokrajine Salvatorove (Spasiteljeve). Spo-

menuta bilješka u rukopisu glasi doslovce ovako: »Takozvani Bunjevci, vođeni od 18 otaca reda sv. Franje, većim su dijelom nadošli iz Bosne, (pod kojom se tada razumijevala i Hercegovina, pače i Slavonija), a manjina iz Dalmacije. Jedni se nastaniše u Subotici, na mjestu današnjega samostana, gdje je bila tvrđavica kao rimski castellum, a drugi se preseliše u Segedin. U njihovoj pratnji nadošli franjevci vratiše se naskoro u Bosnu do jedinog oca Anđela Šarčevića. Ali jer poglavica salvatorijski nije trpio, da se u Subotici nastane franjevci države bosansko-argentinske, to se u Bosnu morao vratiti i Anđeo Šarčević, čim su neki salvatorijanci naučili bunjevački jezik«.

Mnogi od ovih Bunjevaca, koji dođoše u Bačku, ostaviše u Hercegovini svoje rođake i kumove. Tako nijesu među njima bile prekinute sve veze, premda je Bačka veoma udaljena od Hercegovine. Prolazila su ljeta i desetljeta, a Bunjevci se u Hercegovini tako razmnožiše, da ih je bilo toliko, koliko i prije one seobe. Trebalo je dakle pomišljati na novu seobu, ali opet u Bačku, gdje su već boravila braća njihova. Ovu je seobu samo pospješio nov politički položaj u našim krajevima.

Madžarski velikaš grof Tekeli digne bunu godine 1682., da on postane kraljem mjesto nesposobnoga kralja Leopolda I. Turski sultan Muhamed IV. podupre Tekelija, te krene s velikom vojskom na Beč. Veliki vezir Kara-Mustafa stigne 7. lipnja 1683. u Osijek, gdje je sultan s Turcima prešao preko Drave. Već 17. srpnja opkoliše Turci Beč, iz kojega je pobjegao car i kralj Leopold s mnogo stanovnika. Beč je junački branio grof Guido Starenberg, dok nije u pomoć stigao kralj Ivan Sobjeski i njemačka vojska, koju je vodio Karlo Lotarinški. Tako dođe pred Bečom do strahovite bitke, u kojoj budu Turci ametom potučeni 12. rujna 1683.

Glas o toj pobjedi pobudio je u srcima kršćanske »raje« slatku nadu, da će se sada moći osloboditi ispod turske vlasti. Hrvati se dignu istodobno u Hrvatskoj, Slavoniji i u Dalmaciji, te počnu tjerati Turke. Istodobno je carska vojska sretno ratovala u Ugarskoj, gdje je 2. rujna 1686. pao i Budim. Odmah iza toga nastavi vojvoda Ljudevit Badenski osvajati turske tvrđe između Drave i Dunava, dok je bavarski izborni knez Maksimilijan Emanuel preuzeo zadaću, da istjera Turke iz gradova između Tise i Dunava. Tako je carska vojska na jesen godine 1686. i na proljeće g. 1687. zauzela turske tvrđe: Segedin, Pečuh, Šikloš i Kapošvar, dok su Turci držali jošte: Temišvar i Veliki Varadin u Banatu, a Stolni Biograd, Siget i Kanižu između Drave i Dunava. Mnogi Turci iz Bačke pobjegoše u Banat i u Srijem. Ipak je Bačka već sada postala nekim središtem, jer se odavde mogla dovažati hrana za kršćansku vojsku, te jer se iz Bačke moglo ratovati na sve strane: prema Banatu, Srijemu i prema Slavoniji.

Bavarski izborni knez Maksimilijan Emanuel nalazio se u svome taboru kod Sizara u Bačkoj, kadli pred njega stupiše 9. srpnja godine 1687. neki *Bunjevci,* koji mu staviše ovu ponudu: Iz Turske hoće da se u

Bačku presele brojni katolici, pa mole dopuštenje, da smiju podići tri »palanke« (tvrđice), u kojima bi stanovali. Malo poslije toga dođoše pred Maksimilijana Emanuela bunjevački izaslanici: Dujam Marković i Juro Vidaković, te ga zamoliše, neka dopusti, da se iz Turske u Bačku preseli 5000 Bunjevaca, koji će opustošene tvrđice popraviti i u njima se nastaniti. Bunjevci mole, da im se dadu zemljišta za obrađivanje i prehranu, ali za uzvrat obećavaju, da će se u svako doba protiv carskih neprijatelja boriti pod zapovjedništvom njem. generala. (Registr. br. 43. u carskom ark. u Beču).

Maksimilijan Emanuel upravio je obje ove molbe Bunjevaca ratnomu vijeću u Beč. Tamo se o tom raspravljalo na sjednici 31. kolovoza 1687. Pošto je caru Leopoldu za nastavak rata s Turcima trebalo mnogo vojnika, *uvažio je ovu molbu,* jer je *razabrao,* da bi od ovih 5000 duša mogao dobiti od prilike 1500 vojnika. Zato je ratno vijeće odgovorilo Maksimilijanu Emanuelu, odnosno njegovu generalu Caraffi, neka Bunjevce naseli u Segedinu, Subotici i u Baji, gdje snuju nanovo podići tri tvrđe. (Registratura broj 11. i 12.).

Međutim je 12. kolovoza 1687. kod Haršanja u Baranji došlo do velike bitke, u kojoj je Karlo Lotarinški potukao velikoga vezira. Brzo iza toga pobjegoše Turci iz preostalih tvrđa između Drave i Dunava. Istodobno primicala se hrvatska vojska pod vodstvom Ivana grofa Draškovića slavonskom Podravinom prema Osijeku, te je zauzela sve turske tvrđe, a 30. rujna i Valpovo. Turci se u Osijeku tako uplaše, da su po noći pobjegli ostavivši u tvrđi 52 topa, mnogo hrane i ratne spreme. Hrvati uđu bez otpora u Osijek, gdje se je 5. X. 1687. pjevala misa zahvalnica.

Kao iz zemlje pomole se narodni junaci u Slavoniji, na čelu im franjevac Luka Ibrišimović. Mukotrpna »raja« osvoji gradove: Pakrac, Bijelu Stijenu, Cernik, Sirač, Kamengrad, Čaklovac i Kraljevu Veliku. Drašković i Dünewald zauzmu Orahovicu, a Turci iz Požege uteknu u Gradišku na Savi. Istodobno je grof Aspremont, zapovjednik Osijeka, bez otpora zaposjeo Đakovo, Erdut i Vukovar. Tako se eto još iste jeseni god. 1687. ispod turske vlasti oslobodila cijela srednja Slavonija. To je Bunjevcima olakšalo njihovu seobu iz Hercegovine u Bačku. Imajući dopuštenje od ratnoga vijeća, mogli su Dujam Marković i Juro Vidaković bez zapreka putovati kroz Slavoniju od Save do Dunava. Oni su taj put učinili valjda tečajem mjeseca listopada ili studenoga, jer 1. prosinca 1687. nalazimo Bunjevce već u Subotici. Prvi Bunjevci, koji su iza 1. prosinca 1687. ubilježeni u matice rođenih, vjenčanih i umrlih, nose prezimena: Parčetić, Bilogrivić, Grubišić, Kubatović, Vuković, Merković, Dumentić, Tendarević, Vojnić, Rajić, Miljković, Đelmić, Suić, Jurić, Pastrović, Kulić, Plević, Mamužić, Ivković, Tovarić, Čižić, Storinković, Dertić, Ivošević, Gostirović, Goretić, Hajduković, Kiperšić, Sindetić i Ukrajinović. Duhovnu pastvu vršili su domaći franjevci, među ostalima Bunjevac Jeremija Guganović, koji se je prije 1660. rodio u Ludašu, te Bunjevac Bartol Benjović.

Dr. Rudolf Horvat.

UZ STUDIJU O KARASU.

U »Hrvatskom Kolu« za god. 1927. i 1928. u studiji o Vjekoslavu Karasu potkrala se jedna pogrješna konstatacija, da je naime Karasova najbolja slika »Gospođa s lutnjom« portret bečke glumice Enghaus-Hebbel. Ove sam podatke izvadila iz domaćih revijskih članaka od Karasovih suvremenika, pa nisam imala razloga, da u to posumnjam. Naknadno se javio gosp. dr. A. Schneider u »Obzoru« od 14. VIII. 1929. s noticom, u kojoj kaže, da »Karas nije Kristinu Enghaus-Hebbel mogao upoznati u Rimu, gdje je on — uz kratak prekid — boravio od 1841.—1848., pošto ona u ono vrijeme uopće nije bila u Rimu. A najjači dokaz sačuvao se u riječima samoga Hebbela, koji je god. 1850. boravio u Zagrebu, gdje je Kristina gostovala. Iz Zagreba uputio je Hebbel dva vrlo zanimljiva pisma listu »Augsburger Allgemeine Zeitung«, a u drugom pismu od 9. srpnja piše izrijekom ovo: »Im Museum sieht man auch mehrere Gemälde eines in Rom ausgebildeten und in der Tat sehr wackeren kroatischen Malers namens *Carvas,* unter anderen das Portrait einer zu ihrer Zeit renommierten Römerin, dessen grosse Aenlichkeit Ihr Berichterstatter von seinem römischen Aufenthalt her verbürgen kann. Da wäre denn schon ein Anfang nationaler Kunst«. Prema tome nema, dakle, nikakove sumnje, da Karasova slika »Gospođa s lutnjom« ne prikazuje »lik glumice Enghaus-Hebbel«, već jednu »poznatu Rimljanku«. Da li je to bila upravo Signora Gagiati, kojoj je Hebbel ispjevao lijep sonet, teško je ustvrditi«. Tako piše dr. Schneider.

Naša uvažena germanistkinja gđa prof. Camilla Lucerna, koja je u direktnom usmenom i pismenom saobraćaju s unukama Hebbelovke, ljubezno mi se ponudila, da će ovo prijeporno pitanje u samoj porodici dalje istraživati. Nakon uspoređivanja reproducirane »Gospođe s lutnjom« s mladim portretima Enghausove-Hebbelovke, ispostavilo se, da nema apsolutno nikakove sličnosti. Po velikim biografijama o Fridriku Hebbelu, jedna od E. Kuha, a druga »Geisteshelden« Band 47, 48, od Rich. Wernera, upoznao se Hebbel sa svojom budućom ženom u Beču god. 1845., ali je utvrđena činjenica, da se on upoznao s Karasom za svog boravka u Rimu od 3. X. 1844. do 8. X. 1845. (za ovu sliku pako Kukuljević tvrdi, da je nastala u Rimu god. 1845.). Gđa prof. Lucerna drži, da glede autentičnosti lika za »Gospođu s lutnjom« ostaju i nadalje samo verzije, koje mi jamačno nikad ne ćemo moći točno objasniti.

Antonija K. Cvijić.

SADRŽAJ

Strana

Nehajev M.:
Mladenačka drama Eugena Kvaternika 3

Milović Đuro:
Priča 22

Kassowitz-Cvijić Antonija:
Josipa Vancaš, nazvana »Majčica Ilira« 41

Kumičić Marija:
Zagorčice 86

Banović Stipan:
Jekavsko i ekavsko književno narječje 88

Nehajev M.:
Onaj žutokosi 114

Ursalović Mirko dr.:
»Hrvatska« na otoku Braču 135

Nametak Alija:
Njegova osuda 150

Premuda Vinko:
Jedno Kurelčevo pismo 163

Bartulica Mislav:
Zanosi i molitve 174

Babić Ljubo:
Hrvatski slikari od impresionizma do danas 177

Barac Antun dr.:
De Vigny, Carducci, Kranjčević 194

Cesarec A.:
Hanza 224

Stojković Marijan dr.:
Morlakizam 254

Strana

Jelašić Fr.:
Franjo Petrić 274

Horvat Rudolf dr.:
Katolici u Bosni i Hercegovini 276

Lozovina V. dr.:
Tuđa imena gradova u našem govoru i pismu 283

Horvat Rudolf dr.:
Kada su Bunjevci došli u Bačku 285

Kassowitz-Cvijić Antonija:
Uz studiju o Karasu 288